РФ 1365744

84(4Укр)5-5
Р1
Ш27

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ДЕРЖЛІТВИДАВ

1814

1939

8°

J.K..

ВИДАННЯ ЮВІЛЕЙНЕ
1814
1939

Р/ф
84(4УКР)5-5
Ш37
Ф1

ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПОВНА ЗБІРКА ПОЕЗІЙ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
О. Є. КОРНІЙЧУК, П. Г. ТИЧИНА,
М. Т. РИЛЬСЬКИЙ, Ф. А. РЕДЬКО,
Д. Д. КОПИЦЯ

РФ 1365744

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА
ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

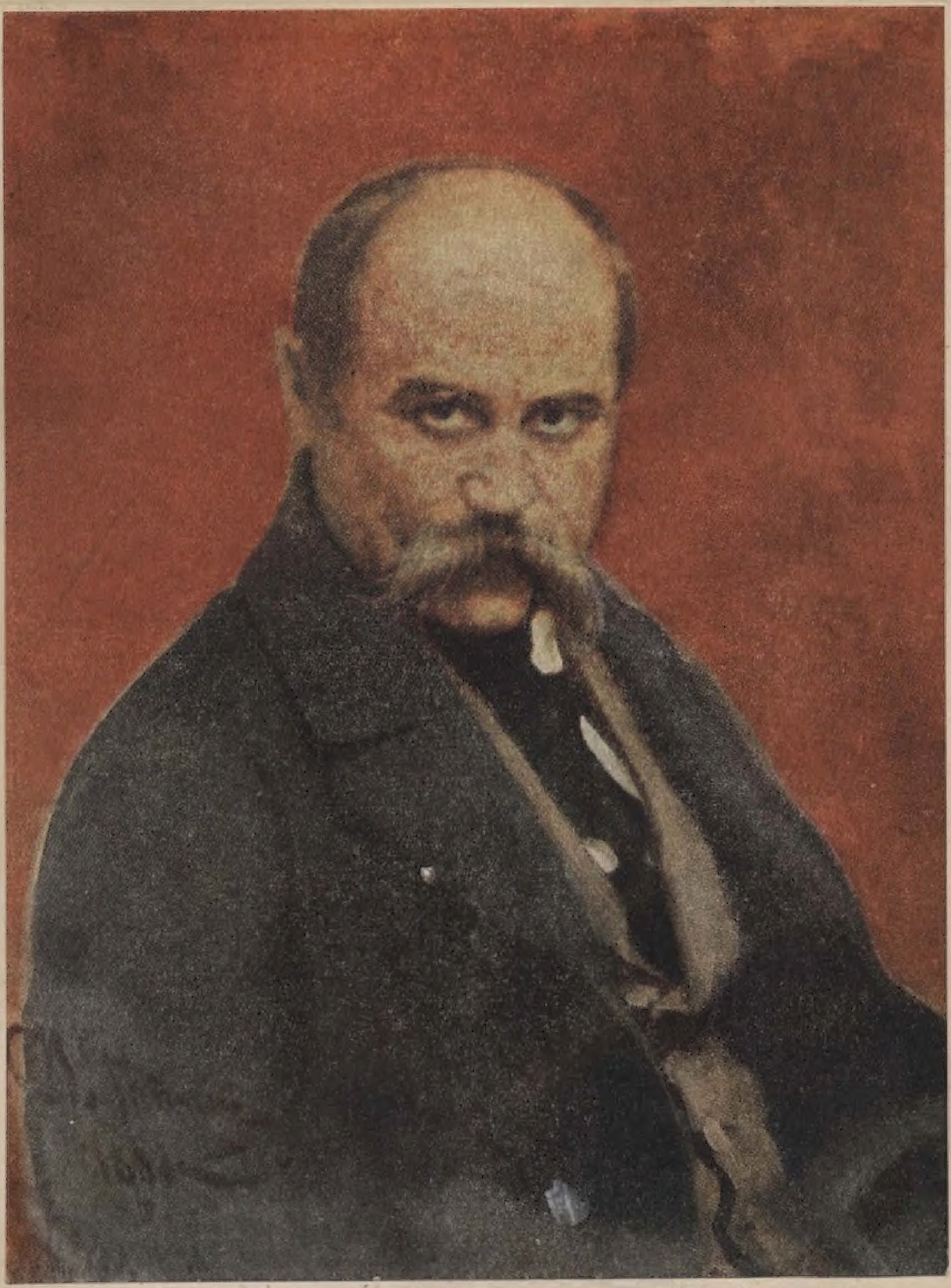

1814-1861

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Урядовий Ювілейний Комітет по вшануванню пам'яті великого поета України, революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка, ухвалив видати до 125-річного ювілею його окремими виданнями повну збірку всіх поезій та п'ятитомний збірник творів Тараса Шевченка, який вмістить усі поезії, прозу, драми і щоденник поета.

За дорученням Урядового Ювілейного Комітету і президії Академії наук УРСР, редакційна колегія підготувала видання «Кобзаря» (повної збірки поезій) Тараса Шевченка і випускає його в світ.

Відомо, наскільки назріла потреба дати трудящим масам справжні, найближчі до волі автора, тексти Шевченкових творів, ніким не спотворені і не підправлені.

Широке розгортання підготовки до святкування 125-річного ювілею великого співця України показує нам, як палко люблять, глибоко вивчають і знають полум'яну безсмертну творчість Тараса Шевченка народ України, народи великого Радянського Союзу і трудящі за межами нашої країни.

Та не всі знають, який довгий і важкий шлях пройшла Шевченкова спадщина. А тяжка доля спіткала всю поетичну і літературну спадщину Шевченка. Ця доля дуже схожа на долю самого поета.

З багатющого творчого скарбу Шевченка побачила світ за його життя лише незначна частина його поезій, і то переважно ранніх.

У першу книжечку поезій Шевченка, що вийшла друком в 1840 році під назвою «Кобзар», увійшли вісім його ранніх творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова» та «Тарасова ніч». Хай безжалісно спотворені цензурою, ці твори все ж побачили світ за життя поета. У 1841 році Шевченко видав на ті гроші, що міг зібрати по передплаті від прихильників його таланту, величну епопею народного повстання 1768 року на Україні— «Гайдамаки». В 1844 році окремими книжками вийшли поема «Гамалія» й російською мовою поема «Тризна»; того ж року твори, що ввійшли в перше видання «Кобзаря», разом з «Гайдамаками» були перевидані окремою книжкою під назвою: «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки Тараса Шевченка».

Але тепер уже мужній голос Кобзаря пригнобленої України так широко проник у гущу народних мас, що став небезпечним для трону європейського жандарма Миколи I та його посіпак. І вони ув'язнюють самого поета на десять років, а його поезію — на кілька десятків років.

У 1847 році, при арешті Шевченка, до рук жандармів III отделенія попала рукописна збірка «Три літа», підготовлювана Шевченком до друку, а в ній такі твори, як «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим ...», «Єретик» і десятки інших прекрасних, геніальних поезій і поем.

Аж до революції 1905 року — коло шестидесяти років—пролежала в архівах жандармських ця збірка. І будучи звільнені революцією, ці твори Шевченкові побачили світ.

Лише окремі поезії із збірки «Три літа», які після арешту Шевченка в 1847 році випадково залишились у приватних руках в рукописних списках, підпільно поширювались серед народу, а такі твори, як «Кавказ», «Холодний яр», «І мертвим, і живим ...» були надруковані дуже неохайно за кордоном, в Лейпцігу, в 1859 році, в маленькій книжечці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки».

Протягом десяти років неволі, не зважаючи на сувору заборону «писать и рисовать», рискуючи піддати себе новим нелюдським знущанням, Шевченко все ж писав, творив, бо не могла мовчати могутня творча сила титана-революціонера.

З неволі Шевченко вивіз, разом з десятком цінних повістей, писаних мовою російською, чотири маленьких книжечки огненних віршів, які він любовно «мережив і кучерявив», переховуючи їх за халявою від падких очей начальства. Пізніше, оправлені разом, ці книжечки склали один альбом «невольничої поезії», який науковці умовно називають «Мала книжка» — «М». Цей альбом зберігається тепер у рукописному відділі Інституту української літератури ім. Шевченка АН УРСР разом з іншими рукописними матеріалами Шевченка.

Після заслання, перебуваючи в Нижньому Новгороді, Москві та Петербурзі, Шевченко переробляв свою «невольничу поезію» і переписував її у новий альбом; в цей же альбом він записував і нові поезії та поеми. Так виникла ще одна рукописна книжка поезій Шевченка, яку—теж умовно—називають «Більша книжка» — «Б» (зберігається там же).

Проте надрукувати щось із цієї цінної скарбниці Шевченкові за свого життя не вдалося.

З колосальними труднощами, пройшовши нові лещата царської цензури, пощастило Шевченкові видати свої друковані ще до заслання поезії, додавши тільки дещо нове, як от поему «Наймичка», опубліковану без імени автора П. Кулішем в 1857 році, та «Давидові псалми». Так з'явився в світ «Кобзар» видання 1860 року. І ця книжка поезій стала останньою за життя Шевченка.

Після смерті поета вся його рукописна спадщина попала до рук «друзів» його. І вже ці «друзі» заходилися коло публікації Шевченкових творів, редагуючи їх та припасовуючи до своїх пансько-націоналістичних уподобань і царської цензури.

Користуючись з того, що Шевченко залишив багато різних варіантів і редакцій своїх поезій, переплутуючи тексти різних редакцій на свій смак, почали різні видавці й редактори видавати та «редагувати» твори Шевченка.

Їх з'явилась численна кількість, цих видань. Та всі вони не тільки не допомагали народові пізнати глибинну правду Шевченкового слова, а, навпаки, затушковували огненну силу його. Найбільше спотворювали ці редактори ті місця Шевченкових поезій, в яких він бив прямо по буржуазних націоналістах.

Особливо докладали рук фашистські покидьки до коментування Шевченкових творів. Вони фабрикували видання поезій Шевченка, в яких самі поезії були затиснуті з початку і з кінця численними псевдонауковими коментарями, а в тих коментарях фашистські редактори намагалися зганьбити безсмертний образ революціонера-кріпака Шевченка.

Не вийшло.

Своєю могутньою силою народ вирвав Шевченкову поезію з тортур царської і «дружньої» цензури, викинув на смітник історії всіх ворогів і пронесе в віки чистою і правдивою геніальну музу поета.

Нікому не вдалося й не вдасться відірвати від народу безсмертну Шевченкову музу. Вона ще більше, ще глибше западає в саме серце вільного, ніким не пригноблюваного народу квітучої Соціалістичної України і народів великого Радянського Союзу.

Про Шевченкову поезію можна сказати словами самого поета. Вона—як те серце титана Прометея, що з нього хижий орел

... не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.

Готуючи до друку видання «Кобзаря» (повної збірки поезій) Тараса Шевченка, редакційна колегія завдання своє бачила в тому, щоб подати тексти Шевченкових творів у редакції, найближчій до волі автора.

Попередні видавці базували свою роботу над редагуванням текстів поезій Шевченка на принципах теорії «останніх редакцій» та ін. Однак, в застосуванні до рукописної спадщини Шевченка ці теорії не витримують критики.

Дуже часто Шевченко змушений був переробляти свої поезії під тиском царської чи «дружньої» цензури. Оці переробки після смерті поета і стали для тих поезій «останніми редакціями».

Редакційна колегія, затверджуючи до друку певні редакції Шевченкових творів, брала за основу в кожному окремому випадку той текст, який справді був найближчим до волі автора.

Там, де цю вимогу задовольняли тексти першодруків, які читав і виправляв після цензурних спотворень сам автор, редколегія ухвалювала їх за основні тексти; там, де останні редакції справді виявляли останню непримушену волю автора, як, наприклад, його поправки на примірнику «Кобзаря» 1860 року (так званий «Кобзар» Цвітковського), затверджувались ці тексти як основні.

Та найбільша частина поезій у нашому виданні друкується за автографами збірки «Три літа», «Більшої» і «Малої книжки», тексти яких подаються так, як їх хотів бачити сам Шевченко.

Визначну особливість нашого видання становить те, що в ньому вміщено, поруч з усіма поезіями, писаними українською мовою, і поеми, писані мовою російською. А відомо, що націоналісти боялись популяризувати російські твори Шевченка.

Отже, це видання «Кобзаря» (повної збірки поезій) містить усі відомі на сьогодні поетичні твори Шевченка російською і українською мовою в редакції, найближчій до волі автора. Тут вміщено всі твори, які Шевченко встиг остаточно опрацювати і відредагувати сам, і ті твори, які залишилися тільки в чернетці незакінченими, абож пізніше самим Шевченком перероблені настільки, що вони стали зовсім відмінними творами. Наприклад, ми подаємо дві редакції «Москалевої криниці» (1847 і 1857 рр.) та вірша «Лічу в неволі дні і ночі» (1850 і 1858 рр.); по чернетках подається ряд віршів 1847 — 1850 рр., що їх нема в остаточній обробці 1858 року (в «Більшій книжці»), в тому числі закінчення вірша «У нашім раї на землі», чорновий уривок, написаний олівцем до поеми «Титарівна», і ін.

В текстах відновлено всі цензурні купюри і виправлено всі помилки й перекручення попередніх видань. Правда, деяких цензурних купюр, за відсутністю автографів або відповідних авторитетних документів, відновити не вдалося. Та їх небагато, і в кожному окремому випадку їх оговорено в примітці під текстом. Невідновлені рядки замінено крапками.

Але в тексті читач часто зустріне рядки крапок або крапки в незакінчених рядках іншого характеру. Шевченко в рукописах дуже широко користується крапками, свідомо відзначаючи цим обірвану думку, довгу паузу, просто інтервал між строфами чи недороблені місця чернеток. Не наважуючись давати своє тлумачення таким авторським знакам, ми точно передаємо їх за рукописами поета.

Редколегія залишила в текстах поезій Шевченка всі особливості Шевченкової мови, не наважуючись осучаснювати її; лише в окремих випадках рідкі діалектизми (наприклад, «руна» замість «луна») редколегія дозволила собі замінити звичайними в літературній мові формами, проте формами, що є в поезіях самого ж Шевченка. Ці випадки пояснено кожного разу в примітках під текстом. Видання друкується загалом за сучасним правописом і правилами орфографії, алеж при цьому максимально зберігається авторська пунктуація, оскільки вона відбиває емоціональну сторону тексту. Наголоси на окремих словах так само залишено відповідно до автографів чи авторитетних перших видань.

Деякі твори Шевченка, як от «Заповіт», «Сотник» та ряд інших, в автографах не мають заголовків. Заголовки виникли пізніше, після смерті автора. Але протягом років вони набрали популярності в народі, і редколегія зберегла такі заголовки, зазначаючи про це в кожному окремому випадку у примітці під текстом.

Дата й місце написання кожного твору Шевченка подаються в переважній більшості за автографами, а в решті—за документальними даними, які дозволяють більш-менш точно встановити ту чи іншу дату. В деяких творах, що друкуються за останньою редакцією автографа, подаємо подвійні дати, тобто дату першої редакції і дату останньої авторової редакції даного твору. Всі дати, що їх нема в автографах, взято в квадратні дужки.

У кінці книжки вміщено короткі популярні примітки до творів Шевченка, які пояснюють незрозумілі місця, окремі слова, прізвища історичних осіб тощо. Складаючи примітки, редколегія прагнула дати лише пояснення певних слів чи місць твору і не наважувалась будьяк трактувати їх, нав'язуючи суб'єктивну думку про певне місце Шевченкових поезій.

Усі тексти поезій цього видання звірені з автографами чи авторитетними друкованими редакціями і підготовлені до друку групою наукових співробітників Інституту української літератури ім. Шевченка АН УРСР. Наукову редакцію текстів провели: проф. Попов, П. М., проф. Маслов, С. І., старший науковий співробітник Геппенер, М. В., старший науковий співробітник Копиця, Д. Д.

Редакційна колегія

І. СТЕБУН

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

«Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини».
Т. Шевченко.

I

Великий український народний поет і художник Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня (25 лютого ст. ст.) 1814 року в сім'ї кріпака в с. Моринці, кол. Звенигородського повіту. В тій же місцевості, в сусідньому селі Кирилівці, минали дитячі роки майбутнього митця, овіяні свіжим подихом героїчних подій визвольної боротьби покріпаченого народу проти польської шляхти і панства. Міста і села південної Київщини, батьківщина поета, були центром, де вирував повстанський селянський рух 1768 р., геніально оспіваний пізніше Шевченком в його героїчній поемі «Гайдамаки».

В народних легендах, піснях і переказах жила слава визвольної боротьби народу, про неї співали співці-кобзарі, розповідали очевидці гайдамаччини, зокрема Тарасів дід Іван, від якого майбутній поет почув чимало цікавих хвилюючих спогадів.

Жорстока і безпросвітна дійсність кріпосницького свавілля, знущання панів і польських осаулів над безправним народом—будили в серці молодого Тараса, поруч з почуттям ненависті до гнобителів, романтичну любов до легендарних героїв коліївщини.

Уже з перших років свого життя пізнав Тарас «неволю, роботу тяжкую» і весь трагізм життя кріпацької сім'ї.

Матір ще «молодую у могилу нужда та праця положила». Батько «не витерпів лихої долі, умер на панщині», брати «на панщину ходили, поки лоби їм поголили», сестри «в наймах виросли чужії», а сам він тинявся «одне-однісіньке під тином».

На дев'ятому році життя він втратив матір, на дванадцятому — батька. Діти «розлізлися... мов мишенята», а малий Тарас поневірявся в наймах. Обдарована і допитлива дитина—він прагнув учитися грамоти, любив книги і малюнки.

Десятирічним хлопчиком він пішов у найми в «науку» до «п'яного дячка».

Знущання дячка лишили глибокий слід у свідомості хлопця. «Цей перший деспот, на якого я наткнувся в моєму житті,— зауважує Шевченко в автобіографії,— посіяв у мені на все життя глибоку огиду і презирство до всякого насильства однієї людини над іншою».

Не витримавши знущань, Шевченко біжить від одного «господаря» до іншого, хоч ніде так і не знаходить людського ставлення. То він працює водоносом у дяка, то попихачем у лисянського маляра-диякона, то погоничем у кирилівського попа, пастухом громадської череди. Нарешті, він потрапляє на панський двір Енгельгардта, де стає кімнатним «козачком».

> «Мій поміщик,— писав поет в автобіографії,— ставив мені в обов'язок тільки мовчанку і нерухомість в кутку передпокою, поки не пролунає його голос, наказуючи подати люльку, яка стоїть тут же поруч з ним, або налити у нього перед носом склянку води».

Упертий, гордовитий вдачею, хлопець-кріпак не міг примиритися з роллю панського раба.

> «При властивій мені сміливості характеру,— розповідає далі Шевченко,— я порушив панський наказ, наспівуючи ледве чутним голосом гайдамацькі сумні пісні і змальовуючи крадькома картини суздальської школи, що прикрашали панські покої».

Його захоплювали портрети історичних героїв — Кутузова, Кульнєва, козака Платова; він мав непоборне бажання їх скопіювати.

> «Якось під час перебування нашого у Вільно, в 1829 р. грудня 6,— розповідає Шевченко в автобіографії,— пан і пані поїхали на бал в так звані ресурси (дворянське зібрання) з нагоди тезоіменітства в бозі почившого імператора Миколи Павловича. В будинку все заспокоїлося, заснуло. Я запалив свічку у відокремленій кімнаті, розгорнув свої скарби і, вибравши з них козака Платова, узявся з благоговінням копіювати. Час летів для мене непомітно. Уже я добрався до маленьких козачків, гарцюючих коло міцних копит генеральського коня, як позаду мене відчинились двері і увійшов мій поміщик, що повернувся з балу. Він люто видрав мене за вуха і надавав ляпасів — не за моє мистецтво, ні! (на мистецтво він не звернув уваги), а за те, що я міг би спалити не тільки будинок, але й місто. На другий день він звелів кучерові Сидорці відшмагати мене добренько, що й було виконано з належним усердям».

Знущання пана над обдарованим юнаком-кріпаком ще більше гартували ненависть і гнів майбутнього митця до світу рабства й неволі.

II

На початку 1831 р. пан Енгельгардт, а з ним і його «козачок» Шевченко переїхали з Вільно в Петербург.

В 1832 році, коли Шевченкові минув 18 рік, Енгельгардт, знаючи про малярські здібності свого кріпака і маючи намір зробити з нього свого двірського портретиста, законтрактував його на чотири роки до «разных живописных дел мастера» Ширяєва.

Не зважаючи на виключно важкі умови праці у Ширяєва, про якого згадував Шевченко як про «деспота», молодий митець все ж уперше в житті дістав можливість, перебуваючи в майстерні Ширяєва, знайомитися з видатними зразками живопису. Артіль Ширяєва виконувала відповідальні малярські роботи по художньому оформленню петербурзьких театрів. Тут, у Ширяєва, Шевченко, власне, вперше мав можливість вчитися живопису. Він знаходив час і ночами «бігав у Літній сад малювати з статуй»; тут познайомився з відомим художником Іваном Сошенком. У Ширяєва Шевченко ознайомився з тогочасними зразками російської і світової літератури. На літературних читках у Ширяєва він вперше почув полум'яні рядки О. С. Пушкіна, вплив поезії якого, як і творів поета-декабриста Рилєєва, плодотворно позначився на творчості українського співця.

За допомогою Сошенка Шевченко швидко увійшов в коло визначних діячів тогочасної російської культури. Він познайомився з Григоровичем, Жуковським, Венеціановим, Брюлловим, які, побачивши перед собою справжній художній талант — «алмаз в кожусі», відчули, що їх моральним обов'язком є визволення Шевченка з кріпацької неволі. Під упертим настоянням Брюллова, Венеціанова й ін. Енгельгардт дав згоду на «продаж Шевченка», встановивши нечувану ціну — 2500 крб. Зібрати таку суму грошей було нелегко. Тоді К. Брюллов написав портрет Жуковського; цей портрет розіграли в лотереї, і 22 квітня 1838 р. викупили Шевченка.

Ставши пенсіонером «Общества поощрения художеств», «одним із найлюбиміших учнів-товаришів Брюллова», Шевченко почав регулярно відвідувати класи Академії мистецтв. Спочатку під керівництвом Сошенка, а пізніше Брюллова, він проходить систематичний курс живописного мистецтва.

З виключною жадобою одночасно починає працювати Шевченко над загальною самоосвітою. Багатюща бібліотека Брюллова була для нього невичерпною скарбницею знань. Він знайомиться з творами Гомера, Шекспіра, Гете, Шіллера, Вальтер Скотта, Пушкіна і інших видатних світових і російських письменників, перечитує історію Греції, з особливим інтересом вивчає історію України. Відриваючись часто від своїх безпосередніх малярських занять, він слухає загальні курси різних наук — зоології, фізики, фізіології, вивчає французьку мову, відвідує театри. Вирвавшись на волю, Шевченко з жадобою вбирає всю дорогоцінну спадщину культури, швидко стаючи на рівень передових представників тогочасної російської культури, в колі яких він незабаром завойовує почесне місце, щиру симпатію і любов.

III

Він починав не тільки як художник-живописець. Ще будучи в науці у Ширяєва, Шевченко, як свідчить він у своїй автобіографії, робив перші літературні спроби в Літньому саду. Свої поезії Шевченко почав писати українською, а також російською мовами.

В 1840 році виходить друком його перший «Кобзар». Наприкінці 1841 року виходить у світ велика героїчна поема «Гайдамаки»; поет пише «Черницю-Мар'яну», «Утоплену», «Човен». Одночасно Шевченко працює над російською драмою «Слепая красавица», в 1842 р. в журналі «Маяк» з'являються уривки з драми, писаної російською мовою, «Никита Гайдай», тоді ж Шевченко працює над російськими поемами «Слепая» (переробка «Слепой красавицы»), «Бесталанный» («Тризна»).

На початку 40-х років ми бачимо Шевченка в колі передових людей російської культури — таких, як великий російський критик Бєлінський, композитор Глінка, К. Брюллов і ін.

Ще з самого початку своєї мистецької діяльності Шевченко стверджував реалізм, як основу мистецтва. Коли в 1839 р. Жуковський, щойно повернувшись зза кордону, привіз Брюллову твори Корнеліуса, Гессе і інших художників «божественного мистецтва» і порадив Шевченкові повчитися в німецьких «світил», Шевченко різко негативно поставився до захоплень Жуковського.

Шевченка, як митця, хвилювала тема тогочасного становища покріпаченого українського села. Автору «Гайдамаків» невідступно хотілося відтворити те, чим болів, мучився і страждав його народ. Він рветься з Петербурга на Україну. Проте, подорож на Україну була здійснена тільки в 1843 р.

IV

Шевченко спробував здійснити і другу плекану ним мрію — відвідати закордон. В Академії мистецтв існувала традиція, що художники, відзначені за особливі успіхи медаллю, одержували ще й закордонне відрядження, щоб ознайомитися з видатними пам'ятками світового мистецтва.

Проте, Шевченкові — хоч і відзначеному срібною медаллю, але виходцеві з кріпаків — закордонного відрядження не надавали. Однак, Тарас Григорович не кидав надії і в листах до друзів планував свою закордонну подорож на 1843 рік. Як свідчить його лист до Корольова, датований 18 листопада 1842 р., Шевченко в жовтні — листопаді того ж 1842 року спробував був без офіціального на те дозволу проїхатись пароплавом у Швецію і Данію.

> «...позавчора вернувся у Петербург, — мене носив проклятий пароход у Шведчину і Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував Гамалія, невеличку поему. Та так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очуняв».

Думка про подорож все ж не покидала поета, хоч так і лишилася нездійсненою.

V

Захоплений бажанням «хоч глянути на народ отой убогий», — Тарас Григорович Шевченко виїжджає з Петербурга на Україну. В червні 1843 р. він у Києві, а звідти об'їжджає значну частину Київщини, Чернігівщини, Полтавщини.

Приїхавши на Україну, Шевченко власними, як він сам каже, прозрілими очима побачив увесь чорний розгул панського свавілля, відчув жахливе становище покріпаченого села, і ніяка гостинність українського панства, що намагалось піддобритися до поета, не могла прикрити всієї трагічної панорами знущань кріпосників над знедоленим кріпацьким людом.

> «Святкова обстановка поміщицьких домів не могла засліпити людини, що з власного досвіду знала, яким повинно бути закулісне життя цих гостинних хазяїв і чого коштувало щедре частування сотень гостей їх кріпакам, — пише біограф Шевченка Чалий. — Його, наприклад, обурив збирач українських пісень Лукашевич. Якось в сувору зиму цей Лукашевич присилає свого кріпака до Шевченка пішки за 30 верст в якійсь неважливій справі з суворим наказом неодмінно принести відповідь в той же день. Не маючи права затримати посланця до другого дня, Шевченко написав його панові лист, сповнений гарячого обурення, в якому заявив, що назавжди припиняє з ним знайомство».

Народний співець, долею якого була доля народу, не міг не запалитись жагучою ненавистю до експлуататорів. Одвідавши вперше за півтора десятка років рідне село Кирилівку, побачивши в кріпацькому ярмі своїх братів і сестер, дивлячись, як по селах його любимої України «латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають,— бо нічим обуть княжат недорослих», як «розпинають вдову за подушне; а сина кують, єдиного сина, єдину дитину, єдину надію!— в військо оддають», як «під тином опухла дитина — голоднеє мре, а мати пшеницю на панщині жне», поет пройнявся палким революційним пафосом борця.

Так народжувалась тема поеми «Сон», так міцнів викривально-критичний реалізм революційно-демократичного поета.

VI

Повернувшись у Петербург в лютому 1844 р., поет взявся був за видання «Живописной Украины», але брак коштів, а до того ж небажання деяких людей, до яких він звертався, допомогти цій справі так і не дали Шевченкові можливості повністю здійснити свої починання.

В 1844 році вийшла перша—вона ж і остання—книга «Живописной Украины», в якій було вміщено шість офортів.

У тому ж 1844 р. в Петербурзі вийшли з друку «Чигиринський кобзар», «Гайдамаки», «Гамалія», «Тризна».

З виключною пристрастю відтворює Шевченко свої враження від подорожі на Україну в полум'яних рядках своїх поезій. В травні 1844 р. пише він «Сову», в липні того ж року закінчує поему «Сон». В реалістичних картинах показує поет панське свавілля, викриває мерзенну систему царсько-панського ладу («Сова»). В поемі «Сон» Шевченко не тільки подав яскраво-правдиві, зворушливі картини життя покріпаченого селянства України, але й одночасно дав глибоко сатиричний образ царської ієрархії, викриваючи весь гнобительський лад самодержавства.

На 1844 — 45 рр. припадає зближення поета з лівими учасниками гуртка Петрашевського. Соціалістично-утопічні ідеї лівих петрашевців, як і їх опозиційність до самодержавно-кріпосницького ладу, були близькі Шевченкові.

VII

В березні 1845 року Шевченко, закінчивши курс у Петербурзькій Академії мистецтв, був удостоєний Радою академії звання «некласного художника» і, за його просьбою, 25 березня відряджений на Україну «для художніх занять». Приїхавши в Київ тільки наприкінці квітня, Шевченко робить звідти ряд подорожей по Україні: на свою батьківщину—Звенигородщину, на Полтавщину.

Тут, на Україні, в тому ж 1845 році, пише він свої відомі, сповнені революційно-визвольного пафосу твори «Єретик» («Іван

Гус»), «Сліпий», «Суботів». Приїхавши в рідне село Кирилівку, як пише в своїх спогадах Варфоломій Шевченко, поет сам читає уривки з своїх творів, зокрема з «Кавказа», селянам, які з захопленням слухали його. Про безпосередню революційно-агітаційну роботу Шевченка серед селян свідчать спогади й інших сучасників поета.

Оспівуючи долю народу, його боротьбу проти гнобителів, Шевченко, як передова людина свого часу, далеко виходив за вузько-національні межі. В ці роки на Україні поет написав такі твори, як «Єретик» і «Кавказ», де оспівує визвольну боротьбу чеського народу проти римсько-католицьких загарбників («Єретик») і сміливо викриває хижацьку національно-гнобительську політику царизму, що топив у морі сліз і крові долю народів («Кавказ»). Ці поезії Шевченка, так само, як і інші, писані в той час («І мертвим, і живим ...», «Холодний Яр», «Давидові псалми», «Минають дні», «Три літа» і інші), являють собою зразки справжньої агітаційно-революційної поезії, в якій був проголошений відвертий і безпосередній заклик поета до мас:

... вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Слава і популярність поета ширились в народі з блискавичною швидкістю. Шевченко став небезпечною реальною загрозою для царизму. За ним починають полювати жандарми.

VIII

В 1846 році Тарас Григорович повертався кілька раз до Києва з своїх подорожей по Україні в справах Археографічної комісії. Зустрічаючись на літературних вечорах з членами Кирило-Мефодіївського братства, поет зближається з ними, особливо з лівими його представниками. Опозиційні настрої «братчиків» щодо кріпосницько-самодержавного ладу не могли не притягти уваги Шевченка.

> «Коли я повідомив Шевченка про існування братства,—розповідає Костомаров,—він одразу ж виявив готовість пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що стало вже тоді приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком».

Непримирима войовничість, революційний запал Шевченка ніяк не вкладалися в програму і «головні правила» Кирило-Мефодіївського братства.

Автор «Сну», «Великого льоху», «Кавказа», «І мертвим, і живим...» і «Заповіту», поет-пропагандист революційно-демократичних ідей селянської революції, що закликав до кривавої розправи з гнобителями, хоч і стояв близько до Кирило-Мефодіївського братства, бував на літературних вечорах «братчиків», де читав полум'яні рядки своїх поезій, брав участь у бесідах і суперечках «братчиків», був значно радикальніший від політичних прагнень братства.

IX

В березні 1847 р. студент Петров подав донос про існування в Києві таємного товариства, на засіданнях якого читались «явно протизаконні» вірші Шевченка, що в них закликались «малоросіяни до повстання» і виливалась «ненависть до царської фамілії».

Таємним розпорядженням з Петербурга було наказано затримати Шевченка і з усіма паперами негайно доставити його туди.

В Петербурзі був арештований М. Гулак, у Варшаві—Куліш, в Києві—Костомаров, Андрузський та інші «братчики». Шевченко в цей час був у Седневі і поспішав до Києва на весілля Костомарова. Тут, під Києвом, 5 квітня він був схоплений жандармами і відправлений в Петербург. В паперах «братчиків» були знайдені рукописні списки його поезій—«Сон», «Кавказ», «Великий льох» і ін. Усі ці поезії, як і раніш друковані «Кобзар», «Гайдамаки», були ретельно вивчені чиновниками таємної канцелярії і стали основним аргументом обвинувачень.

У своїй доповіді Миколі I шеф жандармів підкреслював, що «не такі важливі» задуми «братчиків», як «обурливі твори Шевченка», називаючи поета «одним з найважливіших злочинців».

> «...Вся справа доводить,—писав шеф жандармів у своїй доповіді,—що Шевченко не належав до україно-слов'янського товариства, а діяв окремо».

На допиті Шевченко тримав себе мужньо, з гідністю.

Царизм боявся судити поета, бо добре знав, що «Шевченко здобув... славу знаменитого українського письменника», широку популярність в народі, і суд над ним міг мати зворотну дію.

Поета карали без суду.

«Художника Шевченка,—значилось у вироку,—за складання підбурюючих і найзухваліших віршів, як обдарованого міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус, з правом вислуги, доручивши начальству мати найсуворіший нагляд, щоб від нього, ні в якому разі, не могло виходити підбурливих і пасквільних творів».

До цього Микола І додав власною рукою:

«Під найсуворіший догляд з забороною писати і малювати».

Для людини, сповненої творчих прагнень, такий присуд був найжорстокішою з усіх можливих кар.

Жандарми поспішали. Ледве встигаючи міняти коней на поштових станціях, роблячи триста верст на добу,—вони гнали поета з Петербурга в Оренбург.

X

9 червня Шевченко прибув в Оренбург і 13 червня змушений був пішки вирушити до Орської кріпості, що знаходилась на віддалі понад двісті верст від Оренбурга.

В Орську під загрозою фізичної кари «рядовий 3-ї роти 5 батальйону» Шевченко мусив виконувати бездушні накази свого п'яного командира, довгими годинами проходити муштру на майдані.

Одинокий в солдатській казармі, «без права писати і малювати», Шевченко в своїх листах просить друзів і знайомих надіслати йому книги, бо, як він писав, «один порятунок від одеревеніння—книги».

Кинутий царизмом в жорстокі нелюдські муки, поет не відступає від своїх політичних ідеалів. Під суворим наглядом, з небезпекою для свого життя він використовує кожну щонайменшу можливість і, порушуючи «височайший указ», пише свої «захалявні» поезії, сповнені бойового революційного духу, болю за покріпачений народ і жагучої ненависті до царизму.

З любов'ю згадує Тарас Шевченко визвольну боротьбу українського народу проти шляхти. Перед його очима постає легендарний образ Пугачова («Пугач пугає над Уралом»). І ці героїчні образи минулого, поєднані з реальними картинами важкого, трагічного життя покріпаченого народу, давали Шевченкові творчу наснагу. Але кожний рядок своїх поезій, кожний рух малярського олівця він мусив ховати від пильного ока наглядачів.

В червні 1848 р. Шевченко, як художник, потрапляє в склад експедиції по опису Аральського моря. Крізь безкраї пустелі-степи пробиралась експедиція. Понад 700 верст зробив пішки Шевченко до укріплення Раїм.

25 липня експедиція рушила в Аральське море; на одній із шхун—«Константин»—знаходився Шевченко. Після двомісячної плавби лишились на зимівлю на острові Кос-Арал.

Багато творів поета позначено «Кос-Арал». Перед його очима і тут, в далині, ніколи не зникала жахлива картина кріпацтва.

Поет не міг забути, як «скрізь на славній Україні людей у ярма запрягали пани лукаві». Відгуки революційних подій 1848 р. на Заході, що дійшли до Шевченка в далеке заслання, в його «незамкнуту тюрму», збудили в ньому новий революційний порив. Поет пише свою відому поему «Царі», де проголошує заклик до знищення царизму:

> Бодай кати їх постинали,
> Отих царів, катів людських!

6 листопада 1849 р. Шевченко повернувся з експедиції в Оренбург.

За короткий порівняно час перебування в цьому місті Тарас Григорович написав чимало нових поезій, серед яких: «Лічу в неволі дні і ночі», «Ми заспівали ...», «Не молилася за мене», «Мені здається», «Якби ви знали, паничі» й ін.

В Оренбурзі Шевченко зближається з тамошніми політичними засланцями. Революційно-бунтарський настрій поета, відбитий в огненних рядках його поезій, стає відомим жандармським наглядачам. 27 квітня 1850 року у Шевченка роблять обшук, знаходять революційні вірші, альбоми з малюнками, листування, цивільну одежу. «Новою» справою Шевченка зацікавлюється особисто сам військовий міністр, який негайно ж доповідає про все Миколі I.

За особистим «предписанием» царя було наказано тримати поета під «найсуворішим арештом» і розпочати «слідчу справу над рядовим Т. Шевченком про одержання ним від різних осіб листів, посилки від себе таких і про причини невиконання ним заборони писати і малювати».

Згідно з царським наказом, Шевченко був арештований і понад півроку—до жовтня 1850 р.—знаходився в оренбурзькій, орській, уральській тюрмах, після чого був під вартою доставлений в Новопетровську кріпость.

В каторжних умовах тримали Шевченка в Новопетровській кріпості. Приставлений до нього ротним командиром «дядька» всіма силами стежив за поетом, доглядаючи, щоб у нього не було ні олівця, ні паперу, щоб він нічого не писав, не малював (спогади Косарьова).

Під постійним суворим наглядом поет, проте, не склав зброї. З риском для життя він і тут порушив царську «заборону». Пише цикл повістей російською мовою («Художник», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали»), де в реалістичних картинах відтворює гніт самодержавного кріпосницького ладу.

В Новопетровській кріпості Тарас Григорович працював і над поемою «Москалева криниця»; в ній показував він важкі поневіряння сільської бідноти. Тут же він задумує і здійснює серію картин «Притча про блудного сина». Свою «Притчу» художник називає «сатирою над нравами купецтва». Повний незгасимого творчого запалу, береться він і до нового виду мистецтва—скульптурних робіт (адже в царській забороні не було зазначено «без права ліпити»). Але в умовах жорстокого солдатського казарменого режиму він так і не зміг продовжити цю роботу.

Маніфест Олександра II, який давав амністію політичним засланцям, не торкнувся Шевченка. Як пише в своїх спогадах Юнге:

> «З списку політичних злочинців, яким мала бути оголошена амністія, ім'я Шевченка було викреслене самим государем».

Другий маніфест, «з нагоди коронації», також обминув Шевченка. Тільки в середині 1857 р., після довгих клопотань ряду російських письменників і художників, Шевченка, нарешті, звільняють з солдатчини.

В останні дні заслання розпочав Шевченко свій щоденник—цей один з визначніших в світовій літературі публіцистично-мемуарних творів. 2-го серпня 1857 р. ввечері поет покинув Новопетровськ, попрямувавши човном до Астрахані, а звідси виїхав 22 серпня на пароплаві «Князь Пожарский». В одну з тихих місячних ночей Шевченко почув на пароплаві чаруючі звуки скрипки. То грав кріпак-вільноодпущеник, який в музиці відтворював весь біль пригнобленої людської істоти. Це глибоко зворушило Шевченка.

Поет глибокого проникнення, він пильно стежив за розвитком суспільних ідей, науки і техніки. Його захоплювали ідеї французької революції, селянські бунти на Поволжі, радували новини техніки, і в усьому цьому він бачив тріумф народних домагань, майбутню перемогу народних мас над світом рабства і неволі. Свої думки поет нотує в щоденнику:

> «...Пароплав у нічному погребальному спокої мені уявляється якимсь величезним, глухо ревучим страхіттям з розкритою величезною пащею, готовою проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фультон! І великий Уатт! Ваша молода, не по днях, а по годинах ростуча дитина в скорому часі пожере батоги, престоли і корони, а дипломатами і поміщиками тільки закусить, поласує, як школяр леденцем. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваша колосальна геніальна дитина. Моє пророкування безсумнівне!»

В противагу тогочасним офіціальним історикам, поет з гордістю говорить про Степана Разіна, як про «славного рицаря... пугала московського царя і персидського шаха». Зблизившись з капітаном пароплава Кішкіним, що мав у себе чимало нелегальної на той час літератури, Шевченко з захопленням перечитує твори Рилєєва, переклади з Беранже і Барб'є, читає визначний твір російської революційно-демократичної літератури — «Губернские очерки» Салтикова-Щедріна.

Прочитавши твір Салтикова, Тарас Григорович записує в своєму щоденнику:

> «Які хороші «Губернские очерки»... Я благоговію перед Салтиковим... О, Гоголь, наш безсмертний Гоголь! Якою радістю зраділа б благородна душа твоя, побачивши навколо себе таких геніальних учнів своїх. Друзі мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за цю бідну, забруднену, зневажену чернь! За цього зневаженого безсловесного смерда».

Поет закликав письменників до революційного і викривального слова, яке було б зброєю боротьби проти гнобителів, за волю народу.

XI

Ранком 20 вересня Шевченко прибув до Нижнього Новгорода, де його вже ждали жандарми. Виявилося, що зразу ж після від'їзду поета з Новопетровська в форті був одержаний таємний наказ з Петербурга про заборону Шевченкові в'їзду в столицю і надання йому права жити тільки в Оренбурзі.

Зустрівши Шевченка по прибутті пароплава, нижегородська поліція одібрала у поета паспорт і мала вже намір відправити його по етапу в Оренбург. Але медична експертиза підтвердила, що Шевченко «по освидетельствовании оказался немогущим следовать в обратный путь впредь до совершенного выздоровления». Про причину затримки Шевченка поліція зразу його офіціально не повідомила. В листі від 6 листопада 1857 р. поет писав в Астрахань своїм знайомим:

> «Поліція зупинила мене в Нижньому і до вчорашнього дня сама не знала, для чого вона мене зупинила, а вчора формально оголосила мені, що я знаходжусь під її секретним материнським наглядом, і що мені згори заборонено жити і навіть переїжджати через столиці». (З неопублікованих матеріалів Інституту літератури Академії наук УРСР).

Єдиною втіхою для Тараса Григоровича, як вказує він в тому ж листі, була наявність у Нижньому книг, журналів, яких так довго ждав поет:

> «Мені тут добре, весело, читаю так, що аж опух читаючи. Журнали всі до одного передо мною...» (Там же).

Нижній Новгород в ці роки був одним з головніших осередків агітації Герцена в Росії. В перший же день приїзду сюди Шевченко взяв «для прочитання... лондонське видання» — «Голос из России». Ім’я Герцена було, безперечно, ще до того добре відоме Шевченкові з російської преси 40-х років. Ще на пароплаві в своєму щоденнику він згадує про Іскандера (псевдонім Герцена) і його влучний афоризм про Миколу I, якого Герцен (а слідом за ним і Шевченко) назвав «неудобозабываемым Тормозом». В Нижньому Новгороді Тарас Григорович знайомиться з новими закордонними виданнями творів Герцена. Він читає друге лондонське видання «Крещеной собственности» і пише: «Сердечне, щире людяне слово!» Він з любов’ю перемальовує в щоденник портрет «вигнанця-апостола» Герцена, вперше читає його «Колокол».

Побачивши «Полярную звезду» Герцена з портретами покараних декабристів, поет не міг не висловити ще раз свого захоплення першими російськими благовісниками свободи і свого обурення проти царизму.

Під впливом революційно-демократичної літератури ще більше мужнів поетичний голос Шевченка. В «Неофітах», як і в інших поезіях, писаних в Нижньому Новгороді («Юродивий», «Доля», «Муза», «Слава»), міцніє його критичний реалізм.

10 лютого 1858 р. Тарасові Григоровичу, в наслідок клопотань його друзів, дозволений був в’їзд у Петербург, але з тим, щоб він «був підданий тут суворому поліційному нагляду і щоб начальство Академії мало належний нагляд, щоб він не обертав у зло свого таланту».

8 березня Шевченко виїхав з Нижнього в Петербург через Москву. Приїхавши 10 березня в Москву, він спинився у свого близького друга — відомого російського актора, теж кріпака в минулому, М. С. Щепкіна, який перед тим відвідав поета в Нижньому.

В Москві Шевченко зустрічався з російськими літераторами, зокрема з С. Аксаковим, з яким він приятелював, познайомився з декабристом С. Волконським, що повернувся з Сибіру.

XII

27 березня 1858 р. поет прибув у Петербург.

Тараса Григоровича з увагою і пошаною приймають в літературних салонах, він бере участь у численних літературних вечорах, де користується виключним успіхом.

В листі до дружини від 13 листопада 1860 р. відомий грузинський культурний діяч Д. Кіпаніні, що бував на петербурзьких літературних вечорах, писав:

> «Третього дня був я на прилюдному читанні літераторів у Пасажі. Читали: Бенедіктов—прекрасно; наш Полонський, тут тепер чудовий поет—добре; Майков—прекрасно; Достоєвський, Писемський—так собі; Шевченко—поет і художник—якнайчудовіше... Зал був повний - повнісінький ...»

Перебуваючи серед видатніших діячів російської культури, Шевченко знайшов якнайближче своїм думкам і прагненням коло «Современника», де об'єднувалися кращі представники російської революційної демократії—Чернишевський, Добролюбов, Некрасов, Салтиков, Курочкін і інші. На вечорах у Костомарова він зустрічається з М. Г. Чернишевським, грузинським письменником А. Церетелі, на вечорах у О. В. Нікітенка—з Некрасовим. Щиро потоваришував він з поетом В. Курочкіним.

Пильно стежачи за революційною літературою, Шевченко відгукувався своїм поетичним словом на бойові політичні лозунги революційної демократії.

Коли чорносотенний журнал «Иллюстрация» виступив з антисемітською вихваткою проти надання євреям громадянських прав, Чернишевський разом з іншими опублікував протест проти цього хуліганського вибрику «Иллюстрации», лишивши список протестуючих відкритим. До цього списку дали свої підписи Т. Шевченко і Марко Вовчок.

1 жовтня 1858 р. в «Колоколі» Герцена був надрукований анонімний лист - звернення до пригноблених кріпацьких мас Росії:

> «Чи чуєте ви, бідняки, даремні ваші надії на мене»,—говорить вам цар. На кого ж надіятися тепер? На поміщиків? Алеж вони заодно з царем, а цар явно тримає їх сторону. На себе тільки надійтесь, на міцність рук своїх: загостріть сокири і за діло...»

Заклик до сокири зразу знайшов відгук у Шевченка. Як тільки поетові став відомий цей лист, він в листопаді 1858 р. пише, закликаючи народ:

... Добра не жди,
Не жди сподіваної волі—
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хирецну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Дуже показовий той факт, що незабаром в герценівському «Колоколі» був уміщений лист Чернишевського, де проголошено: «К топору зовите Русь!»

Ця спільність лозунгів—не випадкова. Вона свідчить про близькість до Чернишевського Шевченка, як його соратника й однодумця.

* * *

Наприкінці травня 1859 р. поет після довгих клопотань дістає дозвіл виїхати на Україну. Поки він прибув сюди, його вже випередила таємна пошта жандармського управління. Місцевій владі на Київщині, Полтавщині і Чернігівщині були дані таємні інструкції щодо нагляду за поетом.

Відвідуючи села України, Тарас Григорович часто вів розмови з селянами. Про зміст цих розмов в жандармських донесеннях значилося: «Шевченко, крім богохульства, говорив ще, що не треба ні царя, ні попів, ні панів».

В липні поета заарештували і під наглядом жандармів відправили в Петербург. Тут він, підтримуваний гуртком Чернишевського, із запалом береться за творчу роботу, готує до друку нове видання «Кобзаря», що виходить 1860 р.

В народних масах швидко росла популярність Шевченка. Його революційні поезії, поширювані в рукописах, глибоко западали в народну свідомість. Їх поширювали нелегально разом з літературою Чернишевського, Добролюбова, Герцена. Ім'я поета стає відомим далеко за межами Росії. В Лейпцігу в 1859 р. був виданий збірник його поезій разом з поезіями Пушкіна.

Чернишевський і його друзі з винятковою теплотою ставились до видатного українського поета. Комітет літературного товариства з участю Чернишевського ухвалює звернутися до Фліорковського, щоб він відпустив родичів Шевченка з неволі «з поваги до літератури взагалі і зокрема до заслуг Тараса Григоровича, який здобув значне місце в сучасній літературі».

Але Шевченка хвилювала не тільки доля його родичів-кріпаків. Весь свій творчий запал, всю пристрасть віддавав він ідеї визволення народу. Поет закликав до боротьби і до кінця свого життя вірив у торжество народної свободи.

10 березня (26 лютого ст. ст.) 1861 р. на 47 році Шевченка не стало. Як перед тим царизм вбив Пушкіна і Лермонтова зрадницькою рукою Дантеса і Мартинова, так і для Шевченка був обраний не менш мерзенний спосіб: поета закатував царизм тюрмами, солдатчиною і щоденними жорстокими утисками. Не зламавши революційного духу поета, царизм вбив його фізично.

Смерть Шевченка, похорон його в Петербурзі і перевезення тіла поета на Україну, щоб поховати, як він хотів, «серед степу широкого на Вкраїні милій, де лани широкополі, і Дніпро, і кручі» — викликали грізну хвилю народних демократичних маніфестацій. Народ висловлював свою любов до поета і ненависть до царизму і панства. По місцях, де провозили труну поета, поміщики вимагали від губернаторів військової охорони своїх маєтків — настільки схвильовані були селянські маси.

Могила поета на Чернечій горі, біля Канева, стала справжнім страховищем для навколишнього панства; ходили легенди, що ця могила стала центром, де збираються селянські бунтарі, що в могилі заховано ножі.

Образ поета-революціонера лишався вічно живим в уявленні народу. Царська жандармерія і цензура забороняли твори Шевченка, нищили їх і переслідували тих, хто читав твори і вшановував пам’ять великого співця народного. Але «заборона вшанування Шевченка,— писав В. І. Ленін, — була таким чудовим, прекрасним, надиво щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації й уявити собі не можна».

Велика Жовтнева соціалістична революція зробила творчість Шевченка справжнім надбанням всіх народів великого Радянського Союзу.

Шевченко писав:

І мене в сім’ї великій,
В сім’ї вольній, новій,
Не забудьте пом’янути
Незлим тихим словом.

У великій вільній сім’ї братські народи соціалістичної батьківщини, осяяної мудрістю сталінського генія, не «тихим словом», а на повний голос відзначають 125-річчя з дня народження Тараса Шевченка.

По всіх неосяжних просторах великої соціалістичної батьківщини — від Балтики до Владивостока, від північних зимівель до Чорного моря — славить радянська країна ім’я Шевченка — великого народного поета, вірного сина українського народу.

КОБЗАР

ПРИЧИННА

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз-у-раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає—
То дівчина ходить:
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,

Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькії очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли,—
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає...
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже;
Не на ліжко—в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий,
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю!
Пошли ж ти їй долю—вона молоденька,—
Бо люди чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума—заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога—милого питать.
Кого ж, сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю?
Чи в бистрім Дунаю коня напува?
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби то далися орлинії крила—
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла.

Не так серце любить, щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
— Журись! — каже думка, жалю завдає.
О боже мій милий, така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою і над гаєм—
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк!.. З Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
— Ходімо гріться!—закричали:—
Зійшло вже сонце!—(Голі скрізь,
З осоки коси, бо дівчата).
. . . .
— Чи всі ви тута? кличе мати.
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
«Ух, ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий,—
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!

Ух, ух!
Солом’яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик—
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічичирк!..
Схаменулись нехрещені,
Дивляться: мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... В серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку!—
Шелеснули в воду.
Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защебетав соловейко—
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатир співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,

Шепчуть густі лози;
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
— Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені—другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!—
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться,—
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
— Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!—
Кинув коня та до неї:
— Боже ти мій, боже!—
Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
— За що ж вони розлучили
Мене із тобою?—
Зареготавсь, розігнався—
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як провожала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть... Під дубом зелененьким

Кінь замордований стоїть,
А біля нього молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякать;
Коли подивляться, що вбитий,—
З переполоху ну втікать!

Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають.
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

[С.- Петербург
1838]

ДУМКА

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,—
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.
Може, милого втопило—
Розбий синє море;
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе.
Втоплю свою недоленьку,
Русалкою стану,
Пошукаю в чорних [хвилях],
На дно моря кану.
Найду його—пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!
Коли ж милий на тім боці—
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить,—
Ти з ним розмовляєш.
Коли плаче, то й я плачу,
Коли ні—співаю;
Коли згинув чорнобривий,
То й я погибаю.
Тоді неси мою душу
Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі.

Буде легше в чужім полі
Сироті лежати:
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люди.
Увечері посумую,
А вранці заплачу.
Зійде сонце—утру сльози,
Ніхто не побачить.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,—
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море...

[С.- Петербург
1838]

НА ВІЧНУ ПАМ’ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Згадай лихо—та й байдуже:
Минулось, пропало;
Згадай добре—серце в’яне:
Чому не осталось?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині,—
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає,—
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,—
Опиниться, послухає:
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють,—
Серце б’ється, любо...
І світ божий, як великдень,
І люди, як люди.
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В’яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає.
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози,—

Защебече соловейко,
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...
Нібн з милим розмовляла...
А він, знай, співає,
Та дрібно, та рівно, як бога благає.
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві, — піде луна* гаєм,
Піде та замовкне: нащо щебетать?
Запеклую душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.

Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою луна*;
Луна* гуляє — божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється, — свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше витав,

---

* Шевченко тут написав слово «руна», запозичене з народної говірки.

Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою,—
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує—тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.
Праведная душе! Прийми мою мову,
Немудру та щиру. Прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоть раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку, за словом єдиним,
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік—човна не дають.
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче,—
Сироту усюди люди осміють.
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.

Праведная душе! Прийми мою мову,
Немудру та щиру. Прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай.

[С.- Петербург
1838]

ДУМКА

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ-за-очі;
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А дума говорить:

— Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити;
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.—

Сидить козак на тім боці,—
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться,—
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак—шляхи биті
Заросли тернами...

[С.-Петербург
1838]

ДУМКА

Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться,—
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б,—тяжко жити,
А нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає;
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люди знають;
А зо мною зустрінуться—
Мов не добачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує;
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.
— Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, моє серце,
Люби кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа...
На чужій сторонці
Найду кращу або згину,
Як той лист на сонці.—

Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув.
Умираючи, дивився,
Де сонечко сяє...
Тяжко, важко умирати
У чужому краю!

Гатчина
2 листопада 1838 року

⁂

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?..
Не питали б люди, що в мене болить?
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нужу світом?— Нічого робить!—
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...
Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи—
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих—
І... пан над панами!..

Думи мої, думи мої
Лихо мені з вами!..

РФ 1365744

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА
ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирать на пораду...
Нехай душі козацькії
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до кра̀ю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як ділось,
Сліпі небораки, —
Бо дотепні... А я... а я
Тільки вмію плакать,
Тільки сльози за Україну...
А слóва — немає...

А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!..
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім...

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачать,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки попи не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке то... А що робить?
Журба не поможе.
Хто ж сироті завидує,
Карай того, боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,

А я — тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину!

[С.-Петербург
1839]

ПЕРЕБЕНДЯ

Перебендя старий, сліпий—
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люди.
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню, сіромаха,
І днює й ночує,
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже;
Сяде собі, заспіває:
«Ой не шуми, луже!»
Заспіває, та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває про Чалого,
На Горлицю зверне;
З дівчатами на вигоні—
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками—
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая)—
Про тополю, лиху долю,

А потім—У гаю;
На базарі—про Лазаря,
Або, щоб те знали,
Тяжко, важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє, повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там—тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха... повіє...
Старий заховавсь
В степу, на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули—бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмовля,
То серце щебече господнюю славу...
А думка край світа на хмарі гуля:
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно почує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору:—Чого ти німа?—
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце почує,—
Його на сім світі ніхто не прийма.

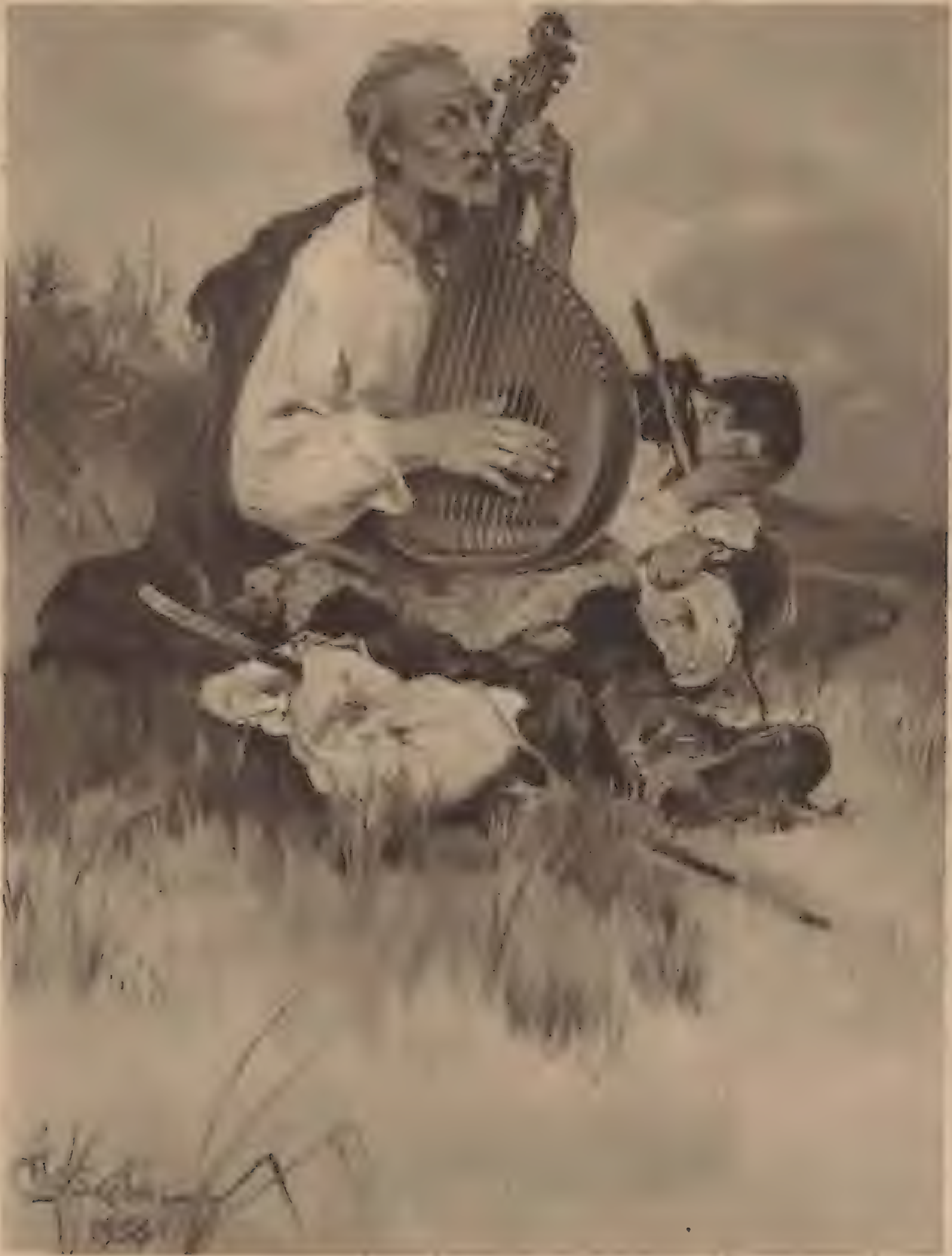

Один він між ними, як сонце високе.
Його знають люди, бо носить земля...
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля,—
На божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали:
— Нехай понад морем, сказали б, гуля!—

Добре єси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люди не чули.
А щоб тебе не цурались—
Потурай їм, брате!..
Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

[С.-Петербург
1839]

* * *

КАТЕРИНА

Василию Андреевичу Жуковскому
на память 22 Апреля 1838 года

I

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі—чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне, співаючи,
Коли знає за що;
Люди серця не побачать,
А скажуть—ледащо!
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі—чужі люди,
Знущаються вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занапастила.

Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі тії люди
Що хотять говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкралося горе.
Прийшли вісті недобрії—
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину,
Катрусю накрили.
Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися,—
Тоді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе,
А поки що, нехай люди
Що хотять говорять.
Не журиться Катерина—
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина—
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Гриця.
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.

Вернулася—і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має—
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Закололо в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве, ледве дише...
Вичуняла—та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують.
— В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...—
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила!

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати—чужі люди,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;
Одсуне кватирку,
Поглядає на улицю,
Колише дитинку;

Поглядає—нема, нема...
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люди.
Зайде сонце—Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
— Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!—
Та й не доказала...

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Кляне свою долю.
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю—
Кують речі недобрії.
Що має робити?
Якби милий чорнобривий,
Умів би спинити...
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може—вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,

По тім боці моря—
Нема ніде Катерини;
Та здалась на горе!..
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко—
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі.
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
Бо вернулись москалики
Іншими шляхами.

II

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве, ледве
Вимовляє доні:
— Що весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояра?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер—москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!

Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх речей,
То її послухай.
Іди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас!..—
                    Ледве, ледве
Поблагословила:
— Бог з тобою!—та як мертва
На діл повалилась...

Обізвався старий батько:
— Чого ждеш, небого?—
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
— Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!
— Нехай тебе бог прощає
Та добрії люди;
Молись богу та йди собі—
Мені легше буде.—

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
Промовила:—Не вернуся!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люди
Мене заховають;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже...
Не розказуй, голубонько,
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люди не займали.
Ти не скажеш... Ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!..—
Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села—серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими

І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як ангелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, зза діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,
Пішла... тільки мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих речей
Ні батько, ні мати...

Отаке то на сім світі
Роблять людям люди!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитісь
В світі одиноким.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховають.
Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люди на світі—
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають,—
Ні долі, ні волі!

З нудьгою та з горем
Жупан надівають,
А плакати—сором.
Возьміть срібло-злото
Та будьте багаті,
А я візьму сльози—
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють;
Понад шляхом, щирицею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люди;
Що кого втомило:
Кого—щастя, кого—сльози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві спід колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зустрінуться жовті піски́
І чужії люди;
Зустрінеться зима люта...

А той—чи зустріне,
Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить...

Побачимо, почуємо...
А поки—спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись—
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять?
— Бреше, скажуть, сякий-такий!
(Звичайне, не в очі),
А так тільки псує мову
Та людей морочить.—
Правда ваша, правда, люди!
Та й нащо те знати,
Що сьлозами перед вами
Буду виливати?
Нащо воно? У всякого
І свого чимало...
Цур же йому!.. А тим часом
Кете лиш кресало
Та тютюну́, щоб, знаєте,
Дома не журились.
А то лихо розказувать,
Щоб бридке́ приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучче ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,

Ідуть шляхом чумаченьки,
Пу́гача співають.
Іде шляхом молодиця,
Мусить бути з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій—
Заснула дитина.
Зустрілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається:—Люди добрі,
Де шлях в Московщину?
— В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?
— В саму Москву. Христа ради,
Дайте на дорогу!—
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!..
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози виливать!
Отож то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать.
Не питайте, чорнобриві,
Бо люди не знають;
Кого бог кара на світі,
То й вони карають...

Люди гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє)—
Люди б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, боже милий!
За що світом нудить?
Що зробила вона людям,
Чого хотять люди?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,—
До схід сонця в темнім лісі
Умийся сльозами.
Умиєшся—не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

Отаке то лихо, бачите, дівчата!
Жартуючи кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким її жартувати,
А люди хоч бачать, та людям не жаль:
— Нехай, кажуть, гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать!—
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелося москаля шукать.

Де ж Катруся блудить?
Попідтинню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк!.. Зима впала.
Свище полем завірюха;
Іде Катерина
У личаках—лихо тяжке!—

І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться—щось мріє...
Либонь, ідуть москалики...
Лихо!.. Серце мліє...
Полетіла, зустрілася,
Пита:—Чи немає
Мого Йвана чорнявого?—
А ті:—Мы не знаем.—
І, звичайне, як москалі,
Сміються, жартують:
—Ай да баба! Ай да наши!
Кого не надуют!—
Подивилась Катерина:
—І ви, бачу, люди!
Не плач, сину, моє лихо!
Що буде, то й буде.
Піду дальше—більш ходила...
А може й зустріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину.—

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась завірюха,
Де-де позіхає;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину:
Умите сльозою,
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась:
Коло серця—як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить—ліс чорніє,
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь мріє.

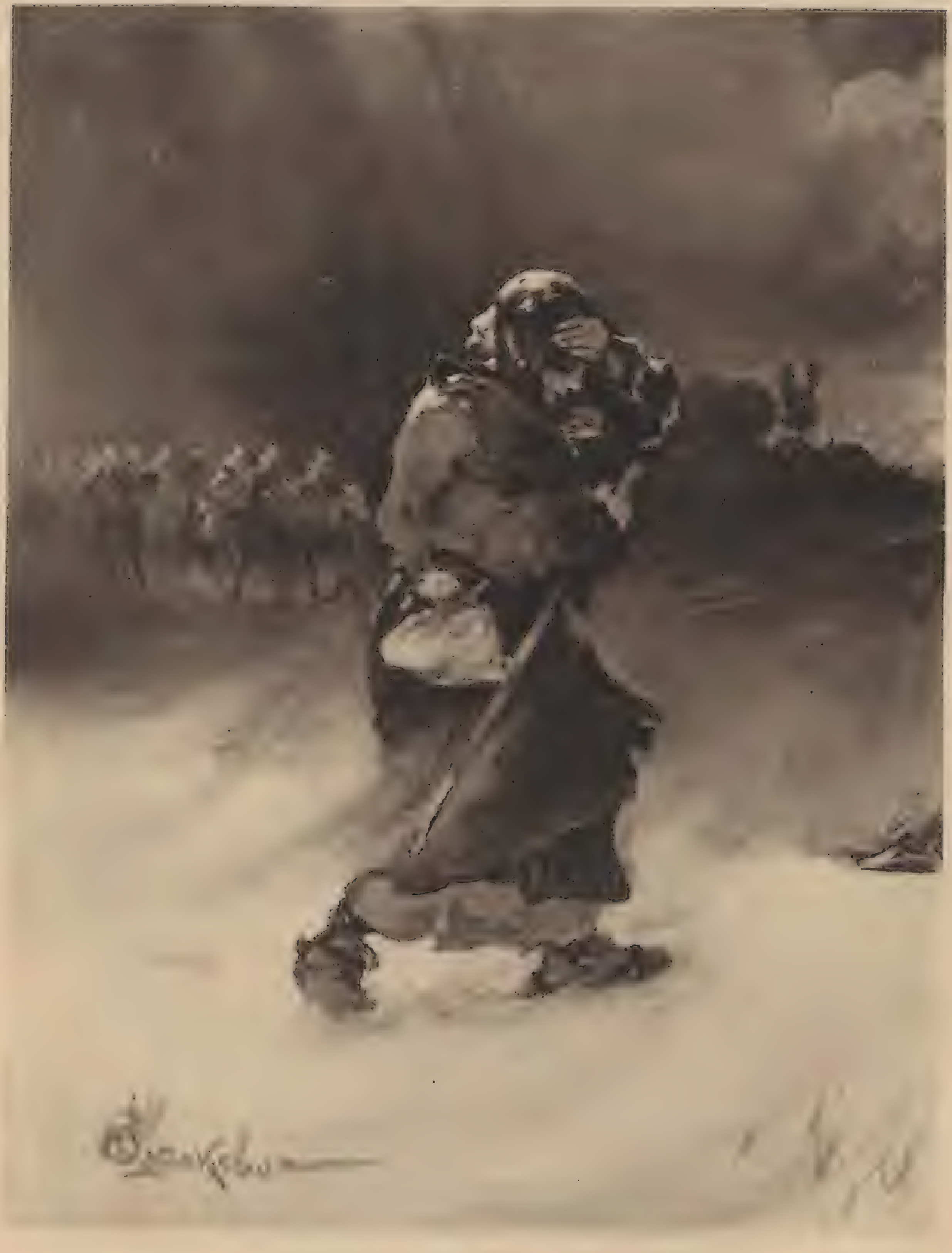

— Ходім, сину, смеркається...
Коли пустять—в хату,
А не пустять, то й надворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся надворі!
Собаки злі—покусають,
Та не заговорять,
Не розкажуть, сміючися...
З псами їсти й пити...
Бідна моя головонько!
Що мені робити?—

Сирота-собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не спита.
А Йвася спитають, зараннє спитають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...
Одна його доля—чорні бровенята,
Та й тих люди заздрі не дають носить.

IV

Попід горою, яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з гетьманщини стоять.
У яру гребля, верби вряд,
Ставок під кригою в неволі
І ополонка—воду брать...
Мов покотьоло червоніє,
Крізь хмару сонце зайнялось;
Надувся вітер; як повіє—
Нема нічого, скрізь біліє...
Та тільки лісом загуло.

Реве, свище завірюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
— Еге, бачу, яка фуга!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату... Що там таке?
От їх достобіса!
Недобра їх розносила,
Мов справді за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
Які побілілі!
— Що, москалі?.. Де москалі?
— Що ти? Схаменися!..
— Де москалі, лебедики?
— Та он, подивися!—
Полетіла Катерина
І не одяглася.
— Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе.—
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один, верхами.
— Лихо моє! доле моя!—
До їх... Коли гляне—
Попереду старший їде.
— Любий мій Іване!
Серце моє коханеє!
Де ти так барився?—
Та до його... за стремена...
А він подивився—
Та шпорами коня в боки.
— Чого ж утікаєш?

Хіба забув Катерину?
Хіба не пізна́е̨ш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я—Катруся твоя люба.
Нащо рвеш стремена?—
А він коня поганяе̨,
Нібито й не бачить.
— Постривай же, мій голубе!
Дивись—я не плачу.
Ти не пізнав мене, Йване?
Серце, подивися,
Їй же богу, я—Катруся!
— Дура, отвяжися!
Возьмите прочь безумную!
— Боже мій! Іване!
І ти мене покидае̨ш?
А ти ж присягався!
— Возьмите прочь! Что ж вы стали?
— Кого? мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце мое̨,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина.—
Кинула стремена

Та в хатину. Вертається,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
— Осьде воно, подивися!
Де ж ти? заховався?
Утік!., нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина.
Возьміть його... Бо покину,
Як батько покинув,—
Бодай його не кидала
Лихая година!..
Гріхом тебе на світ божий
Мати породила;
Виростай же на сміх людям!—
На шлях положила.
— Оставайся шукать батька,
А я вже шукала...—
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталось,
Плаче, бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.

Біга Катря боса́ лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась—
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
— Прийми, боже, мою душу,

А ти—моє тіло!—
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом—
І сліду не стало.

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали:
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люди
Малій сиротині,—
Виллє сльози на могилу—
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?..
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови...
Нащо? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала...
Бодай полиняли!

V

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати.
Торбинками обвішаний
Його повожатий.
Мале дитя коло його
На сонці куняє,

А тим часом старий кобзар
Ісуса співає.
Хто йде, їде—не минає:
Хто бублик, хто гроші;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорнобриві—
І босе і голе.
—Дала, кажуть, бровенята,
Та не дала долі!—

Їде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
А в берлині господиня
З паном і сім'єю.
Опинився против старців—
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,
Дивується пані.
А пан глянув... одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?
—Івась.—Какой милый!—
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

[С.-Петербург
1838]

ТОПОЛЯ

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
Марне зеленіє;
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться—серце ниє:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорноброва
Козака дівчина,
Полюбила—не спинила:
Пішов—та й загинув...
Якби знала, що покине,
Була б не любила;
Якби знала, що загине,
Була б не пустила;
Якби знала—не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо—
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!..
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають.
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє—
Не довго, дівчата!
До полудня—та її зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає:
— Чи не била мати?—
Стануть собі, обіймуться;
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться—
Обоє раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
— Де ти була, що робила?—
Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Чуло серце недоленьку,
Сказати не вміло.
Не сказало—осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає,—сиротою
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати—
Як чужії люди;
Без милого сонце світить—
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється.

Минув і рік, минув другий,—
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка;
Мати не питає:
— Чого в'янеш, моя доню?—
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Тихенько єднала.
— Іди, доню!—каже мати,—
Не вік дівувати.
Він багатий, одинокий—
Будеш панувати.
— Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть:
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить.—

Не слухала стара мати,
Робила, що знала,—
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити—
Чи довго їй одинокій

На сім світі жити?..
— Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду:
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров? Чи він любить?
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, бо [ти] знаєш...
Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась—
Жаль душу згубити...
Коли не жив чорнобривий,—
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю!
— Добре, доню! Спочинь трошки...
Чини ж мою волю.
Сама колись дівувала—
Теє лихо знаю;
Минулося—навчилася:
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала.—
Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
— Ось на тобі сього дива.
Піди до криниці,
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля—
Все лихо загоїть.
Вип'єш—біжи якомога;

Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не прийде—
Втретę випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий—серед степу
Тупне кінь ногою:
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде…
А за третій, моя доню!
Не питай, що буде…
Та ще, чуęш, не хрестися,
Бо все піде в воду…
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду.—

Взяла зілля, поклонилась:
— Спасибі, бабусю!—
Вийшла з хати:—Чи йти, чи ні?..
Ні! вже не вернуся!—
Прийшла… Вмилась, напилася,
Тихо усміхнулась,
Вдруге, втретę напилася
І не оглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала…
Пала, стала, заплакала
І… і заспівала.

«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости гнучка та висока
До самої хмари,—
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися

За синєє море:
По тім боці—моя доля,
По сім боці—горе.
Там десь милий, чорнобривий
Співає, гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люди;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя!.. доле моя!..
Боже милий, боже!..

Подивися, тополенько!
Як нема—заплачеш
До схід сонця, ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору!
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І надиво серед поля
Тополею стала.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

[С.-Петербург
1839]

ДУМКА

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в’яне, нудить світом,
Як пташка без волі...
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити;
Свої люди—як чужії,
Ні з ким говорити.
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує;
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
Чужі люди не спитають—
Та й нащо питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить...
Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,

Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синеє море
Чорнявому зрадливому
На лютеє горе.

[С.- Петербург
1839]

* * *

ДО ОСНОВ’ЯНЕНКА

Б’ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:
— Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?—
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
— Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?..
Вернітеся! Дивітеся:
Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Вернітеся!..
— Не вернуться!—
Загуло, сказало
Синє море.—Не вернуться,
Навіки пропали!—
Правда, море, правда, синє:
Такая їх доля!
Не вернуться сподівані,

Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани.
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине,—
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине:
От де, люди, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як господа слово...
Чи так, батьку-отамане?
Чи правду співаю?
Ех! Якби то... Та що й казать!—
Кебети не маю.
А до того—Московщина,
Кругом чужі люди.
— Не потурай!—може, скажеш;
Та що з того буде?
Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються!.. Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може,
Якби малось сили;
Заспівав би,—був голосок,
Та позички з'їли...
Отаке то лихо тяжке,

Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах, та сам собі:
«Ой не шуми, луже!»
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш,
Тебе люди поважають,
Добрий голос маєш.
Співай же їм, мій голубе!
Про Січ, про могили—
Коли яку насипали,
Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку! Щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу;
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Гриця заспіває;
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині.

[С.- Петербург
1839]

* * *

ІВАН ПІДКОВА[1]

В. И. Штернбергу

I

Було колись в Україні—
Ревіли гармати;
Було колись—запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу і волю,—
Минулося: осталися
Могили по полю.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили,—
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави, дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Було колись в Україні—
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед, горілку
Поставцем кружала.
Було добре колись жити
На тій Україні...
А згадаймо,—може, серце
Хоть трошки спочине.

II

Чорна хмара зза Лиману
Небо, сонце криє.

Синє море звірюкою
То стогне, то виє.
Дніпра гирло затопило...
— А нуте, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає—
Ходім погуляти!—

Висипали запорожці,—
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!»—заспівали.
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори—
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба,—
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди—
Де то буть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку—човни стали.
— Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці!
А у Царград до султана
Поїдемо в гості.
— Добре, батьку-отамане!—
Кругом заревіло.
— Спасибі вам!—Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море. Вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

[С.-Петербург
1839]

ТАРАСОВА НІЧ

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата—
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспівує—
Аж лихо сміється:

«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись—панували,
Та більше не будем...
Тії слави козацької
Повік не забудем!
Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуги, гетьмани?
Де поділось? Ізгоріло?

А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Грай же, море! Мовчіть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькії,—
Така ваша доля!

Встає хмара зза Лиману,
А другая з поля;
Зажурилась Україна—
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не ратує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись;
Виростають нехрещені
Козацькії діти;
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!..
Як та галич поле крие,
Ляхи, уніати
Налітають,—нема кому
Порадоньки дати.
Обізвався Наливайко—
Не стало кравчини!
Обізвавсь козак Павлюга—
За нею полинув!
Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
—Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!—
. . . .
. . . .

. . . .
. . . .*
Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
— А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!—

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.
Од Лимана до Трубайла
Трупом поле крилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи,
Та й ну частувати.
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
— Отамани-товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи
Наше безголов'я.
Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду,—
Козак ляха знайде.
А поки що, одпочиньмо.
Чи багато наших?
— Трохи, пане отамане,
Та й ті щось ледачі.
— Зледащіли,— побачимо.

---

* Кілька рядків тексту, викреслених царською цензурою, відновити не вдалося.

Нема чого ждати!
Бенкетуйте ж, вражі ляхи,—
Прийду помагати.
Прийду, ляхи, почастую
Не медом-ситою,—
Ні, прокляті католики,
Кров'ю червоною
Почастую за Павлову
Праведную душу,
А коли ні, боже милий,
Сам випити мушу.
Боже, нехай пропадає
Голова Тараса!
Дай то тільки, щоб та шляхта
Кров'ю упилася,—
Тоді й мою головоньку
Нехай ворон будить:
Не прокинусь! Товариші!
Що буде, те й буде.
Сю ніч ляхів-католиків
Ходім частувати!
Чи так, брати-отамани?
— Що маєм казати?
Роби, пане отамане,
Як сам добре знаєш.
А ми будем помагати
Поки силу маєм.
— Добре, хлопці! — Пішов нишком,
Люлечку смакує,
Дума думку, споглядає…
Доля ж бенкетує [*].

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки—

---

[*] Останні 36 рядків взято з видання «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії». Женева. 1890. Стор. 7—8.
Весь твір у цьому виданні датовано: «6 Ноября 1838 р.».

Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали:
Зійшло сонце—ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,—
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая—
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче...
Згада козак гетьманщину,
Згада—та й заплаче.

Була колись козацькая
І слава і воля,
Слава сяє, а воленьку
Спіткала недоля.
Було колись—панували,
Та більше не будем,
Тії ж слави козацької
Вовік не забудем» *.

---

* Останні 8 рядків взято з того ж женевського видання 1890 р.

Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають.
Кругом хлопці та дівчата
Слізоньки втирають.

Пішов кобзар по улиці—
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсідки,
А він вимовляє:
«Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую».

[С.- Петербург
1839]

Н. МАРКЕВИЧУ

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер лети ж в Україну—
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там—одинокий.
Одинокий... А Україна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат, заговорить;
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Виграває, хвалить бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
Розмовляють, сумуючи—
Отака їх мова:
— Було колись—минулося,
Не вернеться знову...—
Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними...
Та ба! Доля приборкала
Між людьми чужими.

С.-Петербург
8 травня 1840 року

НА НЕЗАБУДЬ

В. И. Штернбергу

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся,—
Згадай мене, брате!

[С.-Петербург
1840]

ГАЙДАМАКИ

ПОЕМА

Василию Ивановичу Григоровичу
на память 22-го Апреля 1838 года

Все йде, все минає—і краю немає...
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень і мудрий нічого не знає:
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавілоном, над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота:
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою?—Гріх: душа жива.
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне—нема йому краю,—
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!!
Згадай же хтонебудь її на сім світі,—

Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля!
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну,—
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати;
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зустрівши, насміються,—
Такі, бачте, люди:
Все письменні, друковані,
Сонце навіть гудять:
— Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба...—
Що маєш робити?
Треба слухать; може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
— Нехай, скажуть, спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому

Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили—
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають.
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радость нашу,
Султан, паркет, шпори.
От де слава!! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках!..—Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода—
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте!.. Кричіть собі,
Я слухать не буду
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди,
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, зарида́ю,
Як мала дитина.
Заспіваю—море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю—розвернулась

Висока могила;
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили;
Отамани на ворониx
Перед бунчугами
Вигравають... А пороги
Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих спитаю:
— Чого, батьки, сумуєте?
— Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...—
І я плачу; а тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани; всі в золоті
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували.
— Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!—
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки—
Аж Хортиця гнеться—
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,

Так і висихає.
— Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля!—
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами:
— Отак, діти! Добре, діти!
Будете панами!—
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють...
Вельможна громада.
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю...
Я не одинокий, є з ким в світі жить!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Гриця дівчина співає,—
Я не одинокий, є з ким вік дожить!
От де моє добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду—спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випроважать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть! Може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами!

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
— Благослови, кажуть, батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широкім світі.—
Постривайте... Світ—не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тьма, мна знаю, а оксію
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько
(Рідного немає)—
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того—душа щира,
Козацького роду!..
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,

Як малого повивала,
З малим розмовляла.
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б та й сказали:
— Так, якесь ледащо ...—
Тяжко, важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!
Добридень же, тату, в хату,
На твоїм порогу,
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

С.-Петербург
1841 квітня 7

ІНТРОДУКЦІЯ

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не кажу—Степаном
Або Яном Собієським:
Ті два незвичайні,—
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли,
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
— Nie pozwalam! Nie pozwalam!—
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував та й думав шляхту
Приборкать трошки... Не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
А може й ще чого хотів.
Єдине слово «nie pozwalam»
У шляхти думав одібрать,
А потім... Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:
— Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!—

На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетськая земля.
І—разом сто конфедерацій.[1]
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

ЯРЕМА

— Яремо! Герш-ту, хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки господині
Та принеси мені води.
Вимети хату, внеси дрова,
Посип індикам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидше, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану:[2]
Імості треба. Не барись!—
Пішов Ярема, похиливсь.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що виросли крила,

Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався…

О боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває…
О боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують… У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Щонебудь згадає або що побачить…
Та й знову за працю. Отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема—сирота багатий,
Бо є з ким заплакать, є з ким заспівать:
Єсть карії очі—як зіроньки сяють,
Білі рученята—мліють, обнімають.
Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.

Отакий то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись то був.
Минуло, дівчата…
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю…
Чому не осталось?

Чому не осталось? Чому не витало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люди одібрали, бо їм було мало.
— Нащо йому долі? Треба закопать:
Він і так багатий...—
Багатий на лати
Та на дрібні сльози—бодай не втирать!
Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися... Не хочеться спать.

Вибачайте, люди добрі!
Може, недоладу,
Та прокляте лихо-злидні
Кому не завадить?
Може, ще раз зустрінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу?
А може... й не знаю.
Лихо, люди, всюди лихо,
Ніде пригорнуться:
Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться.
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою—
З німими стінами
На чужині... А поки що—
До корчми вернуся,
Що там робиться. Жидюга

Дрижить, ізігнувшись
Над каганцем. Лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку ... Ох, аж душно!..
Білі рученята
Розкидала, розкрилася ...
Як квіточка в гаю
Червоніє; а пазуха ...
Пазухи немає—
Розірвана ... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти—
Одна шепче ... Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько—
Чортова кишеня.
Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

КОНФЕДЕРАТИ

— Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий ... Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!
— Постривай!
Стривайте, зараз!
— Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?
— Я? З панами?

Крий боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні! (нишком—свині).
— Пане полковнику, ламай!—
Упали двері... а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
— Здоров, свине! здоров, жиде!
Здоров, чортів сину!—
Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину:
— Не жартуйте, мості-пане!
— Добривечір в хату!
Ще раз шельму! ще раз... годі!
Вибачай, проклятий!
Добривечір! А де дочка?
— Умерла, панове.
— Лжеш, Іудо! Нагаями!—
Посипались знову.
— Ой паночки-голубчики,
Їйбогу, немає!
— Брешеш, шельмо!
— Коли брешу,
Нехай бог карає!
— Не бог, а ми. Признавайся!
— Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, боже,
Щоб я був проклятий!..
— Ха, ха, ха, ха!.. Чорт, панове,
Літанію співає.
Перехрестись!
— Як же воно?
Далебі, не знаю.
— Отак, дивись...—
Лях хреститься,
А за ним Іуда.
— Браво! браво! охрестили!
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрещений?
Могоричу!
— Зараз, зараз!—
Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а поставець

По столу гуляє.
«Єще Польща не згінела!»—
Хто куди гукає.
— Давай, жиде!—
Охрещений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє, наливає;
А конфедерати,
Знай, гукають:— Жиде! меду!—
Жид не схаменеться.
— Де цимбали? Грай, невіро!—
Аж корчма трясеться—
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазура.
А жид гляне, та нишечком:
— Шляхетська натура!
— Добре, годі! Тепер співай!
— Не вмію, їйбогу!
— Не божись, собача шкуро!
— Яку ж вам? Небогу?

«Була собі Гандзя
Каліка небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько
Поміж бур'янами».

— Годі, годі! Це погана:
Схизмати[3] співають.
— Якої ж вам? Хіба оцю?
Стривайте, згадаю…

«Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком
І передком
Перед паном Хведірком».

— Добре, годі! Тепер плати!
— Жартуєте, пане:
За що платить?
— Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!
— Де мені їх взяти?
Ні шеляга; я панською
Ласкою багатий.
— Лжеш, собако! Признавайся!
А нуте, панове,
Батогами!—
Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
— Їй же богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!
— Ось ми порятуєм.
— Постривайте, я щось скажу.
— Почуєм, почуєм.
Та не бреши, бо хоч здохни,
Брехня не поможе.
— Ні... в Вільшаній...
— Твої гроші?
— Мої!.. Ховай боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сім'ї, по чотири
Живуть в одній хаті.
— Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так очухрали.
— Та ні, не те... вибачайте...
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися...
Бачте, у Вільшаній
У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай боже! Як панночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,

Так що? Аби ґроші.
— Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся! —
                    Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
«My żyjemy, my żyjemy,
Polska nie zginęła».

ТИТАР

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!»

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве, ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
— Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану?
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля—
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люди не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота.
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що ї та,
Що ї та одцуралась.—
І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
— Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася,—другого шукай!
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти—титарівна. Кращого вітай,—
Вітай, кого знаєш... така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись.
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою,—нишком помолись.

Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!—
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись.
Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. Коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися...
— Серце!—та й зомліли.
Довго, довго тільки:—Серце!—
Та й знову німіли.
— Годі, пташко!
— Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. Ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилась!
— Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!—
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
— Сідай же й ти коло мене.—
Сів, та й обнялися.
— Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?
— Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав,—
Коло його все поралась...
— А мене й байдуже?
— Який бо ти, їй же богу!—
І сльози блиснули.
— Не плач, серце, я жартую.
— Жарти!—
Усміхнулась.
Прихилилась головкою
Та й ніби заснула.
— Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...

Завтра вночі у Чигрині
Свячений достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,—
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду...
Поки не вмру—дивитимусь.
— А може й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!
— Хіба краща є за тебе?
— Може й є—не знаю.
— Гнівиш бога, моє серце:
Кращої немає!
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем—
Нема кращої за тебе!
— Що се ти говориш?
Схаменися.
— Правду, рибко!—
Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло слухаючи,
Далебі, дівчата!
— Ото який! Мов і справді

Обридло!—
А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте,—
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді… та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує.
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
— Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!..— Аж верби нагинались
Слухать тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як і зійшлися—
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі… Може, ще раз
Вони на сім світі
Зустрінуться… Побачимо…

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що то там твориться?
Треба глянуть та розказать…
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,

Люди, що зібрались волю боронить.[4]
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти!
У печі пала́
Огонь і світить на всю хату.
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид. Конфедерати
Кричать до титаря:—Хоч жить?
Скажи, де гроші?—
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили—нема,
Нема ні слова.
—Мало муки!
Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята бестія! Стривай!..—
Насипали в халяви жару...
—У тім'я цвяшок закатай!—
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
—Оксано... дочко!—та й умер.
Ляхи задумалися стоя,
Хоч і запеклі.
—Що ж тепер?
Пано́ве, ради! Поміркуєм,—
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!
—Гвалт! Рятуйте!
Хто в бога вірує!—кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли.—Хто такий?—
Оксана в двері:—Вбили! Вбили!—
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,

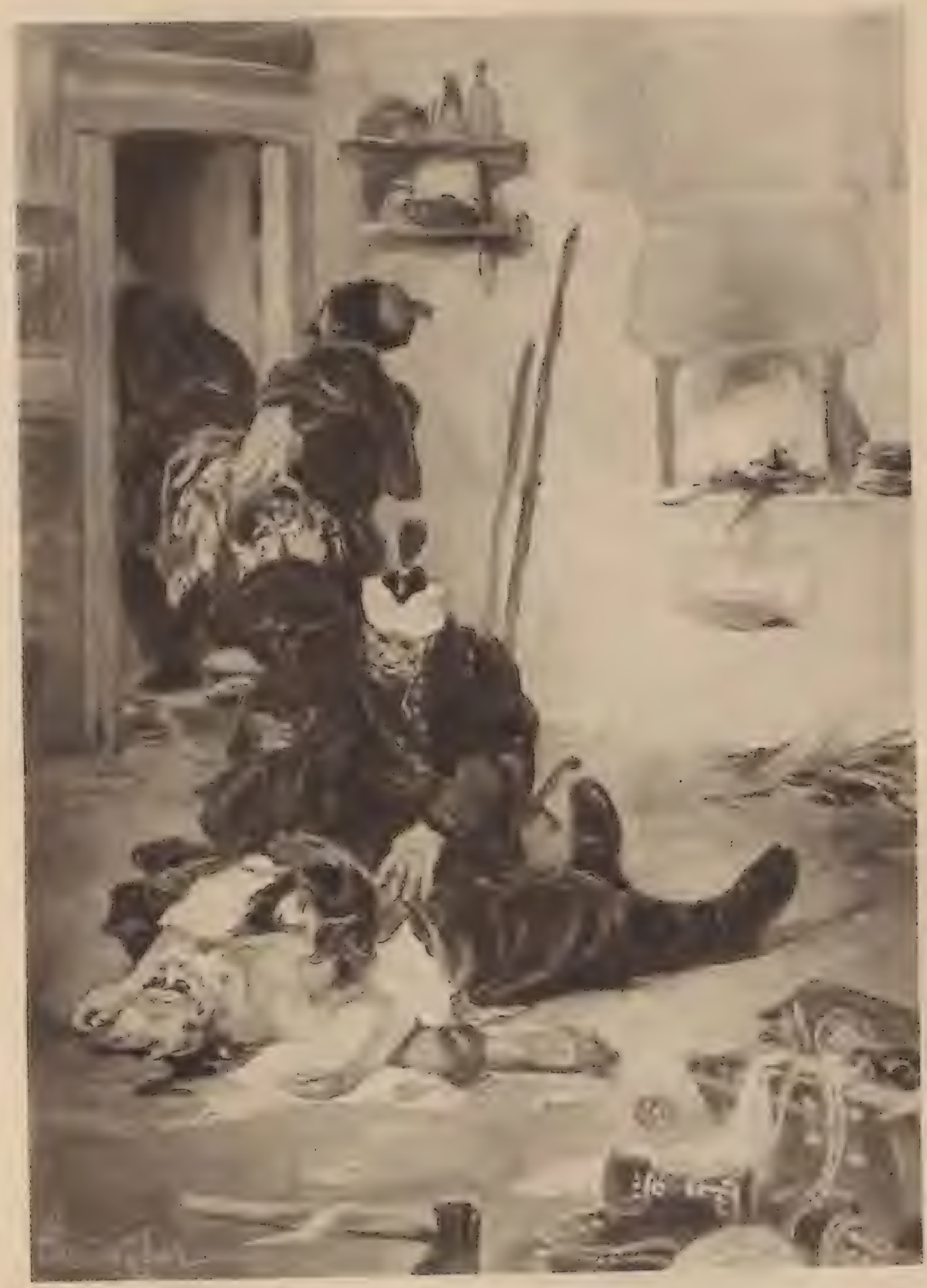

За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілую...
Де ж ти,
Яремо, де ти? Подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко з ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшанії
Загавкають та її замовчать.
Біліє місяць; люди сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведниї, заснув.
Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвиї мов здригнув,
І сумно, сумно в хаті стало.[5]

СВЯТО В ЧИГИРИНІ

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на тоії Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де віїсько, як море червоне,
Перед бунчугами, бувало, горить,
А ясновельможниї на воронім коні
Блисне булавою—море закипить...
Закипить—і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що її казать?.. Минулося;
А те, що минуло,
Не згадуїте, пани-брáти,

Бо щоб не почули...
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш—заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись то козачий.

Ізза лісу, зза туману,
Місяць випливає;
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє;
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно. (Отак було
По всій Україні
Против ночі маковія,
Як ножі святили.)
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люди?.. Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались,—дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди то поїдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться! Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані.
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує,
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами ніде стать:
Неначе в ірій, налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,—
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях чорних, як один,
Тихенько, ходя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Старий Головатий щось дуже коверзує.

СТАРШИНА ДРУГИЙ

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся—скрізь Головатий.—Коли сам, каже, не поверну, то синові передам.

СТАРШИНА ТРЕТІЙ

Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізняком; таке розказує про його, що цур йому!—Кошовим, каже, буде, та й годі; а може, ще й гетьманом, коли теє...

СТАРШИНА ДРУГИЙ

А Гонта нащо? А Залізняк? До Гонти сама... сама писала;—Коли, каже...

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Цитьте лишень! Здається, дзвонять!

СТАРШИНА ДРУГИЙ

Та ні, то люди гомонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хріну—треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували; грошам не пропадать! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються—от тобі й пшик! Що там за рада? чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте? співають.

СТАРШИНА ТРЕТІЙ

Справді, співа щось; піду спиню.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ

Не спиняй! Нехай собі співає, аби неголосно.

СТАРШИНА ДРУГИЙ

Ото, мабуть, Волох![6] Не втерпів таки старий дурень; треба, та й годі!

СТАРШИНА ТРЕТІЙ

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаєм; а тим часом задзвонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ І ДРУГИЙ

А що ж? То й ходімо!

СТАРШИНА ТРЕТІЙ

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар, кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно)

«Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани:
Ваші господарі—
Наймити татарам,
Турецьким султанам.
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться!
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,

Старого гетьмана;
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає...
Добре погуляєм!»

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

КОБЗАР

Та я й не волох—так тільки: був колись у Волощині, а люди й зовуть Волохом—сам не знаю за що.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Ну, та дарма. Утни ще якунебудь! Ану лишень про батька Максима ушквар.

ГАЙДАМАКА

Та не голосно, щоб не почула старшина.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі. У нас один старшина—батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий, не слухай його.

ГАЙДАМАКА

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або—поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо—поснемо.

ГУРТОМ

Справді, поснемо. Співай якунебудь!

КОБЗАР *(співає)*

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться.
Заспіває—заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою—
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Катà, не минає.
Отакий то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює і гарцює
З усієї сили—
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море—скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом,
За ним гайдамаки».

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і доладу, і правда. Добре, далебі, добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

ГАЙДАМАКА

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

ЗАПОРОЖЕЦЬ

Який бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо їде Залізняк Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

ГАЙДАМАКА

І вішати і мордувати! Добре, їйбогу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків.

КОБЗАР

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати,—поки не охрип, співатиму; а охрипну—чарочку, другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами;
Напилися, простяглися
Та й...»

ГРОМАДА

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш? Ще раз... о!..

— Задзвонили, задзвонили!—
Пішла луна гаєм.
— Ідіть же ви та молітесь,
А я доспіваю.—

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві...»
Шкандибає, курникає,
І гич не до речі.

— Ну лиш іншу, старче божий!—
З возами на плéчах
Кричать йому гайдамаки.
— Добре, хлопці, натé!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
А нуте, хлоп'ята,
Ушкваримо!—
                    Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:

«Ой гоп таки так!
Кличе Гандзю козак:
— Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари вареницї!—
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»

— Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!—
Кричать гайдамаки.

«Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой гоп таки так!
Кличе панну козак:
— Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!

Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Ганно, пташко моя!
Ганно, доле моя!»

— Ще раз, ще раз!—

«Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак!
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Якби таки...»

— Цу-цу, скажені! схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти!—
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада—ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви́ несли,
Як на великдень над пасками.
— Молітесь, братія, молітесь!—
Так благочинний начина:—
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...

Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокритая коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче;
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть—
І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.[7]
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзае̨—
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом.[8] Лях гуляе̨!
Нема Богдана червонить
І Жовті Води й Рось зелену.
Сумуе̨ Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче:—Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас?
Нема, не чуть... Не в батька діти!—
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних і сила
Архістратига Михаїла,
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!—

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро. Не журились,
Гадали тее̨... а зробилось—
Над козаками хусточки!

Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...
А диякон:
— Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили. —
Ударили в дзвони;
Реве гаєм: — Освятили! —
Аж серце холоне.
Освятили! освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні.[9]

ТРЕТІ ПІВНІ

Ще день Украйну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна і Чигрин.
І той минув — день маковія,
Велике свято в Україні.
Минув... І лях і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли — і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші, уночі
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люди.

І ті на золото лягли
І сном нечистим задрімали.
Дрімають… навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядать
І небо, і зорі, і землю, і море
Та глянуть на люди, що вони моторять,
Щоб богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить… а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо—не дівчата—буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла.
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? їм байдуже,—
Панам жито сіють!
Багато їх, а хто скаже,

Де Гонти могила,—
Мученика праведного
Де поховали?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла.
І день і ніч—гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш—
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! з високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену;[10] і там розлилось,
Не знать за що, крові широкеє море.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать ...

Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечерниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде, чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче.

Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо… Кругом його—
Мов вимерли люди.
Ані півня, ні собаки:
Тільки іззаа гаю
Десь далеко сіроманці
Вовки завивають.
Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки,—
До ляхів поганих
У Черкаси. А там третій
Півень заспіває…
А там… а там… Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

— Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'єшся. Пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха!» А в степах України—
О боже мій милий—блисне булава!—

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.

— Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут ... а тут ... що ще буде?
Може, ще загину.—
А тим часом із байраку
Півень—кукуріку!
— А, Черкаси!.. боже милий!
Не вкороти віку!

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
— Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!—
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє,
А найперша Медведівка[11]
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом[12] запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Домаху гартує
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
— Отак! отак! Добре, діти,
Мордуйте скажених!

Добре, хлопці!—на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема—страшно глянуть—
По три, по чотири
Так і кладе.—Добре, сину,
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй: в раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! Нуте, діти!—
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах—усюди;
Всіх уклали, все забрали.
— Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте.—
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю.
— Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, кляті душі.—
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізняк гукає:
— Чуєш, хлопче? ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю.
— Не боюся!—Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
— Відкіля ти? хто ти такий?
— Я, пане, з Вільшани.
— З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?
— Де? якого?
— У Вільшаній.
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш.
— Дочку... у Вільшаній?
— У титаря, коли знавав.
— Оксано! Оксано!—
Ледве вимовив Ярема

Та й упав додолу.
— Еге! ось що… Шкода хлопця!
Провітри, Миколо!—
Провітрився.—Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу!
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Трялося та мліло!
— Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку
Ножі гартувати!
— Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане!
На край світа, пане…
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!
— Може й найдеш. А як тебе
Зовуть? я не знаю.
— Яремою.
— А прізвище?
— Прізвища немає!
— Хіба байстрюк? Без прізвища—
Запиши, Миколо,
У реєстр. Нехай буде…
Нехай буде Голий,—
Так і пиши!
— Ні, погано!
— Ну, хіба Бідою?
— І це не так.
— Стривай лишень,
Пиши Галайдою!—
Записали.
— Ну, Ґала́йдо,
Поїдем гуляти.
Найдеш долю… А не найдеш…
Рушайте, хлоп'ята!—
І Яремі дали коня

Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім,
Та й знову у сльози.
Виїхали за ца́рину;
Палають Черкаси...
— Чи всі, діти?
— Усі, батьку!
— Гайда!—
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги - ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє».

Поїхали... а Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне.
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізняк попереду
Нашорошив уха;
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люди
І лютеє горе—
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить,—
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

— Ой ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його... Тяжко! нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра нестане!
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? де ти? Подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему.
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає
Або в пана у кайданах
У склепу конає.
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану,
Кличе його:—Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
Навіки зомлієм.
Нехай ляхи знущаються,—
Не почуєм!..—Віє,
Віє вітер зза Лиману,
Гне тополю в полі,—
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться,
Забуде... і, може...
У жупані—сама пані;
А лях... Боже! боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною,
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камінь!
Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?—
І хлинули сльози;

Дрібні, дрібні полилися.
Де вони взялися!
А Залізняк гайдамакам
Каже опинитись:
— У ліс, хлопці! Вже світає,
І коні пристали:
Попасемо,—і тихенько
У лісі сховались.

ГУПАЛІВЩИНА

Зійшло сонце; Україна—
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу—
Тільки старших, а так шляхта—
Купою на купі.
На улицях, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки,—
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люди гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,—

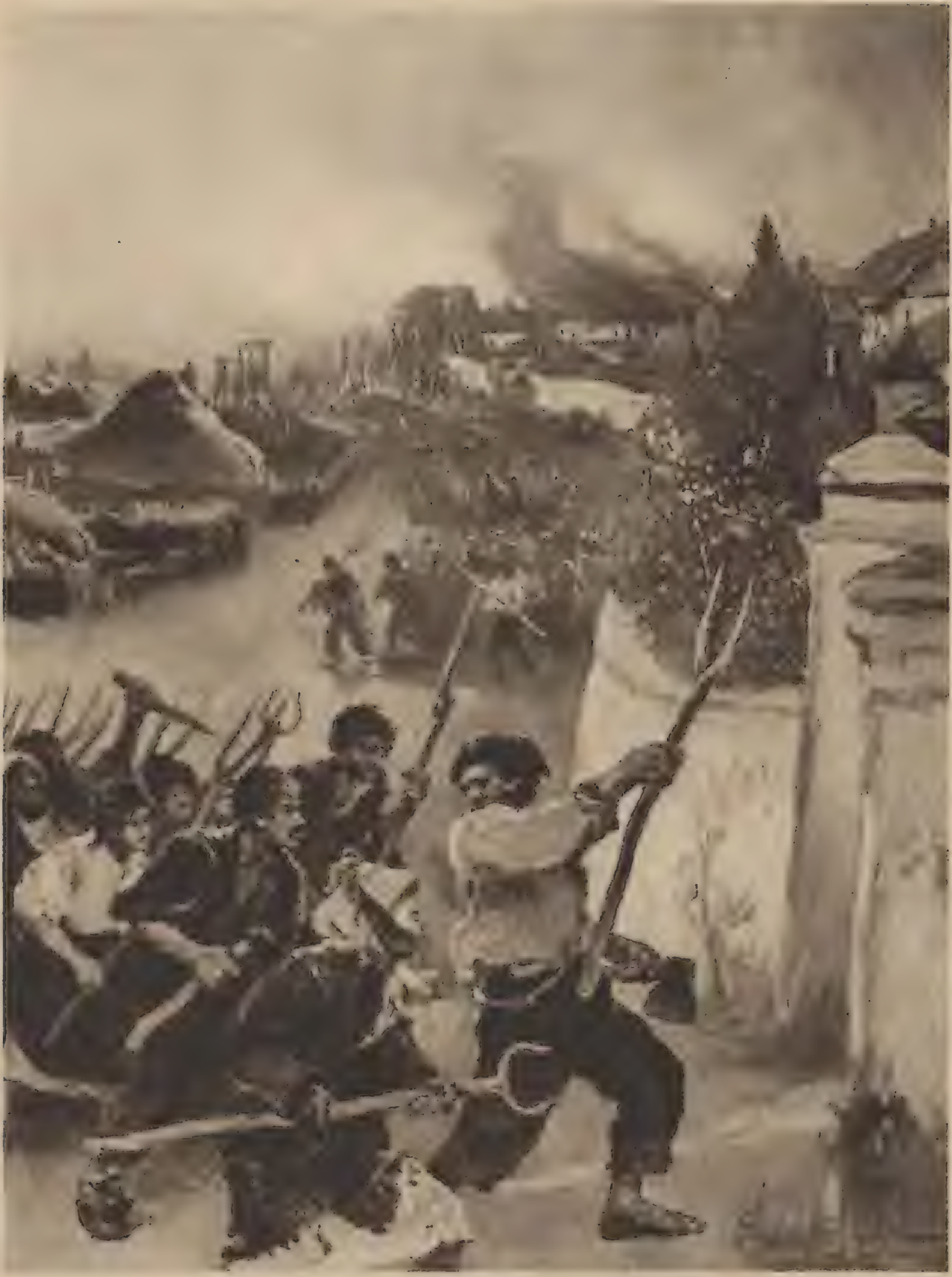

Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і надворі
І весело в хаті!
— Уб'єм брата! Спалим хату!—
Сказали, і сталось.
Все б, здається!.. Ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли—та й виросли;
Замучені руки
Розв'язались—і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти!..[13]

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку; в Вільшану
Приїхали.—Хіба спитать,
Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю.—
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
— Що, титаря вбили?
— Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали.
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали.—
Не дослухав...—Неси, коню!—
І поводи кинув.—

Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Ляхів мучить. Серце моє!
Оксано! Оксано!
Де ти?—
Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко, важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають.
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся.
Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні... Та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад яром
З шляху повернули.
Наганяють півпарубка.
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах;
На плечах торбина.
— Гей, старченя! Стривай лишень!
— Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака.
— Який же поганий!
— Відкіля ти?
— З Керелівки.[14]
— А Будища знаєш?
І озеро коло Будищ?
— І озеро знаю—
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його.
— Що, сьогодні ляхів бачив?
— Ніде ні одного;
А вчора було багато.
Вінки не святили:

Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били!
І я й батько святим ножем;
А мати нездужа,
А то й вона б...
—Добре, хлопче!
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик, та не згуби!—
Узяв золотого,
Подивився:—Спасибі вам!
—Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань.—
Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться—нема нікого...
—Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидше! швидше! Отак! отак!—
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку:
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку.[15]

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

Смеркалося. Із Лисянки[16]
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного.
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать:—Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!—
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають, завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались,—не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Не осталось у Лисянці.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:

— Кари ляхам, кари! —
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
— Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... мало моря...
Оксано! Оксано!
Де ти? — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
— Гуляй!—загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
— Пийте, діти! пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемось,
Ще раз погуляєм.—
І поставець одним духом
Залізняк черкає.
— За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!
— Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,

Щоб земля ломилась,—
Про вдовицю - молодицю,
Як вона журилась.

КОБЗАР *(грає й приспівує)*

«Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала—
Маю черевики.
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола—
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з парубками!
Ох ви, дітки мої,
Мої голуб'ята!
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!»

—Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!—
Сліпий вшкварив. Навприсідки
Пішли по базару.
Земля гнеться.—Нумо, Гонто!
—Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!—

«Не дивуйтеся, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався».

— Добре, брате, їй же богу!
— Ану, ти, Максиме!
— Постривай лиш!—

«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абичию,—
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову».

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко, важко плаче.
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото і слава є,
Та нема Оксани;
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один, один сиротою
Мусить пропадати.
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди!
Тепер заховались
За мурами та дивитесь,
Як жиди копають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
— Де то мій Ярема?—
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці—не в свитині,
В червонім жупані—
Сидить один та думає:
— Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?—

Тяжко йому.
А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
— Хто ти такий?—
Галайда питає.
— Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду.
— Ні, не діждеш,
Жидівська собако!
— Ховай боже, який я жид!
Бачиш? Гайдамака!
Ось копійка... Подивися...
Хіба ти не знаєш?
— Знаю, знаю!—і свячений
З халяви виймає.—
Признавайсь, проклятий жиде,
Де моя Оксана?—
Та й замахнувсь.
— Ховай боже!..
В будинку... з панами...
Вся в золоті...
— Виручай же!
Виручай, проклятий!
— Добре, добре... Які ж бо ви,
Яремо, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам: замість Паца...
— Добре, добре! знаю.
Іди швидше!
— Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З півупруга, а там нехай.
Ідіть же, гуляйте...
Куди везти?
— У Лебедин!
У Лебедин,—чуєш?
— Чую, чую.—
І Галайда
З Гонтою танцює.

А Залізняк бере кобзу:
— Потанцюй, кобзарю,
Я заграю.—
Навприсідки
Сліпий по базару
Оддирає постолами,
Додає словами:

«На городі постернак, постернак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить».

«Ой гоп-гопака!
Полюбила козака,
Та рудого,
Та старого,—
Лиха доля така.
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою,
А я—так до шинку.
Вип'ю чарку, вип'ю другу,
Вип'ю третю на потуху,
П'яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом,
Вихилясом...
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулі тиче:
— Оженився, сатано,
Заробляй же на пшоно!
Треба діток годувать,
Треба діток одягать.
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши».

«Я́к була я молодо́ю преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто їде — не мине,
То кивне, то моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю.
Семени, Івани,
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо».

«Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу
. . . .
. . . .

І ... гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню,
А ти зав'яжи, доню!»

— Чи ще! Чи го́ді?
— Ще, ще!
Хоч погану! Самі ноги носять. —

«Ой сип срірівець
Та криши опеньки:
Дід та баба, то й доладу, —
Обоє раденькі.

Ой сип сирівець
Та криши петрушку:
. . . .
. . . .

Ой сип сирівець
Та накриши хріну:
. . . .
. . . .

Ой сип воду, воду
Та пошукай броду, броду ...»

—Годі! годі!—кричить Гонта,—
Годі, погасає.
Світла, діти!.. А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісить.
Петелька свиняча!
Гайда, діти! Погасає
Каганець козачий!—
А Галайда:—Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись—горить; на базарі
І видко і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!
—Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дьогтю, клоччя!
Давайте гармати;
В потайники пустіть огонь!
Думають—жартую!—
Заревіли гайдамаки:
—Добре, батьку! Чуєм!—
Через греблю повалили,
Гукають, співають.
А Галайда кричить:—Батьку!
Стійте!.. Пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана!
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!
—Добре, добре!.. Залізняче,
Гукни, щоб палили!
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу.—
                    Оглянувся—
Галайди немає.

Ревуть гори—і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталось—
Пеклом запалало...
—Де Галайда?—Максим кличе.
І сліду не стало.

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох.
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин ...[17]

ЛЕБЕДИН

— Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене ... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза!..
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла ...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову,—
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, бог за те й карає,
Що я полюбила,—
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,—

Ні, бабусю, а за його,
За милого, долю.
Карай, боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказать: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
— О боже мій милий!
Він сирота,—хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?—
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
— Я сирота, без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить.—
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде,—
Одна я осталась...—
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.
— Бабусенько!
Скажи мені: де я?
— В Лебедині, моя пташко!
Не вставай: ти хвора.
— В Лебедині! Чи давно я?
— Ба ні, позавчора.
— Позавчора?.. Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...[18]

Зовуть Галайдою…
— Галайдою, Яремою
Себе називає
Той, що привіз…
— Де він? де він?
Тепер же я знаю!..
— Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.
— Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда—мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила—кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий, і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько…
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
«Загрібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі доньки жаль, жаль…»
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?
— Я тобою,
Пташко, веселюся.
— А чом же ти не співаєш?
— Я вже одспівала…—
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,

А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
Ісаія, ликуй! Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану.
Ляхів кінча; з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає,—
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості—
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та богу молися.
А мені тепер на Умань
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
— Будем драти, пане - брате,
З китайки онучі!

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти—
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;

Ніде не чуть людської мови;
Звір тільки виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі. . . .
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
Рай та й годі! А для кого?
Для людей. А люди?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть—огудять.
Треба кров’ю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люди, люди!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!

Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм—
Так було і в Трої,
Так і буде.
Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де пройдуть—земля горить,
Кров’ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну;

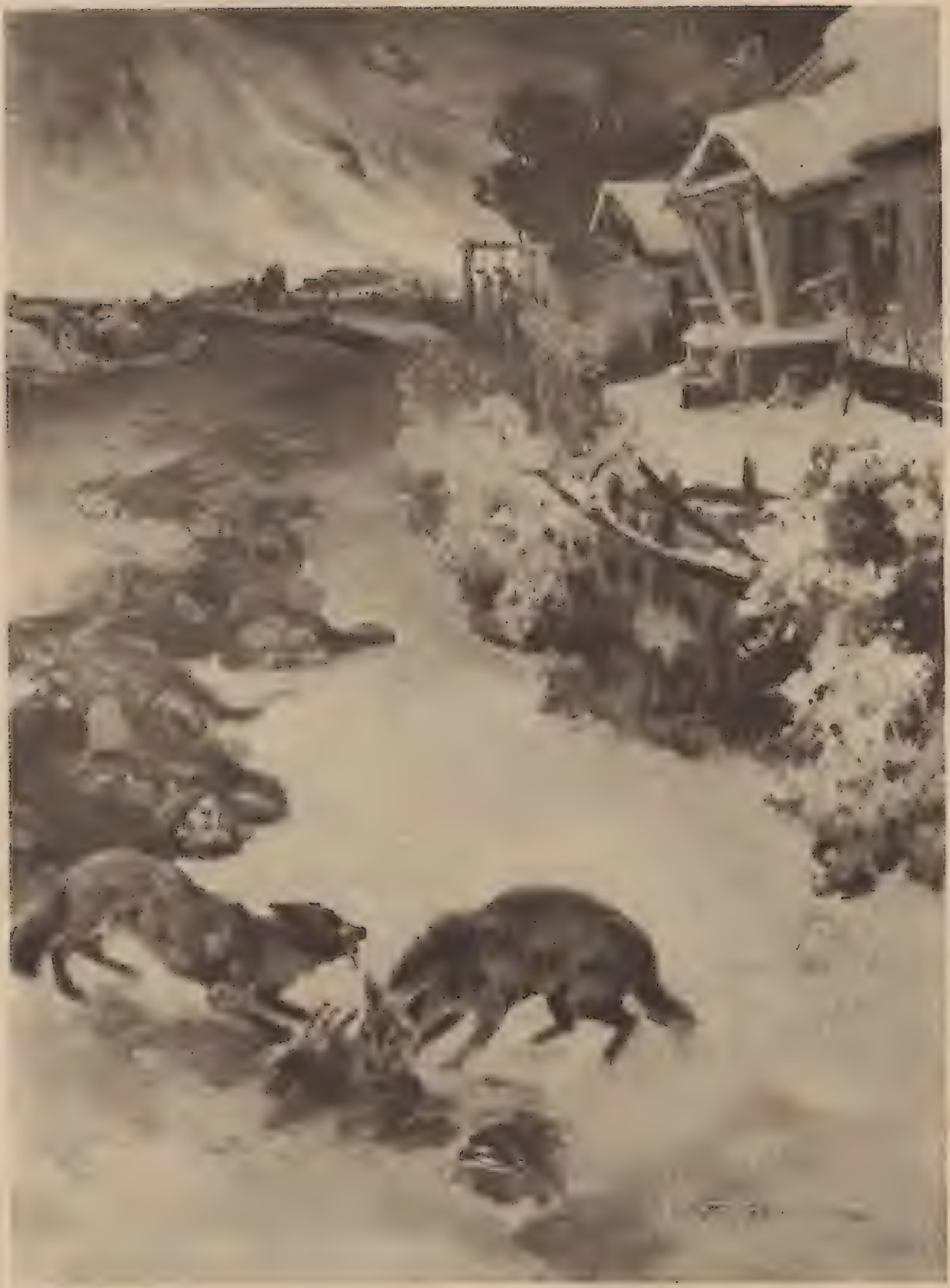

Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже—лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Ніде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану... та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк:—Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!—
                Погуляли:
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань[19] обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
— Карай ляха знову!—
Покотились по базару
Кінні narodowi;[20]
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кривавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох:—Добре, діти!
Отак їх проклятих!—
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців.—Гонто! Гонто!
Оце твої діти!
Ти нас ріжеш—заріж і їх:
Вони католи́ки.

Чого ж ти став? чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...
— Убийте пса! А собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь,
Що ви католики!
— Католики... бо нас мати...
— Боже мій великий!
Мовчіть! мовчіть! Знаю, знаю!—
Зібралась громада.
— Мої діти—католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо...
Я присягав, брав священий
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?
— Будем різать, тату!
— Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга.—
Махнув ножем—
І дітей немає!
Попадали зарізані.
— Тату!—белькотали,—
Тату, тату... Ми не ляхи!
Ми...—та й замовчали.
— Поховать хіба?—Не треба!

Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!—
Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
— Кари ляхам, кари!—
І карали... Страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталось,—
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
— Ти поїла моїх діток!—
Гукає, лютує:—
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила...
Валіть стіни!—
Гайдамаки
Стіни розвалили.
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.
До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
— Де ви, людоїди? Де ви поховались?
З’їли моїх діток,—тяжко мені жить!
Тяжко мені плакать! ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,

Хочеться напитись… Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені жить!
Тяжко мені плакать! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару,—я вас не займав,
Я дітей зарізав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?—
Так Гонта кричав;
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатняя кара,
Остатня вечеря!
— Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється!—
Залізняк гукає.—Ану, навісний,
Ушквар нам щонебудь! нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!—
І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христя
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи, і підкови.
Вийду вранці до корови,—
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою».

«Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.
А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені...
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть—гукають
Товариші гайдамаки;

Гонта мов не чує,—
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
— Ми не ляхи, тату!—
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко, важко плаче:
— Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї—
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю.—
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
— Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Простіть, сини! Я прощаю,

Що ви католи́ки.—
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— Спочивайте, виглядайте—
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... Коли б швидше!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!..—

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне—усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тільки мріє
В диму—та й сховався.[21]

ЕПІЛОГ

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядниці, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки,—малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодеє лихо! якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старо́го згадаю...

Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував—
Нехай здоров буде!—
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю,—
Нехай лають. А я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу—спочину
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров’ю напували

Україну. Та й замовкли,—
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакать.
Один тільки брат названий
Остáвсь на всім світі;
Та й той—почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили,—
Залізняк заплакав
Вперше зроду. Сльози́ не втер,
Умер, неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно, сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго.—Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
Нема місця, волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хтонебудь згадає.—

Пішов степом, сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.[22]

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава.[23]
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай;
Тільки і остались —
Що пороги серед степу.
Ревуть - завивають:
— Поховали дітей наших,
І нас розривають!—
Ревуть собі й ревітимуть,—
Їх люди минули;
А Украї́на навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така божа воля.

Тільки часом увечері,
Попад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:

«А в нашого Галайди хата на помості.
Грай, море! Добре, море!
Добре буде, Галайда!»

ПРИПИСИ*

1. Энциклопедический лексикон, том 5. Барская конфедерация і «Historja Królewstwa Polskiego» g. s. Bandtke, tom 2.

2. Вільшана або Ольшана, містечко Київської губерниї, Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрюк, а потім Галайда, був у жида наймитом (од старих людей).

3. Неунітів ляхи називали схизматами.

4. Про конфедератів так розказують люди, которі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта z honorem, без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба.

5. Анахронізм: титаря ляхи замучили зимою, а не літом.

6. За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував).

7. Павла Павлюка живого спалили в Варшаві, Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетверували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зиновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих (Георгій Кониський).

8. Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зиновій Богдан вирізав 40 з чим то тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав ляхів над Альтою, і та ніч, в котору те трапилось, зоветься Тарасова, або кривава (Бантиш-Каменський).

9. Так про Чигиринське свято розказують старі люди.

10. Тарасова і Варфоломеєва ночі одна другої варт, на стид Римської тіари.

11. Треті півні — сигнал; розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку — містечко між Чигрином і Звенигородкою.

12. Чорний шлях виходив од Дніпра, між устями річок Сокорівки і Носачівки, і біг через степи Запорозькі, через воєводства Київське, Подільське і Волинське — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву.

13. До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то, може б, і не різалися; єзуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні.

14. Керелівка або Кириловка — село Звенигородського повіту. Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которому був даний, — я сам його бачив.

15. Село Будища, недалеко од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані.

16. Лисянка, містечко Звенигородського повіту, над річкою Гнилим-Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований.

17. Лебедин, дівичий монастир, між Чигрином і Звенигородкою.

18. Майданівка, село недалеко од Лисянки.

19. Умань, город повітовий губерниї Київської.

20. Kawalerja Narodowa — так звались польські драгуни; їх тоді було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками.

21. В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх в католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об гайдамаччині, але надрукованого нема нічого.

22. Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагер недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою; Б., польський генерал, так велів зробить, щоб він чогонебудь не сказав на його; потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванадцять пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, — і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та і розійшлися.

23. Злодій, розбойник, або гайдамака — такими остался гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі.

---

* «Приписи» — примітки Шевченка до поеми «Гайдамаки», надруковані у виданні 1841 року.

ПЕРЕДМОВА

По мові—передмова; можна б і без неї. Так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого,—тільки бачив, а прочитав дуже небагато,—всюди є передслово, а в мене нема; якби я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба і передмови. А коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали:—От який! Хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія?—Так, далебі, так, вибачайте, треба предисловіє. Так як же його скомпонувать?—щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються. Хоч убий, не вмію; треба б хвалить,—так сором, а гудить не хочеться. Начнем же уже начало книги сице: весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками,—весело... а все таки скажеш:—Слава богу, що минуло,—а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря—слав'янськая земля. Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, которі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кривавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були,—за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать щонебудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже:—Коли старі люди брешуть, то й я з ними.

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

—Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехаться!—Отак ви вслух подумаєте, як прочитаєте мої «Гайдамаки». Панове громадо! далебі, не брешу. Ось бачите що! Я думав, і дуже хотілось мені надрукувать ваші козацькі імена рядочком гарненько; уже було і найшлось їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить разномова: один каже—«треба», другий каже—«не треба», третій—нічого не каже. Я думав:—Що тут робить на світі?—Взяв та й процидрив гарненько ті гроші, що треба було заплатить за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу! Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Так ось лихо мені на безголов'я! Єсть' ще і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-*вв*) і надрукувать в мужицькій книжці. Далебі, правда!

Т. Шевченко.

⁂

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою;
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє;
Кому спинить?— Рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло...
Погралися гори-хвилі —
І скіпок не стало.

Недовгий шлях,—як човнові
До синього моря,—
Сиротині на чужину,
А там—і до горя.
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай—де сирота?
Не чув і не бачив...

[С.-Петербург
1841]

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Оксані К...... ко, на пам'ять того, що давно минуло

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама́ дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того ламá,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить—
І сама не знає.

У якому краю мене заховають?
Де я прихилюся, навіки засну?
Коли нема щастя, нема таланý,
Нема кого й кинуть. Ніхто не згадає,
Не скаже хоть на сміх:—Нехай спочиває!
Тільки його й долі, що рано заснув.—
Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива!
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво—твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петрýся співать.
І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!
А я й досі плачу, і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну,
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива!
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І, хоч так, як жарти, колишнє згадай.

Санкт-Петербург.
Листопада 22 1841 року

I

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,
Деякі співали—
Про досвітки-вечерниці,
Та як била мати,
Щоб з коза́ком не стояла.
Звичайне, дівчата...
То про своє все й співають,
Яка про що знає...
Аж ось з хлопцем старий кобзар
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого; а дитина!
Сердешна дитина!
Обідране; ледве, ледве
Несе ноженята...
(Достеменний син Катрусі.)
Дивляться дівчата...
—Кобзар іде! Кобзар іде!—
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого!
—Діду, серце, голубчику,
Заграй якуне́будь.
Я шага дам.—Я черешень.
Всього, чого треба,—
Всього дамо... Одпочинеш,
А ми потанцюєм...
Заграй же нам якуне́будь...
—Чую, любі, чую...
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве.
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема... справи.
Учора був на базарі,
Кобза зопсувалась...
Розбилася...—А струни є?
—Тільки три осталось.

— Та хоч на трьох якунебудь.
— На трьох... Ох, дівчата!
І на одній колись то грав,
Та ба, вже не грати...
Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.
Сядьмо, хлопче.—Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних.
— Що б вам заграть? Постривайте.
Черницю Мар'яну —
Чи чували?—Ні, не чули.
— Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся...

Давно колись
Була собі мати;
Був і батько, та не стало:
Осталась вдовою,
Та й не молодою,
І з волами,
І з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна—
Кароока
І висока,
Хоч за пана гетьмана.
Стала мати гадати
Та за пана єднати.
А Мар'яна
Не до пана
Вихóдила гуляти,
Не до пана старóго,
Усатого, товстóго,
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Що вечора святого—
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла...

А іноді усміхалась,
Плакала, німіла...

— Чого ж плачеш, моє серце?—
Петро запитає.
Вона гляне, усміхнеться:
— І сама не знаю...
— Може, думаєш, покину?
Ні, моя рибчи́но,
Буду ходить, буду любить,
Поки не загину!..
— Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
Розійшлися, не взялися
Й живими остались?
Ні, не було, мій голубе.
Ти чув, що співають...
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають,
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий.
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна...
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся; скажу йому:
— Орле сизокрилий!
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила.—
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую,
Нехай вкупі закопають!
Умру... не почую.
Не почую...—
Обнялися,
Обнялись, зомліли...
Отак вони любилися!
На той світ хотіли
Обнявшися переступить;
Та не по їх стало!

Щовечора схóдилися,
І мати не знала,
Де Мар’яна до півночі
І з ким розмовляє?
— Воно мале, ще дитина,
Нічого не знає.—
Угадала стара мати,
Та не все вгадала,—
Знать, забула, що колись то
Сама дівувала.

Угадала мати: Мар’яна-дитина
Не знає, як треба на сім світі жить.
Думала—ні люди, ані домовина
З Петром не розрізнять... Уміла любить.
Думала, що тільки кобзарі співають,
Бо, сліпі, не бачать карих оченят;
Що тільки лякають молодих дівчат...
Лякають, дівчата, правдою лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю,
Бодай його в світі нікому не знать—
Того, що я знаю... Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забув.
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну...
Тоді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар’яну,—
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
Усміхнуся...—Та й заплакав.
Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче?
Та й нащо питати?
Минулося. Помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово.—Вибачайте...—
Утер сліпі очі.—
Вибачайте, мої любі,
Нехотя журюся.
Та от, бачите, Мар’яна
З убогим Петрусем
Щовечора розмовляла,
І мати не знала,

Дивувалась, — що се таке
Мар'яну спіткало?
Чи не пристріт? Сяде шити —
Не те вишиває;
Замість Гриця, задумавшись,
Петруся співає.
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує...
Мати спершу сміялася,
Думала — жартує;
Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: — Мар'яно!
Треба буде старостів ждать,
Та може й од пана!
Ти вже виросла, нівроку,
Уже й дівувала;
Я вже думаю, що, бачиш... —
Насилу сказала: —
Що вже й заміж... коли теє...
— А за кого, мамо!?
— Хто вподоба, тому й оддам. —
Співає Мар'яна:

«Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого.
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає.
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте, розцвітає.
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,

Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,—
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого».

— Дочко моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого—
За сотника Івана.
— Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном.
— Не вмреш—будеш панувати,
Будеш діток годувати.
— Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду.
— Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном.—
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна.
— За старого... багатого...
За сотника Івана...—
Сама собі розмовляла.
А потім сказала:
— Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала.
Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечерниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
— Багатого дочка батька,
Шляхетського роду.—
Тяжко мені! Тяжко, мамо!
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі?
Ти все дала, тільки долі,
Долі дать не хочеш!

Нащо ж мене годувала?
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?—
Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Мар’яна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II

«Ой гоп! Не пила,
На весіллі була,
До госпо́ди не втрапила,
До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох,
Завертали в горох,
І в коморі і надворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой гоп! Не сама—
Напоїла кума
І привела до госпо́ди.
Не побачив Хома.
Хомо, в хаті
Ляжем спати!
Хоми дома нема.

Тряси ж тебе трясця, Хо́мо!
Я не ляжу спати дома,
А до кума
До Наума
Піду в клуню на солому.

А нуте, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніє хвартушина,—
Роду чесного дитина».

—

Отак ордою йшли придани,
Співали п'яні; а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те.
Не додивилася—упала
І тяжко, тяжко заридала.
Таке то лихо! І за те,
Що щиро любить! Тяжко, діти,
Вік одинокому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить.
Дивіться на мене: я виплакав очі.
Мені їх не шкода, мені їх не жаль.
Ні на що дивиться. Ті очі дівочі…
Що колись… колись то… Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жить.
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустить
І привітать словом старого каліку.
Укороти, боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить.
Легше, мої любі, покриться землею,
Ніж бачить, як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею…
О боже, мій боже! волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий!—

Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима.
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він, сліпий, сивоусий,
Про колишнє плаче!
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса

Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
Дуже дрібні сльози.
Наплакався... Струни рвані
Три перебирає:
— Аж до вечора Мар’яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь,—
Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала.
І не втéрпіла, сказала,
Як п’яні придани
Ішли по улиці, співали.
— Мар’яно! Мар’яно!
Чом ти не убога? Чом я не багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла. Питала б сама,
Сама свого серця; дала б йому волю
Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко! далеко! Щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де витає доля.
Моя доля, моє щастя—
Ти, моя Мар’яно!
Чом не ти в сірій свитині,
Чом я не в жупані?—
А Мар’яна, як дитина
Без матері, плаче.
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить—
Тільки сльози Мар’янині;
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять.
А що ж серед ночі?
— Не плач, серце, єсть у мене
І сила і воля.
Люби мене, моє серце.
Найду свою долю
За високими горами,
За широкими степами,
На чужому полі,

По волі - неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуся,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петруся!
Обнімемось, поцілую —
Дивуйтеся, люди!
А ти стоїш, червонієш...
— Коли то те буде?
— Швидко, швидко, моя рибко!
Молись тільки богу.
Іди в хату, лягай спати!
А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям яснооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе, одиноку.
Серед степу одпочину...
— Хіба сю ніч кинеш?
Хіба зараз?.. — Я жартую!
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари —
Ніхто не воює.
— А я чула, що ляхи йдуть.
— То вони жартують.
Розійдемось, моє серце,
Поки не світає.
Чого ж знову заплакала?
— І сама не знаю.

[С.- Петербург
1841]

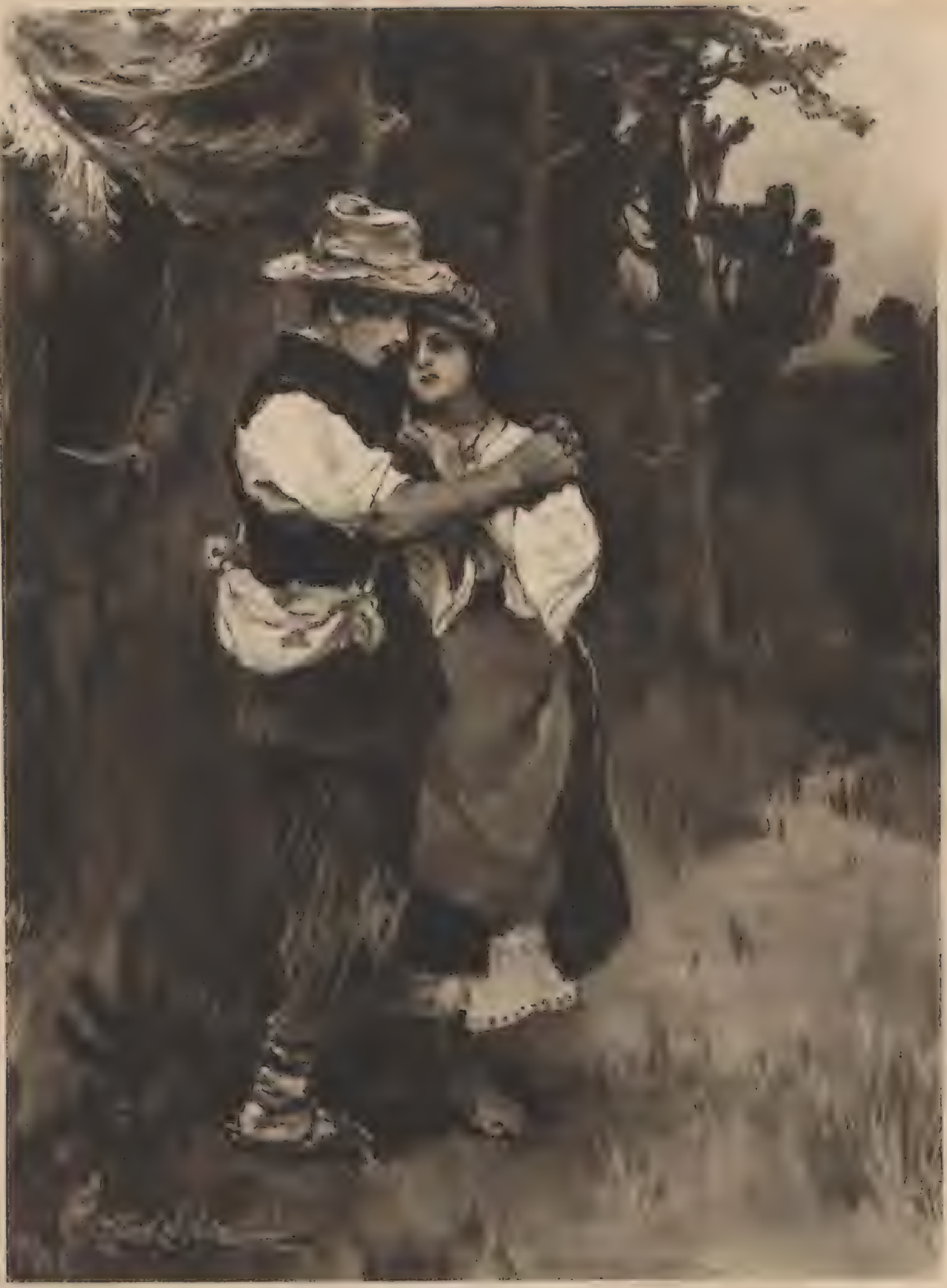

УТОПЛЕНА

БАЛАДА

Вітер в гаї не гуляє—
Вночі спочиває,
Прокинеться—тихесенько
В осоки питає:
—Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?—тихесенько
Спитає-повіє
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

—Хто се, хто се?—спитаєте,
Цікаві дівчата:
Ото дочка по сім боці,
По тім боці—мати.

Давно колись те ділось
У нас на Вкраїні.
Серед села вдова жила
У новій хатині.
Білолиця, кароока
І станом висока.
У жупані, кругом пані—
І спереду й збоку.
І молода, нівроку їй,
А за молодою,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордою
Так і ходять. І за нею
Козаки ходили,

Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила, та й байдуже;
Людям годувати
В чужім селі покинула,—
Отака то мати!
Постривайте, що ще буде!
Годували люди
Малу дочку. А вдовиця
В неділю і в будень
З жонатими, з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала;
Незчулася, як минули
Літá молодії...
Лихо, лихо! Мати в'яне,
Дочка червоніє—
Виростає... Та й виросла
Ганна кароокá,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
— Я Ганнусі не боюся!—
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой,
В'ються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зустріне
Ганнусю чорняву.
Побачила стара мати—
Сказилася, люта:
— Чи бач, погань розхрістана,
Байстря необуте!
Ти вже виросла, дівуєш,
З хлопцями гуляєш...
Постривай же, ось я тобі!..
Мене зневажаєш?!
Ні, голубко...—
                    І од злості
Зубами скрегоче.
Отака то бува мати!..

Де ж серце жіноче?
Серце матері?.. Ох, лихо,
Лишенько, дівчата!
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати!
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І незчуєтесь... А люди,
Сміючись, згадають
Ваші літа молодії
Та й скажуть:—Ледащо!—
Тяжко плакала Ганнуся
І не знала, за що,
За що мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.
Байстрям... Кого, лютий кате,
Кого ти катуєш?!
За що, за що дитя своє
Молоде мордуєш?[*]

Катувала, мордувала—
Та не помагало.
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала.
Як калина при долині
Вранці під росою,
Так Ганнуся червоніла,
Милася сльозою.
—Заворожена!.. Стривай же,—
Шепче люта мати.—
Треба трути роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму...—
Найшла відьму,
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не помогло... Клене мати

---

[*] Останні чотири рядки у виданні «Кобзаря» 1860 р. пропущені. Тут відновлено за автографом.

Той час і годину́,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.
— Душно мені! Ходім, дочко,
До ставка купатись.
— Ходім, мамо.—
                    На березі
Ганна роздяглася,
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці...
І я колись... Та цур йому!
Сором, не згадаю...
Як дитина, калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучкий, розгинає,
На сонечку гріє...
Мати дивиться на неї,
Од злості німіє;
То жовтіє, то синіє;
Розхрістана, боса,
З роту піна; мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси вп'ялася.
— Мамо! мамо! Що ти робиш?!..—
Хвиля роздалася,
Закипіла, застогнала—
І обох покрила...
Рибалонька кучеря́вий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе... От-от доплив!..
Пірнув... виринає...
І утоплену Ганнусю
На берег виносить,
І з рук матері закляклих
Вириває коси.
— Серце моє! доле моя!
Розкрий карі очі!

Подивися! Усміхнися!
Не хочеш?.. Не хочеш!..—
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі.—Подивися!..
Не чує!.. не чує!..—
Лежить собі на пісочку,
Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати—
Очі вивело із лоба
Од страшної муки;
Втеребила в пісок жовтий
Старі сині руки.
Довго плакав рибалонька:
— Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі,
Ходім жити в воду!..—
Підняв її, поцілував...
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася—
І сліду не стало...

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата—
Обходять горою.
Як углядять, то хрестяться
І зовуть заклятим...
Сумно, сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Випливає з води мати,
Сяде по тім боці;
Страшна, синя, розхрістана
І в мокрій сорочці,
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить.
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка випливає,

Несе на сорочку
Баговиння зеленого...
Поцілує в очі—
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі. в гаї.
Тільки вітер з осокою
Шепче:— Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?

[С.-Петербург
Грудня 8 1841 року] — [1860]

СЛЕПАЯ

ПОЭМА

«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?
Угасну, бедный, я в неволе!
Тоску мою, печаль мою
О прежней воле, прежней доле
Немым стенам передаю.
О если б стон моей печали
И звук заржавленных цепей,
Святые ветры, вы домчали
На лоно родины моей
И в мирной куще повторили,
Где мой отец и мать моя
Меня лелеяли, любили!
А братья? Грешная семья!
Иноплеменникам за злато
От стад, елея и вина
Родного продали вы брата,
Как на заклание овна.
О боже, боже Иудеи,
Благий творителю земли,
Не наказуй родных злодеев,
А мне смирение пошли!»

Такую песню тихо пела,
Сердечной грусти предана,
Слепая нищая; она
У барского двора сидела
У незатворенных ворот.
Но из ворот никто не йдет,
Никто не едет: опустели
Хоромы барские давно;

Широкий двор порос травою;
Село забвенью предано;
С патриархальной простотою,
С отцовской славою святою
Забыто все. Село молчит;
Никто села не посетит,
Не оживит его молвою.
Как у кладбища, у ворот
Сидит скорбящая слепая
И псальму грустную поет.
Она поет, а молодая
Дочь несчастливицы моей
Головкой смуглою прильнула
К коленям матери своей;
Тоски не ведая, заснула
Сном непорочной простоты.
В одежде грубой нищеты
Она прекрасна; полдень ясный
Моей Украины прекрасной
Позолотил, любя, лелея,
Свое прекрасное дитя.
Ужели тщетно пролетят
Дни упоения над нею
И светлой радостью своею
Ее тоски не усладят?
Она прекрасна, мать калека—
Кто будет ей руководить?
Придет пора, пора любить,
И злое сердце человека
Ее любви не пощадит.

. . . .
. . . . . . Невинным сном
Оксана спит, а мать слепая,
Уныло-тихо напевая,
И каждый шорох сторожит.
И если ветер, пролетая,
Упавший лист пошевелит,
Она немеет, и дрожит,
И робко к сердцу прижимает
Свое единое дитя,
Свою единую отраду,
Незрящей памятью следя

Давно минувших дней усладу
Печальной юности своей.
Она изведала людей!
И у забытой сей ограды
Они ее не пощадят;
Они готовы растерзать
Ее дряхлеющие руки...
Для них невнятен стон разлуки,
Чужда им матери любовь.
Они твердят—закон таков:
— Не должно в прахе пресмыкаться
И подаянием питаться
Прекрасной юной сироте;
И мы ее оденем златом,
Внесем в высокие палаты
И поклонимся красоте,
Раскроем мир иных видений,
Иных страстей высокий мир.
Потом... потом...—И ваш кумир,
Богиня ваших поклонений,
От фимиама упилась
И закоптела от курений;
А ваша мудрость отреклась
От обещанья; горстью злата,
Великодушно бросив ей,
Затмили блеск ее очей.
И вот она в грязи разврата
Во славу дряхлых ваших дней
Перед толпою черни пьяной
Пьет кубок...
И запивает сердца раны.
Не вы виновны, но она!
Вы дали все, что должно было
Наложнице презренной дать.
А сон девичий обновили
И возвратили ль благодать
Ее невинных помышлений?
Ее невинную любовь,
И радость тихих упоений,
И целомудренную кровь
Вы обновили ль? Не могли!
Но, чада грешные земли,

Вы дали ль ей восторг объятий
Родного, милого дитяти,
Кому бы, бедная, она
Себя в сей мир переливала
И тайну жизни открывала,
Сердечной грусти предана?
Развратной, бедной вашей кровью
Вы не могли ей повторить
Восторги девственной любови;
Ее пустили вы влачить
Остаток дней в мирской пустыне;
И о родном, едином сыне
Ей не придется получить
Отрадной весточки сдалека.
Чужие дети напоят
Ее в предсмертный час жестокий,
И одинокий гроб с упреком
Чужие дети понесут.
Но если ей судьба судила,
Чтобы родимая рука
Очи уснувшие закрыла,
Тесна ее тогда могила,
Постеля вечная жестка!
Ее малютка за позором
Безмолвно по миру пойдет,
И в светлый праздник у собора
Яичко красное возьмет,
И со слезами и укором
Свою родную помянет.

Осенний полдень, полдень ясный
Родимой, милой той земли,
Мои где годы расцвели,
Где так напрасно, так несчастно
В недоле бедной протекли,—
Осенний полдень, полдень ясный,
Как друга юности, любя,
Чужими звуками тебя
Позволь приветствовать, прекрасный!
Ты тот же тихий, так же милый,
Не знаешь времени,—а я!
Не то я стал, что прежде был:

И путь унылый бытия,
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили.
Я тайну жизни разгадал,
Раскрыл я сердце человека,
И не страдаю, как страдал,
И не люблю я: я калека!
Я трепет сердца навсегда
Оледенил в снегах чужбины,
И только звуки Украины
Его тревожат иногда.
Как эхо памяти невинной,
В них узнаю мою весну,
Мои унылые досуги,
И в них я таю, в них тону.
И сердца тяжкие недуги,
Как благодатною росой,
Врачую ими, и молюся,
И непритворною слезой
С моей Украиной делюся.
Но глухо все в родном краю!
Я тщетно голос подаю,
Мне эха нету из дубровы
Моей козачки чернобровой.
Там все уснуло! Пустота
Растлила сердце человека,
И я на смех покинут веком—
Я одинокий сирота!

Осенний полдень, догорая,
Поля нагие освещал,
И лист увядший, опадая,
Уныло грустное шептал
О здешней жизни человеку.
Такой порой моя калека,
Слепая нищая моя,
И дочь красавица ея—
Она спала, а мать сидела
И тихо, грустно тихо пела,
Как пел Иосиф про свой род,
Сидя в египетской темнице;
А в поднебесьи вереницей

С дубрав украинской земли
На юг летели журавли.
Чему ж бы ей, как вольной птице,
Туда, где лучше, не лететь
И веселее не запеть?
Какая тайна приковала
К жилищу мрачной тишины?
Своей сердечной глубины
Она еще не открывала
Ни даже дочери своей;
Она лишь пела и грустила.
Но звуки дочерних речей
В ней радость тихую будили,
Быть может, прежних светлых дней.
Или ограда и тополи,
Что грустно шепчут меж собой,
Свидетели минувшей доли,
Или дубовый пень сухой,
Плющом увянувшим повитый,
Как будто временем забытый,
Ее свидетель? Все молчит!
Она поет, она грустит
И в глубине души рыдает,
Как будто память отпевает
О днях минувших, молодых,
О прошлых радостях святых.
И эти звуки выходили
Из сердца бедного ея,
И в этих звуках много было
Ее земного бытия.
И в сотый раз она кончала
Псалом невольничий глухой,
Поникла смуглой головой,
Вздохнула тяжко и сказала:

— Ах песня, песня, песня горя,
Ты неразлучная моя,
В моем житейском бурном море
Одна ты тихая струя!
Тебя, и день и ночь рыдая,
Я всякий час пою, пою
И в край далекий посылаю

Тебя, унылую мою!
Но ветер буйный, мягкокрылый,
Что прежде весело летал,
Теперь так тихо, так уныло,
Как будто друга потерял,
Как будто люди научили,
Чтобы не слушал он меня
И не домчал он в край далекий
Тебя, унылая моя!
Не видя вас, не зная дня
В моей печали одинокой,
Чем оскорбить я вас могла?
Что я вам сделала? Любила,
За ваши грешные дела
Творца небесного молила,
Молила, плакала... А вы
В моей тоске, в моей печали,
Как кровожаждущие львы,
Упреком сердце растерзали,
Растлили ядом мою кровь,
И за молитвы, за любовь
Мое дитя, мое родное,
Тяжелым словом понесли,
И непотребницей слепою
Меня со смехом нарекли!
Я вам простила, я забыла,
Я вашей славы не взяла,
Я подаянием кормила
Мое дитя! — И залилась
Слезами, горькими слезами.
Она рыдает, а Оксана
Раскрыла черные глаза:
Скорбящей матери слеза
Прервала сон отроковицы;
С улыбкой черные ресницы
Она закрыла. — Какой сон
Смешной и глупый, и как живо!.. —
И раскраснелася стыдливо,
Сама не зная отчего.
— Как холодно, а ты все плачешь!
Уж скоро вечер; для чего
Ты мне печали не расскажешь?

И я бы плакала с тобой.
А то…—И хлынули рекою
Слезы невинной красоты.

— И ты заплакала… Прости,
Что о моих сердечных ранах
Я не беседую с тобой.
Я скоро плакать перестану,
Моею тяжкою слезой
Я не прерву твой сон прекрасный.
И о судьбе твоей несчастной
Узнаешь ты не от меня:
Тебе расскажут злые люди,
Они тебя не пощадят.
И много, много горя будет,
А горе даром не пройдет:
Озлобят сердце пустотою,
Оно возьмет любовь с собою
И все найлучшее возьмет.
Не плачь, Оксано!—И, рыдая,
Она Оксану утешает:—
Не плачь, дитя мое, усни!
Ты рано плакать начинаешь;
Придет пора твоей весны—
И тайну слез моих узнаешь;
Свои прольешь, прольешь одна,
Одна бездомной сиротою,
И будет то моя вина,
Что не разделишь…—А с тобою?
Разве тебя я не люблю!
Ах, мне с тобой и горе любо;
Я все с тобою разделю.
Не понесу я чужим людям
Мою сердечную слезу,—
К тебе на грудь я принесу.
Только не плачь! Делись со мною
Своею тяжкою тоскою.
Не плачь одна! Откройся мне,
И будет легче. Ах, послушай,
О том, что видела во сне,
Я расскажу тебе.
Как будто лес, а мы вдвоем

Так наобум себе идём.
Потом темно, потом светло.
Потом гляжу—тебя не стало;
Я—ну бежать, кричать, устала,
Села и плачу. Вдруг село;
Большая улица, большая,
И я по улице иду.
Мне грустно так, тоска такая,
Я спотыкаюсь, упаду;
Мне тяжело, мне давит грудь,
А люди смотрят и смеются.
Мне больно стало, а взглянуть
Я будто на людей боюся.
Потом атаман мне кричит:
— Вот я тебя!—Я испугалась,
И ну бежать... Бегу... упала.
А сын атамана стоит,
Как будто грустный, над водою
И тихо машет мне рукою.
Вот я к нему и подошла,
А он схватил меня руками.
— Зачем в лесу ты не жила?
Зачем ты в поле не росла?—
Такими он сказал словами.—
И мне нельзя тебя любить,
Нельзя с тобою мне венчаться:
Над нами будут все смеяться,
А без тебя мне скучно жить.
Я утоплюся!—он сказал
И так меня поцеловал!
Не так, как ты... И я проснулась.
Не правда ли, мудреный сон?
Должно быть, худо значит он.
Или не худо—ты не знаешь?
Мне страх как хочется узнать.
О чем же снова ты вздыхаешь?
Или боишься рассказать,
Что значит сон? Ах, расскажи!
Ну, что же делать? Если худо,—
Мы в лес уйдем и будем жить
С тобой вдвоем, и будет любо
С тобою вместе мне грустить.

Ну, что ж? Расскажешь?
—Да,—сказала,
Вздохнув, слепая:—рассказать
Тебе должна я. Я устала,
Устала горе выливать
Неразделенными слезами.
Тебе уже пятнадцать лет.
Твой сон зловещий, сон ужасный.
Ты встретишь горестный привет
Своей весне, своей несчастной!
Не вспоминай меня, прости
И на просторе и на воле
С унылым ветром погрусти,
Как я грустила, тосковала,
Мою вседневную печаль
Как я лишь ветру поверяла.
Но и ему меня не жаль!
Он даже слез сушить не хочет,
А их так много сердце точит.
Оксано, выслушай меня
И помолись душой незлобной
Пречистой деве в час прескорбный
И за него и за меня.
Неправдой люди все живут,
Ты их не слушай! Сказкой злою
Они мой жребий понесут
И посмеются над тобою.
И ты не будешь правды знать;
На суд ты будешь призывать
Свою родную,—а ты знаешь,
Что слезы горько проливать,
Коли вины своей не знаешь.
Узнай же все: всю жизнь мою
Я расскажу, не потаю,
С ее весельями и мукой,—
Да будет для тебя наукой!

Своих родных не знала я,
В чужой семье я вырастала,
Чужая добрая семья
Меня любила. Я слыхала,
Когда я стала вырастать,

Что мать родная, умирая,
Просила их не покидать—
Меня, малютку, покидая.
Но кто она, ее как звали,—
Потом узнать я не могла.
И я росла себе, росла;
Меня сироткой называли,
Потом красавицей слыла;
Меня любили, и ласкали,
И даже сватали! Но я...
Ах, знать, моя такая доля!
Перед людьми гордилась я
Своей красою. Свою волю,
Девичью волю, берегла.
Как тяжко люди отплатили!
Недолго косу я плела—
Ее накрыли. Вот как было.
Весною умер дидыч старый,
А летом дидыч молодой
В село приехал. Злые чары
Он из Московщины с собой
Привез, красавец, для меня;
И я веселье разлюбила...
И маковеевого дня
Я не забуду до могилы.
Как ясно солнышко светило,
Как закатилося... и ночь!..
Мое дитя! моя ты дочь!
Не обвиняй меня, несчастной!..
Я стыд и горе понесла
И маковеев день ужасный
И день рожденья прокляла.
Мы были в поле, жито жали;
Окончив жатву, шли домой;
Подруги пели и плясали,
А я с распущенной косой,
В венке из жита и пшеницы
Вела перед, была царица.
Нас встретил дидыч молодой.
Никто так мной не любовался!
Я трепетала, тихо шла,
А он смотрел и улыбался.

О как я счастлива была!
Какою сладкою мечтою
Забилось сердце у меня...
На третий день... О мой покою!
Зачем покинул ты меня?
На третий день... и я в палатах
Была, как пани на пиру.
Недолго я жила богата—
Зимою рано поутру
Проснулась я,—все пусто было,
И сердце холодом заныло.
А слуги... бог им судия!
С насмешкой выгнали меня
И двери заперли за мною.
Я села здесь, под этим пнем,
И долго плакала... Потом
Едва протоптанной тропою
В село забытое пошла
И долю горшую нашла:
Меня и в хату не пустили,
Все посмеялись надо мной
И хусткой черною, простой
Косу шелковую накрыли.
И я, рыдая, из села
Иной дорогою пошла
В село чужое. Ах, Оксано!
И в шитом шелковом жупане
И в серой свите люди злы!
Я из села в село ходила,
А горе шло передо мной.
Я горько плакала, молилась,
И все смеялись надо мной;
Покрыткой, дурой называли,
И даже нищие чуждались.
Во всей Украине родной
Мне места не было одной.
В лесу дремучем, в чистом поле
Я не боялась ночевать:
Там без свидетелей, на воле
Могла свободно петь, рыдать.
А песня горе облегчает,
Хоть и унылая она.

Спасибо, нищая одна,
Такая же, как я, слепая,
Меня учила песню петь;
И я пою ее, рыдая,
И до могилы буду петь.
Дитя мое! Моя Оксано!
Я скоро плакать перестану,—
Запомни песню ты мою
И пой ее, как я пою:
Она умалит сердца рану.
Пришла и красная весна,
Запели пташки, все проснулось,
Все засмеялось—я одна
Святой весне не улыбнулась:
Она мне слезы принесла.
Занемогла я на дороге,
Кой-как до хутора дошла.
И ты на хуторе убогом
Узрела милый божий свет.
О сколько радости у бога
Для наших слез, для наших бед!
Твой первый звук... Ах нет, не стану...
Нет... Поцелуй меня, Оксано!
Я не умею рассказать
Про ту святую благодать,
Что только матери избранной
Душою можно понимать,—
То выше счастия людского.
И как несчастлива, убога
Жена бесплодная! С тобой
Мне снова счастье возвратилось;
Я любовалася весной,
Цветы я снова полюбила,
Цветы я снова берегла.
С восходом солнца я вставала.
Ты на груди моей спала.
Никем невидима, бывало,
Прокрадусь в лес, найду цветок
И сяду у цветка с тобою.
Ты тихо спишь, а он цветет,
И я гордилася тобою
Пред распускавшимся цветком.

Бывало, я сорву тайком
Листочек розовый, румяный,
И тихо, тихо положу
Тебе на щечку... Погляжу
И оболью тебя слезами.
Была ты розовей цветка
И утренней зари румяней.
Так мне господь добро творил
В тебе и розовых листках.
Но... как тебя ни забавляла,
Какие песни ни певала,
Как ни играла я с тобой,
А злая доля шла за мной.
Я не могла тобой гордиться:
Мне было не с кем поделиться
Твоею детскою красой.
Ты слово «мамо» лепетала,
Но слова лучшего не знала,
Как и теперь не знаешь ты.
Я не могла с тобой идти
Через село; я не стыдилась—
Пусть люди смотрят, как хотят!
Я стыд любовью заменила.
Тебе боялась показать,
Как дети меж собой играют,
Боялась видеть, как дитя
Отца усталого ласкает.

Так время шло; ты вырастала,
И любо было мне смотреть,
Когда ходить ты начинала.
Но горе-горькое терпеть
Судил господь мне до могилы
За юность грешную мою.
Свет гаснуть стал... О боже милый,
Я над могилою стою,
Пошли мне мудростью своею
Взглянуть на милый божий свет,
Проститься с грешною землею,
Хотя на место посмотреть,
Где я усну, усну навеки!
. . . .

И я ослепла. Слезы-реки,
Молитвы теплые—ничто,
Ничто творца не умолило,
И все, что душу веселило,
Как будто в гробе заперто.
Потом что было, я не знаю:
Смеялись люди или нет.
Мои беды воспоминая,
Мне только жаль, что божий свет
Не скрылся в юности беспечной;
Тогда б не знала ничего:
Ни сладкой доли скоротечной,
Ни даже сердца своего.
Теперь к печали бесконечной
Пристала горшая печаль.
Ты хороша собой, Оксано,
Я это знаю, и мне жаль—
Твой сон недобрый очень рано
Тебе приснился.

ОКСАНА

Разве он
Какое зло нам предвещает?

СЛЕПАЯ

Он для меня всех бед страшнее,
А для тебя еще ужасней.
И ты погибнешь от людей,
Как я погибла. Ты не знаешь,
Что скоро встретишь между ними
Змею, ужасную змею!
И ты пойдешь за нею следом,
Покинешь голову мою,
Как я покинула, забыла
Меня вскормившую семью.

ОКСАНА

Ведь ты не знала, что так будет,
Что насмеются злые люди,
Что он недобрый человек,
Что он покинет. Мамо, мамо!
Ты говорила все такое,

Что страшно стало. Где же он,
Мой злой отец? Ты говорила,
Что здесь увижу я его.
И сколько лет уже с тобою
Сижу я здесь—его все нет.
Он не приедет, он покинул:
Тебя он, видно, не любил.
Зачем же ты его любила?
Уйдем из этого села—
Мне страшно стало...

СЛЕПАЯ

Ах, Оксано!
Куда уйдем мы от людей?
Где молодость твою укрою?
А он приедет... и тогда,
Тогда спокойно я умру.

Слепая грустно замолчала;
Оксана с детскою тоской
К ней на колени тихо клала
Головку смуглую свою.
— Усни, Оксано!—говорила,—
Я тихо песенку спою,
Спою любимую твою,
Как братья брата продавали
В чужую дальнюю страну.—
И отходящую ко сну,
Лелея, нежно целовала,
Читая тихо ей псалом:

«Храни тебя, святая дева,
От злых напастей, бурь земных!
Да будет сон твой сладок, тих,
Как непорочные напевы
Небесных ангелов святых!
Да не дерзает искуситель
В сердечну храмину войти,
И по терновому пути
Да водит ангел охранитель
На лоно рая привести!
Храни тебя, святая дева,

От злых напастей, вражьих ков,
Свой найбожественный покров
Пошли тебе, святая дева,
Мое дитя, моя любовь!»

На утро юная Оксана,
Как утро осени в тумане,
Скорбя невинною душой,
У ног страдалицы слепой
Уныла, бледная сидела.
Слепая ту же песню пела,
И тот же в сердце непокой!
Не скоро дни текут над ними,
Не ясно солнышко горит.
Пришла весна, и двор пустынный
Вдруг оживился, все кипит
Веселой жизнью, как бывало.
Приехал дидыч на покой.
Чету страдалиц разлучили:
Оксана в доме заперта,
А одинокую слепую
Одеть велели и прогнать
С наказом строгим: не шататься
Вокруг господского двора.
И рада, бедная, была,
Что так сбылося, как мечтала.
— Теперь, — так думала слепая, —
Теперь Оксаночка моя
Укрылася от непогоды,
Будет счастливою ... — И шла
Из обновленного села,
Моля небесную царицу,
Да благо дщерино хранит.

. . . .

Оксана грустная сидит
В роскошно убранной светлице,
Одета бархатом, парчой,
И не любуется собой
Перед большими зеркалами.
Проходят месяцы за днями;
Как панне, все готово ей,
И ходит сторож у дверей.

Сам дидыч сласти ей приносит,
Дарит алмазом, жемчугом
И на коленях ее просит
Не звать ни паном, ни отцом.
. . . .
Зачем все это? И рыдала...
Запел весною соловей,
Запел не так, как он, бывало,
Поет пред утренней зарей,
Когда малюточка Оксана,
Пока покоилось село,
Шалашик делает с бурьяну,
Чтоб маму солнце не пекло;
Когда ходила умываться
Она в долину, и потом
Барвинком, рутой наряжаться,
И ненароком повстречаться
С черночупринным козаком.
Печальный вечер ночь сменила
Еще печальней. Тяжко ей;
Она сидела и грустила
О прошлой бедности своей.
И слышит песню за оградой,
Знакомый голос ей поет
Печально, тихо:
«Текла речка в чистом поле,
Орлы воду пили;
Росла дочка у матери,
Козаки любили.
Все любили, все ходили
И все сватать стали,
И одного между ними
Козака не стало.
Куда скрылся, дивилися,
И никто не знает.
Поселился в темной хатке
За тихим Дунаем».

Оксана молча трепетала,
Ей каждый звук рождал мечту.
— Он не забыл,— она шептала,—
Он не покинет сироту...—

За каждым звуком вылетает
Из сердца черная тоска,
Она себя воображает
Уже в объятьях козака,
Уже за садом, за оградой,
Уже на поле... воля... рай...
. . . .
— Держи, держи! Лови, стреляй!—
Раздался хриплый голос пана,
И выстрел поле огласил.
— Убили!—вскрикнула Оксана,—
Убили! Он меня любил!
Любил!!!—и замертво упала.
То был не сон. То пел козак,
Удалый, вольный гайдамак.
Оксана долго дожидала
Любимца сердца своего—
И не дождалася его.
Отрадный звук не повторился,
Надежды вновь не прошептал,
Он только снился, часто снился,
И юный разум разрушал
Неразделимой тяжкой мукой,
Немым отчаяньем и мщеньем,
Мечтой бесплодною.

«Птицы вольные, сестрицы,
Полетите в край далекий,
Где мой милый, кароокий,
Где родная край дороги!
Болят руки, болят [ноги],
А я долю проклинаю,
С поля воли дожидаю!»

Так пела бедная Оксана
Зимой в светлице у окна.
Неволя стерла цвет румяный,
Слезою смылась белизна.
— Быть может, здесь,—она шептала,—
Зимой проснулась мать моя,
А я... дитя ее... а я...—
И, содрогаясь, замолчала.

Темнело поле; из туману
Луна кровавая взошла;
Взглянула с трепетом Оксана
И быстро молча отошла
От неприветного окна,
Страшась кровавого светила.

Завыли псы, рога трубили,
И шум и хохот у ворот—
Охота с поля возвратилась,
И пан к страдалице идет
Бесстыдно пьяный...
. . . .
Слепая, бедная, не знала
Недоли дочери своей,
С чужим вожатым спотыкалась
Меж неприязненных людей.
Ходила в Киев и Почаев
Святых угодников молить
И душу страстную, рыдая,
Молитвой думала смирить.
И возвратилася зимою
В село страдания тайком.
Сердце недобрым чем-то ныло,
Вещало тайным языком
Весть злополучия и горя.
Со страхом в сердце и тоскою
Тихонько крадется она
Давно изведанной тропою;
Кругом, как в гробе, тишина;
Печально бледная луна
С глубокой вышины сияла
И белый саван озаряла
На мертвой грешнице земле.
И вдруг открылася вдали
Картина страшная пожара.
Слепая, бедная, идет,
Не видя наших зол и кары,
И очутилась у ворот,
Весною кинутых. О боже!
Что она слышит? Треск и гром,
И визг, и крик, и гул протяжный,

И жаром хлынуло в лицо.
Она трепещет. Недалеко
Вдруг слышит голос... Боже мой!
Чей это голос ты узнала?
Узнала... страшно... то Оксана!
На месте том, где столько лет
Они вдвоем, грустя, сидели,
Она, несчастная, сидит;
Едва одетая, худая,
И на руках, как бы дитя,
Широкий нож в крови качает.
И страшно шепчет:

— Молчи, дитя мое, молчи,
Пока спекутся калачи;
Будем медом запивать,
Будем папа поминать.

(Поет)

«А у пана два жупана,
А третяя свита,
За то пана
Утром рано
В дуброве убито.
А убили гайдамаки,
Жупаны делили:
Тому жупан, тому жупан,
А третьему свита,
И остался пан без свиты,
В снег белый зарытый.
Ай, да й гайдамаки!»

СЛЕПАЯ

Оксано! Где ты?

ОКСАНА

Ах, молчи!
Дай убаюкать мне сынка!

(Поет)

«Баю, баю, дитя мое,
В дремучем лесу,
А я тебе с поля волю,
Долю принесу.

Баю, баю, дитя мое,
Во сыром бору,
А я пойду погуляю,
Ягод наберу.
Баю, баю, дитя мое,
Край битой дороги,
Переломят люди руки
И белые ноги.
Баю, баю, дитя мое,
У гробу дубовом,
Полиняют кари очи
И черные брови.
Усни, дитя, усни, дитя,
Усни ты навеки,
А я одна на базар пойду,
У жида бублик украду
И тебя полечу».
А... уснул! Теперь возьми.
У! какой черный... посмотри!

СЛЕПАЯ

Оксано! Где ты? Что с тобою?

ОКСАНА

(быстро подходит к ней)

А ты где ходишь? Посмотри,
Какой веселый пир у пана!
Да пан не будет пировать—
Я уложила его спать.
Тебя одной недоставало.
Я подожгла, пойдем плясать.

(Поет и медленно пляшет)

«Гой, гой, не беда!
Слезы тоже вода,
Слезы гасят печаль,
А печали мне жаль,
Жаль мне грусти моей,
Жаль подруги моей,
Моей черной тоски».
Моей... моей... Ах нет, не то!..
Теперь так весело, светло,
А я как будто на поклонах.

(Поет и пляшет)

«Посеяла лебеду на беду,
А долина калиною поросла;
А у меня, красавицы,
Змеи-серьги в ушах.
Через плечи висят,
И шипят, и шипят.
Козак верно любил,
Козак серьги дарил.
Мать в могиле спала,
А я, знай, себе шла.
Шла дорогой большой;
А за мной, все за мной
По четыре, по три
Косари, косари
Бурьян косят, поют».

СЛЕПАЯ

Оксано бедная, молися,
Молися богу, ты поешь
Все песни страшные такие!

ОКСАНА

А ты смеяться, мамо, хочешь?
Э, полно, мамо, столько лет
Ты хохотала, я смеялась,—
Поплакать можно одну ночь.

СЛЕПАЯ

Дитя мое, моя ты дочь!
Опомнись, грех тебе, Оксано,
Ты насмеялася.

ОКСАНА

Кто? Я?
Не насмеялася! Смотри,
Смотри, как падают стропила.
Гу!.. гу!.. гу!.. Ха, ха, ха, ха!
Пойдем плясать, его уж нет,
Он не разлучит нас с тобою.

(Поет и пляшет)

«По дороге осока,
А в болоте груши,
Полюбила козака,
Запродала душу;
А козак
Так и сяк,
Не любил,
Задушил,
В сыру землю зарыл.
В темной хате сырой
Спать ложилась со мной
Ведьма черная.
И смеялася,
Обнималася,
Ела, грызла меня,
Подложила огня,
И запела, заплясала,
И скакала, и кричала:
Жар, жар, жар!
Через яр
На пожар.
Все слеталися,
Любовалися
И смеялися:
Хи, хи, хи, тра, ла, ла, ла,
Не осталось ни кола.
Смоляная чорту свечка!
Через яр идет овечка.
Не ходи, козак, в дуброву,
Не ходи, Ивашечко,
Торною дорожкою,
Не носи гостинчики
Змее, черной гадине!
Чародейка лютая
Сотрет брови черные,
Выжжет очи карие».

СЛЕПАЯ

Опомнись, дочь моя, Оксано!
Ты все недоброе поешь;
Пойдем в село: здесь страшно стало!

ОКСАНА

Пойдем в село: здесь душно мне,
Я босиком, как на огне,
На розовом снегу танцую.
Пойдем в село, переночуем.
А кто нас пустит ночевать?
Ведь люди, знаешь, нас боятся.
Пойдем мы в лес волков ласкать;
Ведь люди врут, что волки злые,
Волки нас любят — право, так!
А помнишь, ты мне говорила...
Ах нет... не то... постой, забыла!
Я все забыла... Мой козак,
Мой кароокий... Я любила,
И он, козак, меня любил,
И темной ночью он ходил
В зеленый сад, где я гуляла.
Ах, как там весело бывало!
Как он, лаская, целовал,
Какие речи он шептал!
Ты так меня не целовала,
Как он, мой милый, дорогой,
Мой ненаглядный, мой сердечный!
. . . .
Ты говорила, он не злой;
А он, твой пан бесчеловечный,
Твой пан-палач, его убил
За то, что я его любила,
За то, что он меня любил.
Злодей, в железа заковал.
Об этом я не говорила
С тобою даже. Он пропал...
Пропал без вести, как пропала
Моя девичья краса.
А ты слыхала чудеса?
Он в гайдамаках атаманом
И этот нож мне подарил.
Он приходил...

СЛЕПАЯ

Пойдем скорее!
Веди меня!

ОКСАНА

Куда вести?
В болото, в лес? Постой, постой!
Я поведу тебя в село,
Где все бурьяном поросло,
Где вместо хат—кресты, могилы,
Где поселился друг мой милый
В светелке темной и сырой.

СЛЕПАЯ

Пойдем скорее. Бог с тобой!
Перекрестися!

ОКСАНА

Я крестилась,
Я горько плакала, молилась,
Но бог отверг мои кресты,
Мои сердечные молитвы.
Да, он отверг; а помнишь ты?
Нет, ты не помнишь, ты забыла;
А я так помню, ты учила
Меня, малютку, кровь сосать,
Да «отче наш» еще читать.

СЛЕПАЯ

Оксано, боже мой, молися,
Ты страшно говоришь!

ОКСАНА

Да, да.
Я страшно говорю, так что же?
Ты не боялася сидеть
Осенней ночью у забора,
И просидела двадцать лет,—
Пойдем опять туда сидеть.
Пойдем же, мамо, будем петь,
Пока народ не пробудился,
И будем петь, как снарядился
Козак с ордою воевать,
И как покинул он девчину,
И как другую полюбил.
Ведь это весело—покинуть

В чужой, далекой стороне
Листок с любистка на огне.

(Поет тихо)

«Плыви, плыви, лодочка, за Дунай;
За Дунаем погуляю молода
С козаками молодцами мертвыми,
С козаками мертвецами».

Чур меня! Чур меня! Чур меня!
Пойдем скорее. Ах, постой!
Я потеряла башмаки.
А башмаки ведь дорогие,
Да ноги жгли мне, все равно
Мне их не жаль, и босиком
Дойдем до гроба...

(Поет)

«Полетела пташечка
Через поле в гай,
Уронила перышко
На тихий Дунай.
Плыви, плыви, перышко,
Плыви за водой!..»

Я все молчала, все молчала,
А он шептал и целовал.
Сулил намисто с дукачами.
Зачем ты не велела брать?
Ведь им бы можно удавиться.
А знаешь что? Пойдем к реке
Купаться просто, и утонем,
И будем щуками в воде.
И пташкам воля в чистом поле,
И пташкам весело летать;
А мне так весело в неволе
Девичью молодость терять.
Я разве грешница какая?
Отраву, что ли, я варю?
Нет, я не грешница; ты знаешь,
Всему я верила, всему!
Но кто поверил моей вере?
Теперь не то. Летит, летит!

Нет, ты не вылетишь, проклятый,
Я задушу тебя! Держите—
Красный змей! Красный змей!
Он рассыпается... Потом...
Га! га! га!..—

И, будто мщение живое,
Она с распущенной косой,
С ножем в руках, крича летела
И с визгом скрылася в огне.
Вдруг крик пронзительный. Вздрогнула
Слепая молча и, крестясь,
«Аминь, аминь, аминь!» шептала.
И крик сменил протяжный гул,
Стена упала, гул ревел
И смолк в долине безучастной,
Как в глубине души бесстрастной.
Пожар, лютея, пламенел;
Слепая, бедная, стояла
В дыму и пыли снеговой,
Она Оксаны дожидала
И «со святыми упокой»
Невольно с трепетом шептала.
И не дождалася слепая
Своей Оксаночки; ушла
Из погорелого села,
Псалом любимый напевая:
«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?»

[С.-Петербург
1842]

ГАМАЛІЯ

«Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,—
Не чуємо на чужині.

Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу,
Суши́ наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.

Ой заграй, заграй, синесенькe море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами.

Ой боже наш, боже, хоч і не за нами,
Неси ти їх з України;
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо—та й загинем».

Отак у Скутарі козаки співали;
Співали, сердеги, а сльози лились;
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав, широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко, далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
— Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице сестро?..—Загула
Хортиця з Лугом:—Чую! чую!—
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:

«У туркені по тім боці
Хата на помості.
Гай! гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

У туркені у кишені
Таляри, дукати.
Не кишені трусить—
Їдем різать, палить,
Братів визволяти.

У туркені яничари
І баша на лаві.
Гой ги! вороги!
Ми не маєм ваги!
Наша воля й слава!»

Пливуть собі, співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
Гамалію, серце мліє:
Сказилося море.
Не злякаєш!—і сховались
За моряні гори.

Дрімає в гаремі—в раю Візантія,
І Скутар дрімає, Босфор клекотить,

Неначе скажений; то стогне, то виє:
Йому Візантію хочеться збудить.
— Не буди, Босфоре: буде тобі горе;
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!..—реве синє море:—
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?..—Так море спиняло
(Любило завзятих усатих слав'ян).
Босфор схаменувся. Туркеня дрімала.
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

«О милий боже України,
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там—
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізі руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові ...»

— Ріж! і бий!
Катуй невіру-бусурмана!—
Кричать за муром. Хто такий?
Гамалію, серце мліє:
Скутар скаженіє!
— Ріжте! бийте!—на фортеці
Кричить Гамалія.
Реве гарматами Скутара—
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги—
І покотились яничари.
Гамалія по Скутарі—
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу розбиває,
Кайдани ламає.

— Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю!—
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови.
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий.
Темно всюди, як у будень,
А свято чимале.
Не злодії з Гамалією
Їдять мовчки сало
Без шашлика.—Засвітимо!—
До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на помогу,
Зубами скрегоче.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає—
І на пожах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає:
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури; срібло, злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Пала́ Скутар, стиха̀ робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки—та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Пливуть собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та—звичайне, запорожці—
Пливучи співають:

«Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти;
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару.
Сидять брати-запорожці,
Дожидають кари.
Ой як крикнув Гамалія:
— Брати! будем жити,
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!—
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
«Слава тобі, Гамалію,
На ввесь світ великий,
На ввесь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти запорожцям
Згинуть на чужині!»

Пливуть, співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія:
Орел орлят мов стереже;
Із Дарданелів вітер віє,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець

Не засвітив Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.
Пливуть собі, а зза хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

Гамалію, вітер віє...
Ось... ось... наше море!..
І сховалися за хвилі —
За живії гори.

[С.-Петербург
1842]

ТРИЗНА

На память 9-го Ноября 1843 года
княжне Варваре Николаевне Репниной

ПОСВЯЩЕНИЕ

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать
И дар господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Яготин
11 Ноября 1843

Души ваши очистивше в послушании истины духом, в братолюбии нелицемерно, от чиста сердца друг друга любите прилежно: порождени не от семени истленна, но не истленна, словом живого бога и пребывающего во веки. Зане всяка плоть, яко трава, и всяка слава человеча, яко цвет травный: изсше трава и цвет ея отпаде. Глагол же господень пребывает во веки. Се же есть глагол, благовествованный в вас.

Соборное послание первое
святого апостола Петра. 1, 22, 25.

Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят;
    И час уж проходит,
    Никто не приходит;
    Должно быть, друзьями
    Забыты они.
Они не забыты,—в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались
И вечную память пропели собором,
Отправили тризну—и все разошлись.
Двенадцать их было; все молоды были,
Прекрасны и сильны; в прошедшем году
Найлучшего друга они схоронили
И другу поминки в тот день учредили,
Пока на свиданье к нему не сойдут.
— Счастливое братство! Единство любови
Почтили вы свято на грешной земле;
Сходитеся, други, как ныне сошлись,
Сходитеся долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земле!—

    Благословен твой малый путь,
    Пришлец убогий, неизвестный!

Ты силой господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! Ты божью волю
Короткой жизнью освятил;
В юдоли рабства радость воли
Безмолвно ты провозгласил.
Когда брат брата алчет крови—
Ты сочетал любовь в чужих;

Свободу людям—в братстве их
Ты проявил, великим словом
Ты миру мир благовестил;
И, отходя, благословил
Свободу мысли, дух любови!
Душа избранная, зачем
Ты мало так у нас гостила?
Тебе здесь тесно, трудно было!
Но ты любила здешний плен,
Ты, непорочная, взирала,
Скорбя, на суетных людей.
Но ангела недоставало
У вечного царя царей;
И ты на небе в вечной славе
У трона божия стоишь,
На мир наш, темный и лукавый,
С тоской невинною глядишь.
Благоговею пред тобою,
В безмолвном трепете дивлюсь;
Молюсь тоскующей душою,
Как перед ангелом молюсь!
Сниди, пошли мне исцеленье!
Внуши, навей на хладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум;
Хоть на единое мгновенье
Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони и усмири!
Правдиво, тихими речами,
Ты расскажи мне все свое
Земное благо-житие
И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже растленным, уже злым...
Скажи мне тайное ученье
Любить гордящихся людей
И речью кроткой и смиреньем
Смягчать народных палачей.
Да провещаю гимн пророчий,
И долу правду низведу,
И погасающие очи
Без страха к небу возведу.

И в этот час последней муки
Пошли мне истинных друзей
Сложить хладеющие руки
И бескорыстия елей
Пролить из дружеских очей.
Благословлю мои страданья,
Отрадно смерти улыбнусь
И к вечной жизни с упованьем
К тебе на небо вознесусь.

Благословен твой малый путь,
Пришлец неславленный, чудесный!

В семье убогой, неизвестной
Он вырастал; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Детский сон
Исчез, как голубь боязливый;
Тоска, как вор, нетерпеливо,
В разбитом сердце притаясь,
Губами жадными впилась
И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... Ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал... он цепенел...
Рука, сжимаяся, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой
Со всеми гадами земными,
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немел он в исступленьи,
Душа терзалась страшным сном;
Душа мертвела,—а кругом
Земля, господнее творенье,
В зеленой ризе и цветах,

Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась,—
И пробудилась... Он в слезах
Упал и землю лобызает,
Как перси матери родной!..
Он снова чистый ангел рая
И на земле он всем чужой.
Взглянул на небо:—О, как ясно,
Как упоительно-прекрасно!
О, как там вольно будет мне!..—
И очи в чудном полусне
На свод небесный устремляет
И в беспредельной глубине
Душой невинной утопает.

По высоте святой, широкой,
Платочком белым, одинока,
Прозрачна тучка в даль плывет.
— Ах, тучка, тучка, кто несет
Тебя так плавно, так высоко?
Ты что такое? И зачем
Так пышно, мило нарядилась?
Куда ты послана и кем?..—
И тучка тихо растопилась
На небе светлом. Взор унылый
Он опустил на темный лес...
— А где край света, край небес,
Концы земли?..— И вздох глубокий,
Недетский вздох, он испустил;
Как будто в сердце одиноком
Надежду он похоронил.

В ком веры нет—надежды нет!
Надежда—бог, а вера—свет.

— Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
Святым наитием напой,

Да провещаю благостыню,
Что заповедана тобой!..—

Надежды он не схоронил,
Воспрянул дух, как голубь горний,
И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалося село...
Чего-то жаль внезапно стало,
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего-то жаль нам в прошлом нашем,
И что-то есть в земле родной...
Но он, бедняк, он всем не свой,
И тут и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему чужой.
Припал он молча к персти милой
И, как родную, лобызал,
Рыдая, тихо и уныло
На путь молитву прочитал...
И твердой, вольною стопою
Пошел... и скрылся за горою.
За рубежом родной земли
Скитаясь нищим, сиротою,
Какие слезы не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил
И девство сердца сохранил!

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерить пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы—
Се человек!.. Без крова жить—
(Сирот и солнышко не греет).

Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалея
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи
Глупцу могучему годить,
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, святая!..
И он прошел ее, рыдая.
Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидений
И байронический туман
Он не пускал; толпой ничтожной
Своих друзей не поносил;
Чинов и власти не казнил,
Как N., глашатай осторожный,
И тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта, Галилея,
Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца,—
Тот лжепророк! Его сужденья—
Полу-идеи, полу-вздор!..

Провидя жизни назначенье,
Великий божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
— Как все согласно! — он шептал
И край родной воспоминал;
У бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал...— О святая!

Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам—не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка каменьем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!
О боже, сильный и правдивый!
Тебе возможны чудеса,
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво!
Воспрянуть мертвым повели!
Благослови всесильным словом
На подвиг новый и суровый,
На искупление земли!
Земли поруганной, забытой,
Чистейшей кровию политой,
Когда-то счастливой земли!—
Как тучи, мысли расходились,
И слезы капали, как дождь!..

Блажен тот на свете, кто малую долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог укротить!—
Блажен и свободен!.. Но тот, кто не оком,
А смотрит душою на козни людей
И может лишь плакать в тоске одинокой—
О боже правдивый, лиши ты очей!..
Твои горы, твое море,
Все красы природы
Не искупят его горя,
Не дадут свободы.
И он, страдалец жизни краткой,
Все видел, чувствовал и жил,
Людей, изведавши, любил
И тосковал о них украдкой.

Его и люди полюбили*,
И он их братиями звал;
Нашел друзей и тайной силой
К себе друзей причаровал.
Между друзьями молодыми,
Порой задумчивый... порой
Как волхв, вещатель молодой,
Речами звучными, живыми
Друзей внезапно изумлял;
И силу дружбы между ними,
Благословляя, укреплял.
Он говорил, что обще благо
Должно любовию купить;
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
Он говорил о страсти нежной,
Он тихо, грустно говорил—
И умолкал!.. В тоске мятежной
Из-за стола он выходил
И горько плакал. Грусти тайной,
Тоски глубокой, не случайной,
Ни с кем страдалец не делил.
Друзья любили всей душой
Его, как кровного; но он
Непостижимою тоскою
Был постоянно удручен.
И между ними вольной речью
Он пламенел. Но меж гостей,
Когда при тысяче огней
Мелькали мраморные плечи,
О чем-то тяжко он вздыхал
И думой мрачною летал
В стране родной, в стране прекрасной,
Там, где никто его не ждал,
Никто об нем не вспоминал,
Ни о судьбе его неясной.

---

* Как цветок, процвевший на их болоте. (Прим. Шевченка).

И думал он:—Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными,
Они все равны меж собой,—
А я!..—И тихо он выходит,
Идет, задумавшись, домой;
Никто из дому не выходит
Его встречать; никто не ждет,
Везде один... тоска, томленье!..
И светлый праздник воскресенья
Тоску сторичную несет.

И вянет он, вянет, как в поле былина,
Тоскою томимый в чужой стороне;
И вянет он молча... Какая кручина
Запала в сердечной его глубине?
— О горе мне, горе! Зачем я покинул
Невинности счастие, родную страну?
Зачем я скитался, чего я достигнул?
Утехи познаний?.. Кляну их, кляну!
Они-то мне, черви, мой ум источили,
С моим тихим счастьем они разлучили!
Кому я тоску и любовь расскажу?
Кому сердца раны в слезах покажу?
Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
Я бедный поденщик, работник простой;
Что дам я подруге моими мечтами?
Любовь... Ах, любови, любови одной!
С нее на три века, на вечность бы стало!
В своих бы объятьях ее растопил!
О как бы я нежно, как нежно любил!—
И крупные слезы, как искры, низались,
И бледные щеки и слабую грудь
Росили, и сохли.—О дайте вздохнуть,
Разбейте мне череп и грудь разорвите!
Там черви, там змеи,—на волю пустите!
О дайте мне тихо, навеки заснуть!—

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
И ждал конца нетерпеливо.

Его любимая мечта—
Полезным быть родному краю,—
Как цвет, с ним вместе увядает!
Страдал он. Жизни пустота
Пред ним могилой раскрывалась:
Приязни братской было мало,
Не грела теплота друзей:
Небесных солнечных лучей
Душа парящая алкала.
Огня любви, что бог зажег
В стыдливом сердце голубином
Невинной женщины, где б мог
Полет превыспренний, орлиный
Остановить и съединить
Пожар любви, любви невинной;
Кого бы мог он приютить
В светлице сердца и рассудка,
Как беззащитную голубку,
От жизни горестей укрыть;
И к персям юным, изнывая,
Главой усталою прильнуть;
И цепенея и рыдая,
На лоне жизни, лоне рая,
Хотя минуту отдохнуть.
В ее очах, в ее томленьи
И ум и душу утопить,
И сердце в сердце растопить,
И утонуть в самозабвеньи.

Но было некого любить,
Сочетаваться не с кем было;
А сердце плакало, и ныло,
И замирало в пустоте.
Его тоскующей мечте
В грядущем что-то открывалось,
И в беспредельной высоте
Святое небо улыбалось.
Как воску ярого свеча,
Он таял тихо, молчаливо,
И на задумчивых очах
Туман ложился. Взор стыдливый
На нем красавица порой

Покоя, тайно волновалась;
И симпатической красой
Украдкой долго любовалась.
И, может, многие грустили
Сердца девичие о нем,
Но тайной волей, высшей силой
Путь одинокий до могилы
На камнях острых проведен.
Изнемогал он, грудь болела,
Темнели очи, за крестом
Граница вечности чернела
В пространстве мрачном и пустом.
Уже в постеле предмогильной
Лежит он тих, и—гаснет свет.
Друзей тоскующий совет
Тревожит дух его бессильный.
Поочередно ночевали
У друга верные друзья;
И всякой вечер собиралась
Его прекрасная семья.
В последний вечер собралися
Вокруг предсмертного одра
И просидели до утра.
Уже рассвет смыкал ресницы,
Друзей унылых сон клонил,
И он внезапно оживил
Их грустный сон огнем бывалым
Последних пламенных речей.
И други друга утешали,
Что через семь иль восемь дней
Он будет петь между друзей.
— Не пропою вам песни новой
О славе родины моей!
Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей;
И вольным гимном помяните
Предтечу, друга своего.
И за грехи... грехи его
Усердно богу помолитесь...
И «со святыми упокой»
Пропойте, други, надо мной!—

Друзья вокруг его стояли,
Он отходил, они рыдали,
Как дети... Тихо он вздыхал,
Вздохнул, вздохнул... Его не стало!
И мир пророка потерял,
И слава сына потеряла.

Печально други понесли
Наутро в церковь гроб дубовый,
Рыдая, предали земли
Остатки друга; и лавровый
Венок зеленый, молодой,
Слезами дружбы оросили
И на могиле положили;
И «со святыми упокой»
Запели тихо и уныло.

В трактире за круглым, за братским столом
Уж под вечер други сидели кругом;
Печально и тихо двенадцать сидело:
Их сердце одною тоскою болело.
Печальная тризна, печальны друзья!..
Ах, тризну такую отправил и я.

Согласьем общим положили,
Чтоб каждый год был стол накрыт
В день смерти друга; чтоб забыт
Не мог быть друг их за могилой;
И всякой год они сходились
В день смерти друга поминать.

Уж многих стало не видать:
Приборы каждый год пустели,
Друзья все больше сиротели—
И вот, один уж, сколько лет
К пустым приборам на обед
Старик печальный приезжает;
Печаль и радость юных лет
Один, грустя, воспоминает.
Сидит он долго, мрачен, тих,
И поджидает:—Нет ли брата

Хоть одного еще в живых?—
И одинокий в путь обратный
Идет он молча... И теперь,
Где круглый стол стоит накрытый,
Тихонько отворилась дверь,
И брат, что временем забытый,
Вошел согбенный!.. Грустно он
Окинул стол потухшим взором
И молвил с дружеским укором:
— Лентяи! видишь, как закон
Священный братский исполняют!
Вот и сегодня не пришли,
Как будто за море ушли!—
И слезы молча утирает,
Садясь за братский круглый стол.
— Хоть бы один тебе пришел!—
Старик сидит и поджидает...

Проходит час, прошел другой,
Уж старику пора домой.
Старик встает:—Да, изменили!
Послушай, выпей, брат, вино!—
Сказал слуге он,—все равно,
Я не могу... Прошло, что было!
Да поминай за упокой;
А мне пора уже—домой!—
И слезы снова покатились.
Слуга вино, дивяся, выпил.
— Дай шляпу мне... какая лень
Итти домой!..— и тихо вышел.

И через год в урочный день
Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят.
И день уж проходит,
Никто не приходит,—
Навеки, навеки забыты они.

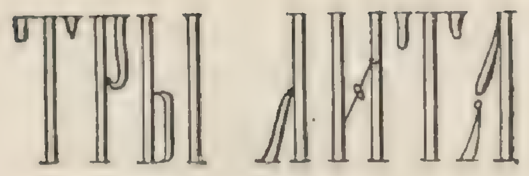

ТРЫ ЛИТА

Титульна сторінка збірника творів Шевченка за 1843—1846 р.,
переписаних власною рукою поета.

РОЗРИТА МОГИЛА

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкім світі,—
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала—
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає...
А тим часом перевертні
Нехай підростають.
Та поможуть москалеві
Господарювати
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати.

Начетверо розкопана,
Розрита могила...
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби то...
Якби то найшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась...

9 жовтня 1843
Березань

* * *

* * *

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине!
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає...
Над землею летять лі́та,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили—
Твоя слава... І про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти сто́яв? чого сто́яв?
І на сміх не скаже!!

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з панами?
За що скородили списами
Татарські ребра?.. Засівали,
І рудо́ю поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

——

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла

І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію....
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неокраєнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани.
Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло,—
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне.
І вицідять сукровату
І наллють живої

Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Може... може... А між тими
Між ножами рута
І барвінок розів'ється—
І слово забуте,
Моє слово тихосумне,
Богобоязливе
Згадається—і дівоче
Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає...
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!

19 лютого 1844
Москва

* * *

СОВА

Породила мати сина
В зеленій діброві;
Дала йому карі очі
І чорнії брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали.
— Пошли тобі матер божа
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не зуміє дати. —
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е... е... лю-лі...
Питала зозулі, —
Зозуля кувала,
Правдоньку казала.
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой виростеш, сину,
За півчварта року,
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не одинокий.

Найду тобі рівню,
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну—
Таки панну, сину!
У червоних черевиках,
В зеленім жупані
По світлиці похожає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє;
В хаті, як у раї!
А я сижу на покуті,
Тільки поглядаю.

Ой сину мій, сину,
Моя ти дитино!
Чи є кращий на всім світі,
На всій Україні!
Нема кращого й не буде—
Дивуйтеся, люди!
Нема кращого!.. А долю...
Долю роздобуде».

Ой зозуле, зозуленько,
Нащо ти кувала?
Нащо ти її довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля!
Ох, якби то... Вміла б мати
З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю і волю,
Та ба... А зле безталання
Зустрінеться всюди,
І на шляху і без шляху—
Усюди, де люди.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї.
Кохалася... А тим часом

Батько умирає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна... та все ж тяжко...
З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізнищіла, ізмарніла,
Кинула госпо́ду,
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне платила...
І синові за три копи
Жупанок купила,—
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

Ой талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти—
Верби при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина:
І письменний і вродливий—
Квіточка дитина!
Як у бога за дверима,
Вдова панувала,
А дівчата лицялися

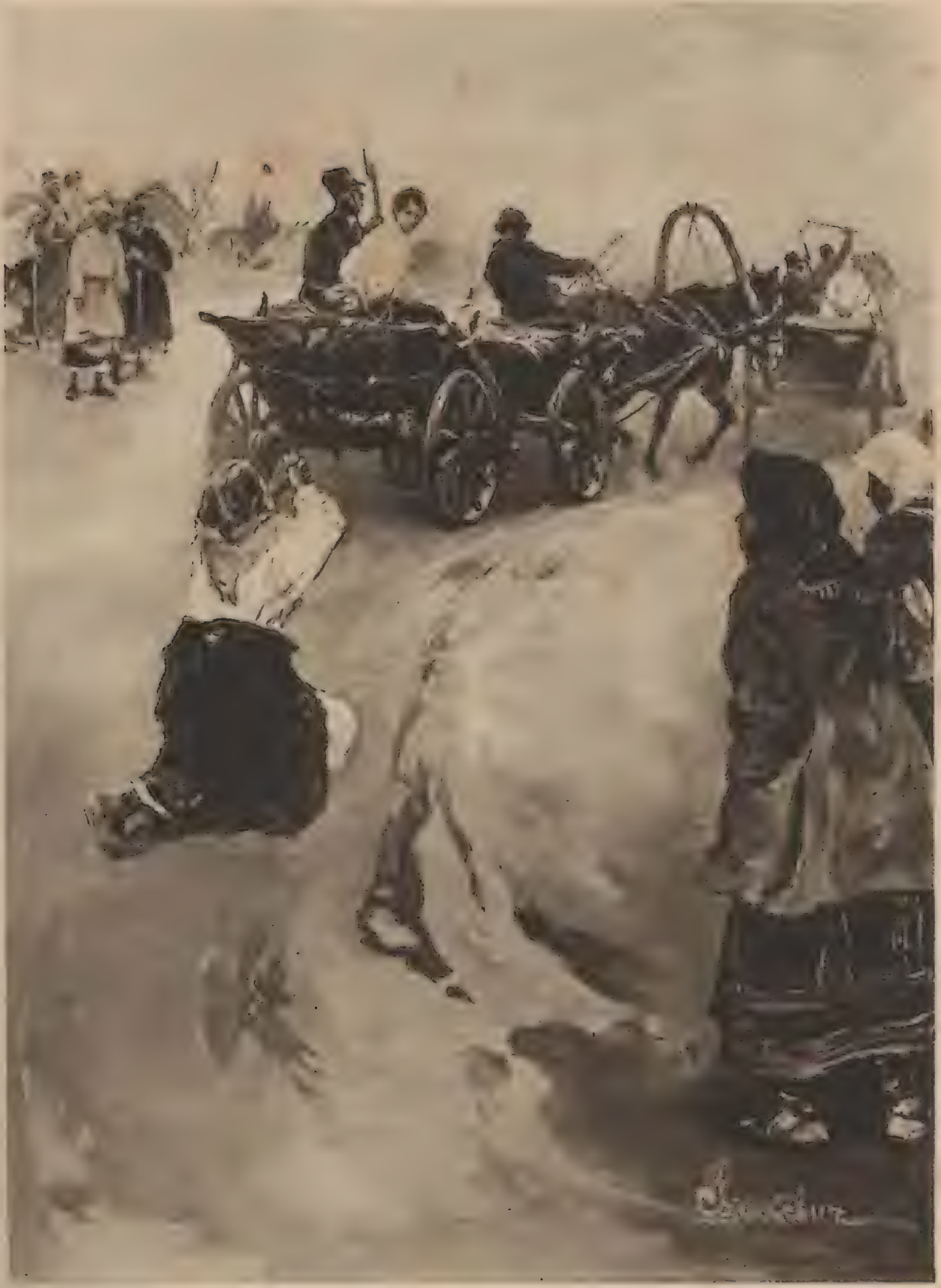

І рушники дбали.
Полюбила багатая—
Не поцілувала,
Вишивала шовком хустку—
Не подарувала.
Крались злидні ізза моря
В удовину хату.
Та й підкрались... Стали хлопців
В кайдани кувати
Та повезли до прийому
Битими шляхами.
Пішла й вдова з матерями,
З дрібними сльозами.
Де на ніч ставали—
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу
Та й не допускали.
Ой привезли до прийому
Чуприни голити;
Усе дрібні, усе малі—
Все багатих діти.
Той каліка недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля—мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Покинула знову хату,
Синову господу;
Пішла в найми, за хліб черствий
Жидам носить воду.
Бо хрещені не приймають:
—Стара, кажуть, стала,
Нездужає...—І огризок
В вікно подавали
Христа ради... Не дай, боже,
Такого дожити!
Не дай, боже, в багатого

І пить попросити.
По копійці заробляла,
Копу назбирала
Та до сина лист писала,
У військо послала—
Полегшало. Минає рік,
І другий минає,
І четвертий, і десятий,
А чутки немає.
Нема чутки; що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... Іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла
І в село вже не верталась—
День і ніч сиділа
Коло коворот. А літо
За літом минає.
Помарніла, скалічіла—
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу!
Сидить собі та дивиться
В поле на дорогу.
І світає, і смеркає,
І знову смеркає,
А москаля, її сина,
Немає, немає...

Понад ставом увечері
Хитається очерет.
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока.
Дожидає в темнім [гаї]
Дівчинонька козака.
Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати одна в хаті,

А дівчина в гаї.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати;
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі...
Ох, тяжкі ви, безталанні
У матері діти!

Скалічені старі руки
До бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла.
То од жалю одходила
І мовчки журилась
Та на шлях той на далекий
Крізь сльози дивилась.
І день і ніч дивилася
Та й стала питати:
— Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-солдата,
Мого сина?..—Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла!.. І цеглину
Муштрує, то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком тихесенько
Крізь сльози співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постоли,
Полетіли москалі.
Сірі гуси в ірій, ірій,
По чотири, по чотири
Полетіли—гел-гел!—
На могилі орел.

На могилі серед ночі
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає».

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала.
А уночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить — то співає,
То страшно голосить.
Люди лаяли... бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям
Удень за вдовою
По улицях та, сміючись...
Дражнили Совою.

6 травня 1844
С. П. Б.

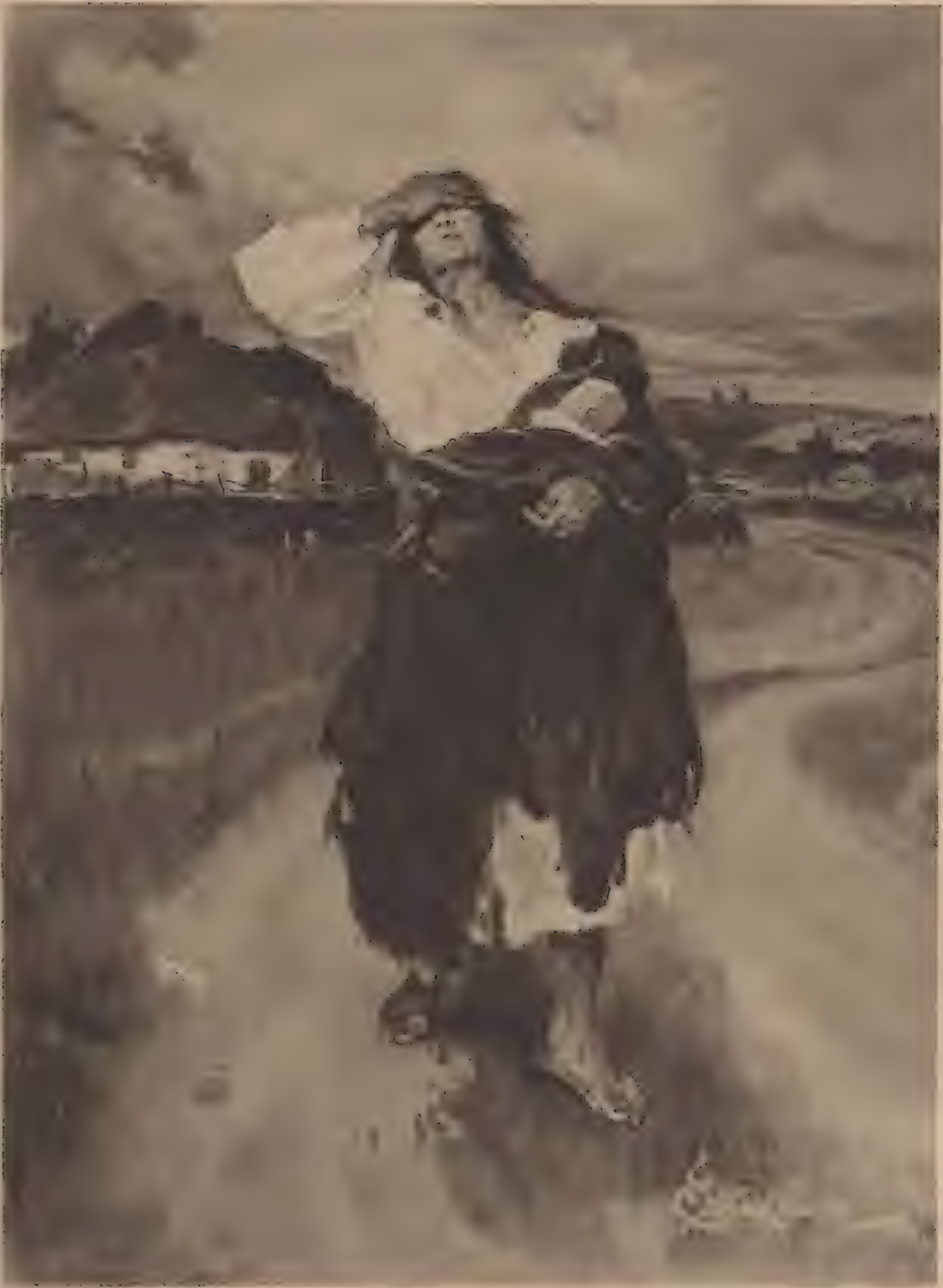

ДІВИЧІЇ НОЧІ

> Висушили карі очі
> Дівичії ночі.
>
> Черниця Мар'яна.

Розплелася густа коса
  Аж до пояса;
Розкрилися перси-гори—
  Хвилі серед моря;
Засіяли карі очі—
  Зорі серед ночі;
Білі руки простяглися—
  Так би й обвилися
Кругом стану—і в подушку
  Холодну впилися,
Та й заклякли, та й замерли,
  З плачем розпялися.

  —Нащо мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучкий... коли нема
Вірної дружини.
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені... Нащо мені
Тая слава... слава.
Я любить, я жити хочу
Серцем—не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають.

А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають—
Гріх їм буде... Боже милий!
Чому ти не хочеш
Укоротить свої темні,
Тяжкі мені ночі!..
Бо я вдень не одинока—
З полем розмовляю,
Розмовляю і недолю
В полі забуваю.
А вночі...—Та й оніміла.
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18 травня 1844
С. П. Б.

* * *

СОН

КОМЕДІЯ

> Дух истины, егоже мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его.
>
> Иоанна гл. 14, стих 17.

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком—
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки,—
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкішний,
Все храми́ мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!

Як ягнята:—Нехай, каже,
Може, так і треба.—
Так і треба! Бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі па́даєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає!
Шкода й праці. Схаменіться:
Усі на сім світі—
І царята і старчата—
Адамові діти.
І той... і той... А що ж то я?
Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
А вам нудно! Жалкуєте!
Їйбогу, не чую.
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую!

Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать,
І жінка не лає,—
Тихо, як у раї.
Усюди божа благодать:
І в серці і в хаті.
Отож я ліг спати.
А вже підпилий як засне,
То хоч коти гармати—
І усом не моргне.

Та й сон же, сон, напричуд дивний,
Мені приснився:
Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
Та чорта з два!

Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами, та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.
А я за нею, та за нею,
Лечу й прощаюся з землею.

— Прощай, світе! Прощай, земле,
Неприязний краю!
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихосумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово - небого!
Годуй діток; жива правда
У господа бога!—

Летим ... Дивлюся—аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились;
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна

По́вита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою.
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все то те... Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марне плачеш?

Чого тобі шко́да? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають,—бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне; а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію!—в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина—голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он—бачиш? Очі! очі!
Нащо ви здали́ся?
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попідтинню
З байстрям шкандибає,—
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!
А панич не знає:
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває!

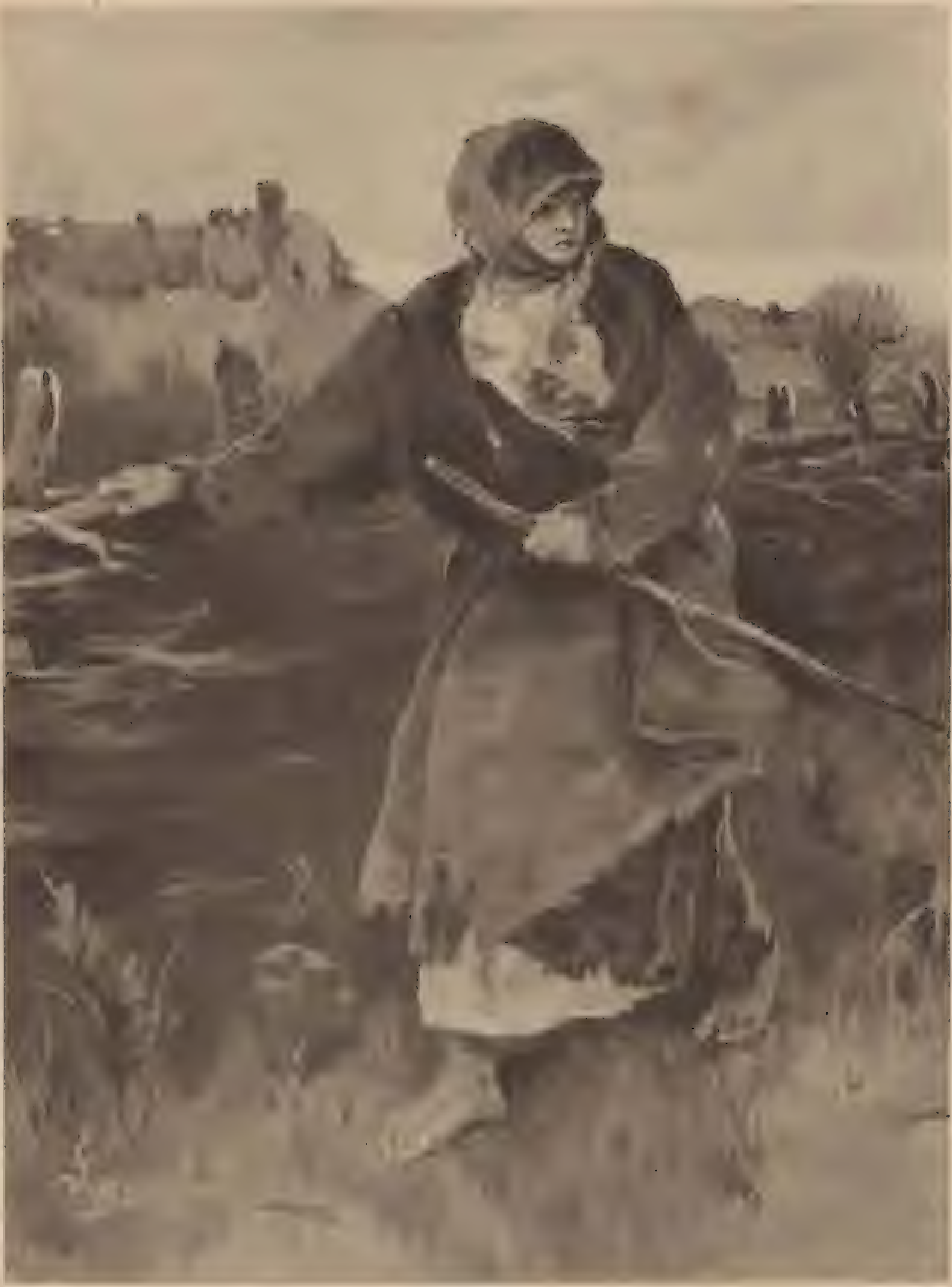

Чи бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може й бачить, та помага—
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Ка́там панувати??
Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла—
Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкії руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти!
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я денебудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота́,
Туман, туман і пустота́.
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.

І вороги й не вороги,
Прощайте! В гості не прийду!
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую,—
Один собі навік-віки
В снігу заночую.
І поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна
Не полита сльозьми, кров’ю,
То я одпочину...
Одпочину... Аж слухаю—
Загули кайдани
Під землею... Подивлюся...
О люде поганий!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш?
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!.. За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?
Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу—
Думи розпустили??
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокутую,
Коли дiжду краю,—
Не бачу й не знаю!!

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани забиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити

Неситому!.. То каторжні!..
А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й він не добачає.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скрегоче—
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А між ними, запеклими,
В кайдани убра́ний,
Цар всесвітній! Цар волі, цар
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі—не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

А де ж твої думи, рожевії квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!

Чи ще митарство? чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно,—
Мороз розум будить.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
Та городи́ з стома церквами;
А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються... Далі гляну,—
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;

Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий… Долітаю—
То город безкраїй.
Чи то туре̱цький,
Чи то німе̱цький,
А може те, що̱ й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати!

Смеркалося… Огонь… огнем
Кругом запалало,—
Аж злякавсь я…—Ура! Ура!
Ура!—закричали.
—Ц̱у-ц̱у, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Що горите?—Экой хохол!
Не знает параду!
У нас парад! Сам изволит
Сегодни гуляти!
—Та де ж вона, тая ц̱яц̱я?
—Вон видишь—палаты.—
Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З ц̱иновими гудзиками:
—Де ты здесь узялся?
—З Украïни.—Так як же ты
Й говорыть не вмиешь
По-здешнему?—Ба ні, кажу,
Говорить умію,
Та не хочу.—Экой чудак!
Я вси входы знаю;
Я тут служу; коли хочешь,
В дворец̱ попытаюсь
Ввести тебе. Только, знаешь,
Мы, брат, просвищ̱ены,—
Не поскупись полтинкою…—
Цур тобі, мерзенний
Каламарю… І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!

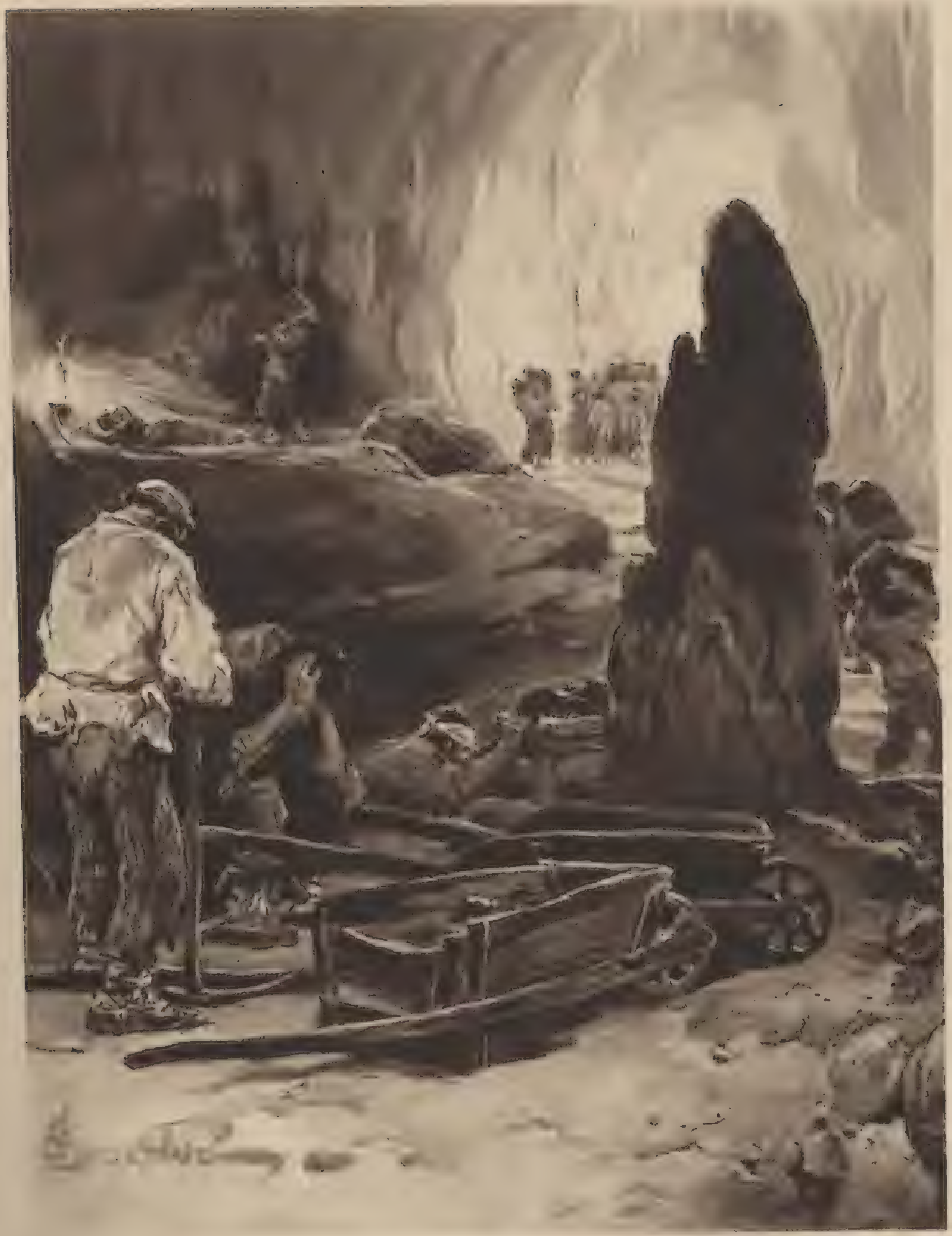

Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи! Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає. Обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам.
Ото дурний! А ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві. От і читай,
І йми ти їм віри!
За богами—панства, панства
В серебрі та златі!
Мов кабани годовані—
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі уряд поставали,
Ніби без’язикі—
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли—
Здалека не чути—
О отечестві, здається,

Та нових петлицях,
Та о муштрах ще новіших!..
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака
Та меншого в пузо—
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той—меншого,
А менший—малого,
А той—дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних;
А ті—голосити
Та верещать... Та як ревнуть:
—Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. Ура!.. Ура! а, а, а!—

Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою,
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво... Отут крові

Пролито людської—
І без ножа! По тім боці
Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена,—
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.
От я повертаюсь—
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У свиті—не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує,—от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому вторая
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало.
Так, мов я читаю
Історію України!
Стою, замираю...
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидиме:

«Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію.

А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом!
О боже наш милосердий!
О царю поганий!
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями,
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах... Царю! царю!
І бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки. Тяжко мені
Витать над Невою!
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили—
Нашу славу. Боже милий,
Змилуйся, боже милий».

Та й замовкло; дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо. А в тій хмарі—
Мов звір в гаї виє.
То не хмара—біла пташка
Хмарою спустилась
Над царем тим мусянджовим
І заголосила:
«І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!

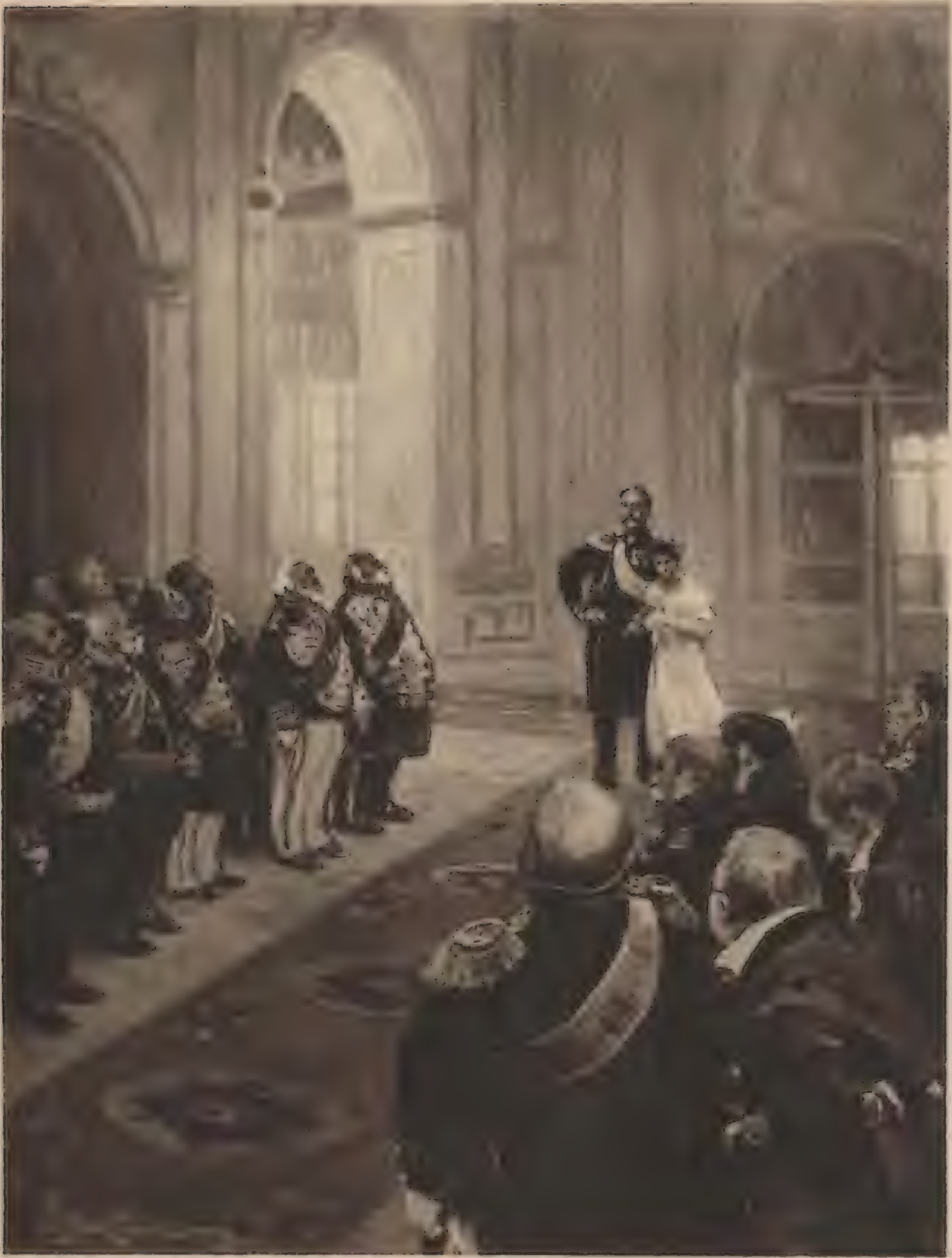

На страшному на су́дищі
Ми бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав голих і голодних
У сніг на чужи́ну
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!»

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало.
А я стояв, дивувався,
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!..
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать—та драти
І з батька і брата.
А між ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають

Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій—а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки! п'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!

Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. Прихо́жу—
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились—
Неначе з берлоги
Медвідь виліз. Ледве, ледве
Пере́носить ноги;
Та одутий, аж посинів:
Похмілля проклятe
Його мучило. Як крикне
На са́мих пузатих,—
Всі пузаті до о́дного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба—
І все затрусилось,
Що осталось. Мов скажений,
На менших гукає—
І ті в землю. Він до дрібних—
І ті пропадають!
Він до челяді—і челядь,

І челядь пропала.
До москалів—москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю. Диво дивне
Сталося на світі!
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть собі,
Голову понурив,
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня—такий чудний!..
Я аж засміявся.
Він і почув, та як зикне,—
Я перелякався,
Та й прокинувсь...

Отаке то
Приснилося диво!
Чудне якесь!.. Таке тільки
Сниться юродивим
Та п’яницям. Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

8 липня 1844
С.-Петербург

* * *

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала:

«Хустиночко мережана,
Вишиваная!
Вигаптую, подарую,
А він мене поцілує ...
Хустино моя
Мальованая!
Здивуються вранці люди,
Що в сироти хустка буде
Мережаная,
Мальованая.
А я косу розплітаю,
З дружиною похожаю ...
Доленько моя,
Матінко моя!»

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не їде чумак з дороги?

Іде чумак зза Лиману
З чужим добрим, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:

«Доле моя, доле!
Чом ти не такая,

Як інша чужая?
Чи я п'ю, гуляю?
Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
                Я не посилаю?
Єсть у мене дари—
Очі мої карі.
Молодую мою силу
Багаті купили;
Може й дівчину без мене
З іншим заручили...
Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи».

Та й заплакав, сіромаха,
Степом ідучи.
Ой застогнав сивий пугач
В степу на могилі;
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились.
— Благослови, отамане,
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати.—
Сповідали, причащали
Й ворожки питали,—
Не помогло... з незціле́нним
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу?
Чи то нудьга невсипуща
Його з ніг звалила?
Чи то люди поробили
Йому, молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому?
Благав бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче!

Поставили громадою
Хрест над сиротою
Й розійшлися... Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа,
Все забрав з собою.
А де ж тая мальована,
Шитая хустина?
А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?!

На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає.

18 жовтня 1844
С.-Петербург

* * *

Чого мені тяжко, чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите... А люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі...

13 листопада 1844
С. П. Б.

* * *

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати;
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живущою—
Дрібною сльозою.
Може, вернеться зза світа
В пустку зимувати;
Хоч всередині обілить
Горілую хату,
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу.
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...
Стань же братом, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?!

13 грудня 1844
С.-Петербург

ГОГОЛЮ

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третяя тихо, тихесенько плаче
У самому серці—може й бог не бачить.

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли, похилились
В кайданах ... Байдуже ...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова, брате ...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Це б то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові - отечеству
Та німоті плата.
Нехай, брате.—А ми будем
Сміяться та плакать.

30 грудня 1844
С.- Петербург

* * *

Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приязні, ні любові—
Він все те наймає.
Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву.
А молоді як зійдуться—
Та любо та тихо,
Як у раї,—а дивишся:
Ворушиться лихо...

Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе:
Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.

4 жовтня 1845
Миргород

* *
*

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати.
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола.
Та ніхто не докучає
І не розважає—
Чого болить і де болить,
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
Не потурай: легше плакать,
Як ніхто не бачить.

4 жовтня 1845
Миргород

ЄРЕТИК

Шафарикові

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися,
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє—
Іскра огню великого,
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла, дожидала
На розпутті широкому
Та й гаснути стала.

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єдинила
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію.

Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сиро́т розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янськії діти
І забули у неволі,
Що вони на світі!
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,—

Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась ... Прозрів єси
В попелі глибоко
Огонь добрий, смілим серцем,
Смілим орлім оком!
І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі ...
І слав’ян сім’ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи,
А не слàв’ян. І став єси
На великих купах,—
На розпутті всесвітньому
Ієзекіїлем.
І—о диво! Трупи встали
І очі розкрили;
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слав’янськії ріки!

Слава тобі, любомудре,
Чеху - слав’янине,
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді! Твоє море
Слав’янськеє, нòве,
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки,
Що звів єси в одно море
Слав’янськії ріки!

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту—думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

22 листопада 1845
в Переяславі

Камень, егоже небрегоша зиждущии, сей бысть во главу угла: от господа бысть сей, и есть дивен во очесех наших.
Псалом 117, стих 22.

— Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
А на апостольськім престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!
Небесний царю! Суд твій всує,
І всує царствіє твоє.

Розбойники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли твою славу,
І силу, і волю.
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мати.

Нема кому розкувати,
Одностайне стати
За євангеліє правди,
За темнії люди!
Нема кому! боже! боже!
Чи то ж і не буде?
Ні! Настане час великий
Небесної кари.
Розпадуться три корони
На гордій тіарі!
Розпадуться! Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, боже,
Нетвердії руки!—

Отак у келії правдивий
Іван Гус думав розірвать
Окови адові!.. І диво,
Святеє диво показать
Очам незрящим.
— Поборюсь ...
За мене бог!.. Да совершиться!—
І в Віфлеємськую каплицю
Пішов молиться добрий Гус.

«Во ім'я господа Христа,
За нас розп'ятого на древі,
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливе,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою сією
Рабині божій ...»

— Отій самій,
Що водили по улицях
В Празі позавчора.
Отій самій, що хилялась
По шинках, по станях,
По чернечих переходах,
По келіях п'яна!
Ота сама заробила
Та буллу купила,—

Тепер·свята!.. Боже! боже!
Великая сило!
Великая славо! Зглянься на людей!
Одпочинь од кари у світлому раї!
За що пропадають? За що ти караєш
Своїх і покорних і добрих дітей?

За що закрив їх добрі очі
І вольний розум окував
Кайданами лихої ночі?..
Прозріте, люди,—день настав!
Розправте руки, змийте лу́ду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
А не посміщище ченцям!
Розбойники, кати в тіарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татари,
І нам, сліпим, передали
Свої догмати!.. Кров, пожари,
Всі зла на світі, войни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд...
І повен Рим байстрят!
От їх догмати і їх слава!
То явна слава!.. А тепер
Отим положено конглавом:
Хто без святої булли вмер,—
У пекло просто! Хто ж заплатить
За буллу вдвоє, ріж хоч брата,
Окроме папи і ченця,
І в рай іди! Кінець кінцям!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?.. Не мені,
Великий господи, простому,
Судить великії діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.

Молюся, господи, помилуй,
Спаси ти нас, святая сило!
Язви язик мій за хули,

Та язви мира ізціли.
Не дай знущатися лукавим·
І над твоєю вічно славой
Й над нами, простими людьми!..—

І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав... Люд мовчав
І дивувався: що він діє?
На кого руку підійма!

—Дивіться, люди! Осьде булла,
Що я читав!—і показав
Перед народом. Всі здригнули:
Іван Гус буллу розідрав!!
Із Віфлеємської каплиці
Аж до всесвітньої столиці
Луна, гогочучи, неслась.
Ченці ховаються... Мов кара,
Луна в конклаві оддалась,—
І похилилася тіара!

Зашипіли, мов гадюки,
Ченці в Ватікані.
Шепочеться Авіньйона
З римськими ченцями,
Шепочуться антипапи,
Аж стіни трясуться
Од шепоту. Кардинали,
Як гадюки, в'ються
Круг тіари. Та нищечком,
Мов коти, гризуться
За мишеня... Та й як паки?
Однієї шкури
Така сила... А м'ясива!!!
Аж здригнули мури,
Як згадали, що у Празі
Загелкали гуси
Та з орлами летять биться...
Конглав схаменувся,
Зібрав раду. Положили
Одностайне стати

Против Гуса. І в Констанці
Всіх ворон скликати!
Та стерегти якомога,
І зверху і здолу,
Щоб не втекла сіра птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила—
Ченці повалили
До Констанця; степи, шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.
За герцогинями—німота;
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах—
Так аж кишить! Все на охоту,
Мов гад у ірій, поспіша!
О чеху! Де твоя душа??
Дивись, що сили повалило,
Мов сарацина воювать
Або великого Аттілу!

У Празі глухо гомонять
І цесаря, і Вячеслава,
І той собор тисячоглавий
Уголос лають! Не хотять
Пускать в Констанц Івана Гуса.
—Жив бог! Жива душа моя!
Брати, я смерті не боюся!
Я докажу отим зміям!
Я вирву їх несите жало!..—
І чехи Гуса провожали,
Мов діти батька...

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони.
Збиралися кардинали,
Гладкі та червоні,

Мов бугаї в загороду,
І прелатів лава.
І три папи, і баронство,
І вінчані глави;
Зібралися, мов Іуди
На суд нечестивий
Против Христа. Свари, гомін,
То реве, то виє,
Як та орда у таборі
Або жиди в школі...
І—всім разом заціпило!..

Мов кедр серед поля
Ливанського,—у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орлими очи́ма.
Затрусились, побіліли,
Мовчки озирали
Мучéника.—Чого мене—
Чи на прю позвали?
Чи дивиться на кайдани??..
— Мовчи, чеше смілий...—
Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли.—
Ти єретик! Ти єретик!
Ти сієш розколи!
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі—
Не приймаєш!..—Одно слово!
— Ти богом проклятий!
Ти єретик! Ти єретик!..—
Ревіли прелати.—
— Ти усобник!..—Одно слово!
— Ти всіми проклятий!..—
Подивився Гус на пáпи
Та й вийшов з палати!..
— Поборили! Поборили!..—
Мов обеленіли.
— Автодафе! Автодафе!..—
Гуртом заревіли.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони... Всі пили
І, п'яні, Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав... Ідуть молиться
Ченці за Гуса. Зза гори
Червоне сонце аж горить.
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!..

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу у кайданах...
І не стрепенувся
Перед огнем; став на йому
І молитву діє:
— О господи милосердний,
Що я заподіяв
Оцим людям? Твоїм людям!
За що мене судять?
За що мене розпинають?
Люди! Добрі люди!
Молітеся!.. Неповинні—
І з вами те буде!
Молітеся! Люті звірі
Прийшли в овніх шкурах
І пазурі розпустили...
Ні гори, ні мури
Не сховають. Розіллється
Червонеє море
Крові! Крові з дітей ваших...
О горе! о горе!
Он де вони! В ясних ризах.
Їх лютії очі...
Уже крові...—Пали! Пали!
— Крові! Крові хочуть!!
Крові вашої!..—І димом
Праведного вкрило.
— Молітеся! молітеся!
Господи, помилуй,
Прости ти їм, бо не знають!..—
Та й не чути стало!

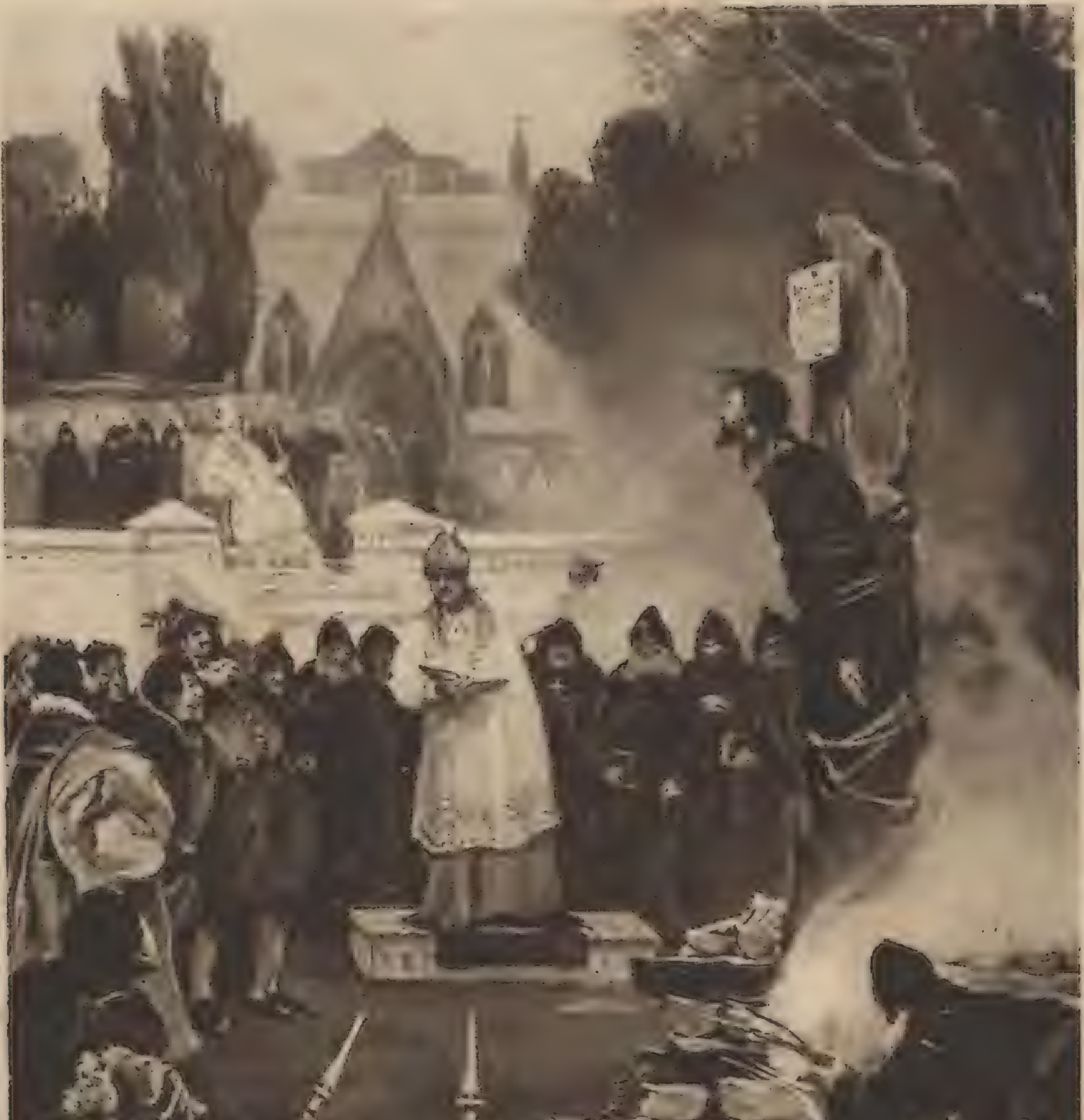

Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали.
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіарі.

Погас огонь; дунув вітер
І попіл розвіяв.
І бачили на тіарі
Червоного змія
Прóсті люди. Пішли ченці
Й «Te deum» співали.
Розійшлися по трапезах
І трапезували
І день і ніч, аж попухли.
Малою сім’єю
Зійшлись чехи. Взяли землі
Спід костра і з нею
Пішли в Прагу. Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили ... Та божого
Слова не спалили,
Не вгадали, що вилетить
Орел ізза хмари
Замість гуся — і розклює
Високу тіару.
Байдуже їм! Розлетілись,
Мов тії ворони,
З кривавого того свята.
Ченці і барони
Розвернулись у будинках
І гадки не мають:
Бенкетують та інколи
«Te deum» співають.
Все зробили ... Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою.

10 жовтня 1845
с. Мар’їнське

СЛІПИЙ

(НЕВОЛЬНИК)

ПОЕМА

Думи мої молодії,
Поховані діти,
Не літають з того світа
Пустку натопити.
Покинули сиротою
З тобою одною,
Моє серце, моя зоре,
Раю мій, покою!
Ніхто не зна мого раю,
І сама не знаєш,
Що витаєш надо мною,
Як зоря над гаєм.
І дивлюся я, дивлюся,
А ти, моя зоре,
Спускаєшся низесенько,
Тихо заговориш,
Усміхнешся, подивишся —
Дивлюсь і не бачу...
Прокинуся — плаче серце,
І очі заплачуть.

Спасибі, зіронько! Минає
Неясний день мій; вже смеркає.
Над головою вже трясе
Косою смерть. І поховають...
А там і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає!..
І ти случаєм прочитаєш
Вілиту сльозами
Мою думу. І тихими,

Тихими речами
Проговориш:—Я любила,
Я його любила,
І він не знав...—Зоре моя!
На мою могилу
Світи, зоре. А я буду
Зза світа літати
І про тебе, моє серце,
На небі співати.

Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шука долі—не находить:
Немає, немає!—
Мов умерла. Інший рветься
З усієї сили
За долею... От-от догнав...
І—бебех в могилу!
А в третього, як у старця,
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля—
Як дитинка; а він її
Лає, проклинає
І за чвертку закладає.
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі.
А там снопи... а там скирти,
А там... у палатах
Сидить собі наш сирота,
Мов у своїй хаті.
Отака то тая доля—
Хоч і не шукайте.
Кого любить—сама найде,
У колисці найде.

Так коло полудня, в неділю,
Та на зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів з бандурою в руках
Старий козак.
— І так, і сяк...
І треба б то, і шкода...
Ні, буде треба! Хоч два года
Нехай по світу поблукає
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись. Ярино!
А де Степан?—А он під тином,
Неначе вкопаний, стоїть!
— А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюди; та йдіть обоє!..
А нуте, діти, отакої!—
І вдарив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює!
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює.

«Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха,
Якби мені чоловік молодий,
Та другої не любив, не любив!
Ой гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,—
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!»
«Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив».

— Ану, діти, отак, діти!—
І старий піднявся.
Як ударить, як ушкварить—
Аж у боки взявся.

«Чи так, чи не так,
Уродив постернак,
А петрушку
Криши в юшку—
Буде смак, буде смак!
Ой так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату
Та й потяг у байрак».

— Ні, вже не те, підтоптались
Моя стара сила;
Утомився. А все це ви
Так розворушили.
О, бодай вас! Що то літа!
Ні, вже недоладу…
Минулося! Іди лишень
Полуднувать лагодь;
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню. А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Ївана
В Шляхетчині, то ти ще був
Маленьким, Степане;
Ще й не лазив…—То я не син,
Я не син ваш, тату?..
— Та ні, не син; стривай лишень.
От умерла й мати,
Ти й зостався; а я й кажу
Покойній Марині,
Таки жінці:—А знаєш що?
Возьмім за дитину,—
Тебе б то це.—Добре, каже.
От ми й спарували
Вас з Яриною докупи…
А тепер осталось—
Ось бачиш що? Ти на порі,
І Ярина спіє…

Треба буде людей питать
Та щонебудь діять!
Як ти скажеш?—Я не знаю...
Бо я думав теє...
— Що Ярина сестра твоя?
А воно не теє...
Вона просто, як любитесь,
То й жінкою буде.
Та перш ось що! Треба буде
І на чужі люди
Подивитись, як живуть:
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
І просто жнуть,
І немолоченеє віють,
Та як і мелють, і їдять,—
Все треба знать.
Так от як, брате: треба в люди
На год, на два піти
У наймити;
Тоді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже?
А коли хочеш, сину, знать,
Де лучче лихом торгувать,
Іди ти в Січ. Як бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів;
А я їх їв.
І досі нудно, як згадаю!..
Коли заробиш—принесеш,
А не заробиш—поживеш
Моє добре. Та звичáю
Козацького наберешся;
Та побачиш світа—
Не такого, як у Братстві,
А живі мисліте
На синьому прочитаєш;
Та по-молодечій
Будеш богу молитися,
А не по-чернечій
Харамаркать. Отáк, сину!

Помолимось богу
Та сивого осідлаєм—
І гайда в дорогу!
Ходім лишень полуднувать.
Що ти там, Ярино,
Змайструвала?—Уже, тату!
— Отаке то, сину!

Ні їсться, ні п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови—
Неначе немає. Ніби неживий,
Замість шматка хліба за кухоль береться;
Дивиться Ярина та нишком сміється:
— Що це йому стало? Ні їсти, ні пить,
Нічого не хоче! Чи не занедужав?
Братіку Степане! Що в тебе болить?—
Очима спитала. Старому байдуже,
Нібито й не бачить.—Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба,—старий розмовляє,
Нібито до себе.—А нумо вставать!
Може, до вечерні ще пошкандибаю.
  А ти, Степане, ляжеш спать,
  Бо завтра рано треба встать
    Та коня сідлать.

— Степаночку, голубчику!
Чого бо ти плачеш?
Усміхнися бо до мене.
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу!.. Розсердився
Боґ знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Запла́чу, їйбогу,
Та й утечу... Ось побачиш.
Скажи бо, Степане!
Може, справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...
Може, це з пристріту?
— Ні, Ярино, моє серце,
Рожевий мій квіте!

Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину...
Тебе й батька си́ротами...
Денебудь загину;
І ти мене не згадаęш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата...—Перехрестись!
Їйбогу, з пристріту...
Я не сестра! Хто ж я така?
О боже, мій світе,
Що тут робить?.. Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре!.. О боже мій!
А йому байдуже,
Мов смięться надо мною!
Хіба ти не знаęш,
Що з тобою і татуся
Її мене поховають!..
— Ні, Ярино, я не умру,
А тільки поїду
Од вас завтра... А приїду...
На той рік приїду —
Вже не братом, з Запорожжя,
А за рушниками...
Чи подаęш?..—Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартуę!..— Не жартую,
Їйбогу, Ярино!
Не жартую...—То це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька... Ні, жартуęш?..
Скажи бо, Степане!
Хіба й справді я не сестра?..
— Ні, моę кохане!
Моę серце!—Боже ти мій,
Чом же я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пусти мої руки!
Ти не брат мій! ти не брат мій!
Муко моя! муко!—

І заплакала Ярина,
Як мала дитина,
І крізь сльози промовляє:
— Покине!.. покине!.. —
Як той явір над водою,
Степан похилився.
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися! —
Мов у пеклі… А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне… Поцілує,
То знов заголосить!
Не зчулися, як і смеркло.
І сестру і брата,
Мов скованих, обнявшися,
Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярина
Ридає… ридає…
Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Взяла відра та й побігла
Ніби за водою —
До криниці… А тим часом
Запорозьку зброю
Виніс батько із комори,
Розгляда, радіє,
Приміряє… Ніби знову
Старий молодіє!
Та й заплакав… — Зброє моя!
Зброє золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая.
Послужи ж, моя ти зброє,
Молодій ще силі!
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!.. —

І Ярина дає зброю,
А Степан сідлає
Коня, свого товариша,

Й жупан одягає.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
Й самопал семип'ядний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина.
Старий батько іде рядом,
Наставляє сина,
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
— Нехай тебе бог заступить!—
Як за селом стали,
Сказав старий, та всі троє
Разом заридали.
Степан свиснув—і курява
Шляхом піднялася.
— Не барися, мій синочку,
Швидше повертайся!..—
Старий сказав та й заплакав...
Мов тая ялина
При долині, похилилась,
Замовкла Ярина;
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає.
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє...
Ховається... Мошечкою—
Тільки... тільки... мріє,—
Та й пропало... Довго, довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина.

Не ви́рнула; похилилась,
Заплакала знову...
А за нею й старий батько,
Та й пішли додому.

Минають дні, минає літо;
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя; мов убитий,
Старий під хатою сидить;
Дочка́ нездужає Ярина,
Його єдиная дитина
Покинуть хоче; з ким дожить?
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа́,—
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.
Мов лату на латі,
На серце печалі нашили літà.
— В твоїх руках все на світі.
Твоя свята воля!
Нехай буде так, як буде—
Така моя доля!—

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї.
І сонечко серед неба
Опинилось—стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть,—
Ледве вийшла... Усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо та тихо—
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо

В самім серці повернулось
І світ заступило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигірського Спаса
Тричі причащалась.
У Почаєві святому
Ридала, молилась,
Щоб Степан той, тая доля
Їй хоча приснилась!..
Не снилася. Вернулася.
Знову забіліла
Зима біла. Знову весна
Рястом червоніла;
Знов Ярина вийшла з хати
На світ дивуватись
Та не святих вже благати—
Ворожки питати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю за три шаги
З воску виливала.
— Он бачиш, кінь осідланий
Маха головою.
А он їде, а онде йде
Дідусь з бородою.
Ото гроші! Бач, віскривий,
Якби догадався
Та втер йому; отже й утер.
Дивися—сховався
За могилу, лічить гроші.
Знову їде шляхом,
Заплющившись, з торбинками.
То, бач, ради страху,

Щоб татари або ляхи
Часом не спіткали...—
І радісінька додому
Ярина верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає—
Не малий рік. А Степана
Немає, немає!
І стежечки, доріженьки
Яром та горою,
Що топтані до ворожки,
Поросли травою.
А Ярина у черниці
Косу розплітає;
Старий батько коло неї
Падає, благає—
Хоч годочок, хоч літечко,
Хоч Пе́тра діждати,
Хоч зелених... Діждалися,
Уквітчали хату
І любистком і клечанням;
У сорочках білих,
У неділю, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає
За ворітьми, мов на кобзі,
І тихо співає.

«У неділю врапці-рано
Синє море грало;
Товариство кошового
На раді прохало:
— Благослови, отамане,
Чайки поспускати
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати.—
Чайки і байдаки спускали,
Гарматами риштували,
З широкого гирла Дніпрового випливали.

Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендром потопали,
Пропадали...
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі
Рукою махає, гукає:
— Нехай вам, товариство, бог допомагає! —
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.

Тільки три чайки, слава богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю, агарянську,
Без весл і кормиг прибило.
Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В Цареградськую башту сажали,
В тяжкую роботу завдавали.
Ой спасе наш чудотворний,
Межигірський спасе!
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири.
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
Пропадають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою матір Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І сестру Ярину.

Плаче, ридає,
До бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки-яничари ловили,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани забили,
В тюрму посадили
І замурували».

Отак на улиці, під тином,
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина
І не дослухала—упала.
— Степаночку! Степаночку!—
Ридала, кричала.—
Степаночку, моє серце!
Де ти забарився?
Тату! тату! Це Степан наш!
Ідіть подивіться!—
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана
Розпізнає; отак його
Зробили кайдани!
— Сину ти мій безталанний!
Добрая дитино!
Де ти в світі пробувався,
Сину мій єдиний?—
Плаче старий, обнімає,
І сліпий мій плаче
Невидющими очима.
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,

І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила.
Годувала, напувала,
Положила спати
На перині... І тихенько
Вийшла з батьком з хати.

— Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!
Подивіться: я загинув,
Навіки загинув.
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
З калікою?.. Ні, Ярино!
Насміються люди,
І бог святий покарає,
І прожене долі
З ції хати веселої
На чужеє поле.
Ні, Ярино! Бог не кине,
Ти найдеш дружину,
А я піду в Запорожжя:
Я там не загину,—
Мене люблять...—Ні, Степане,
Ти моя дитино!
І бог тебе покарає,
Як мене покинеш.
— Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем: я—сестрою,
А ти мені братом,
А дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди, серце, Степаночку,
Не кидай нас знову!
Не покинеш?..—Ні, Ярино!..—
І Степан остався.
Зрадів старий, мов дитина,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить навприсідки

З усієї сили…
І на призьбі під хатою
Усі троє сіли.
— Розкажи ж тепер, Степане,
Про свою недолю;
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі.

— Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З козаками… Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани
Поспішали в Україну
Вольними ногами.
І на тихому Дунаю
Нас перебігають
Товариші-запорожці
І в Січ завертають.
І розказують і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сребро-злато
І свічі забрали
У покрови. Як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаї
Новим кошем стали.
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила
І Межигірського Спаса
Вночі запалила.
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла.
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.
І як степи запорозькі
Німоті ділила
Та бахурям і байстрюкам
Люд закрепостила.
Як Кирило з старшинами
Пудром осипались

І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю.
Ляхи були—усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В путо закували!
Отаке то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехриста поганого
В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає.
Нехай йому бог поможе!
А що з того буде—
Святий знає. Почуємо,
Що розкажуть люди!..—
Отак вони що день божий
Удвох розмовляли
До півночі; а Ярина
Господарювала.
Згадували Запорожжя,
Козацькую славу
І співали удвох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана недомудра,
Ледачого сина,
І про Гонту мученика,
Й славного Максима.
А Ярина їх слухала...
Та святих благала.
Ублагала... На всеїдній
З Степаном побрались.

Оце і вся моя дума...
Не здивуйте, люди!

Те, що було—минулося
І знову не буде.
Минулися мої сльози,
Не рветься, не плаче
Поточене старе серце,
І очі не бачать—
Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю.
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де—не знаю.
Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь господа лають.
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі.
Отаке то! Не здивуйте,
Що вороном крячу:
Хмара сонце заступила,—
Я світа не бачу.
Ледве, ледве опівночі
Серцем прозираю
І немощну мою думу
За світ посилаю—
Зцілющої й живущої
Води пошукати.
Як інколи, то й принесе,
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розказує про весілля,—
Звертає на лихо.
Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає.

Бо не було того дива,
Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком.
Отже сталось таке диво!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться—
Вкупочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16 жовтня 1845
с. Мар'їнське

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

МІСТЕРІЯ

> Положил еси нас (поношение) соседом нашим, подражнение[*] и поругание сущим окрест нас. Положил еси нас в притчу во языцех, покиванию главы в людех.
>
> Псалом 43, ст. 14 и 15.

ТРИ ДУШІ

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похилéному хресті
На старій церкві.—Бог простить:
Ми пташки-душі, а не люди.
А відціля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидше розкопали,
Тоді б у рай нас повпускали:
Бо так сказав Петрові бог:
—Тоді у рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох.

I

Як була я людиною,
То Прісею звалась;
Я отутечки родилась,
Тут і виростала.
Отут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,

---

[*] В автографі Шевченка замість слова «подражнение» стоїть «подражание».

І з Юрусем гетьманенком
У піжмурки граєм.
А гетьманша, було, вийде
Та й кликне в будинок—
Он де клуня. А там мені
І фіг і родзинок—
Всього мені понадає
І на руках носить...
А з гетьманом як приїдуть
Із Чигрина гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак то я в Суботові
Росла, виростала!
Як квіточка; і всі мене
Любили й кохали.
І нікому я нічого,
Ніже злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та ще й чорноброва.
Всі на мене залицялись
І сватати стали;
А у мене, як на теє,
Й рушники вже ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло!
Вранці-рано, в пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...
Вже й криниця тая
Замуліла і висохла!
А я все літаю!..
Дивлюсь—гетьман з старшиною...
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!..
І вже ледве я, наледве
Донесла до хати—

Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають.

II

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла—
В Батурині; як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний—
Москва вночі запалила,
Чечеля убила
І малого і старого
В Сейму́ потопила.
Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних... Коло мене
І сестра і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали;
І насилу то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я сховалася
На тім пожарищі.
Одна тільки й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили

Царя почувати,
Як вертавсь іспід Полтави.
А я йшла з водою
До хатини... А він мені
Махає рукою:
Каже коня напоїти.
А я й напоїла!..
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила!
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала.
А назавтра, як цар вийшов,
Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині
Та ще й мене привітала
В безверхій хатині.
А назавтра й вона вмерла
Й зотліла у хаті,
Бо нікому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали
І сволок хрещатий
На угілля попалили!..
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю!
І за що мене карають,
Я й сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла!..

III

А я в Каневі родилась;
Ще й не говорила,
Мене мати ще сповиту
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові,

А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала;
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері
Князі, і всі сили,
Воєводи... І між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась—
Та й духу не стало!
Й мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали!
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь!
За що мене на митарство
Й досі не пускають.
Чи я знала ще сповита,
Що тая цариця—
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..
Скажіте, сестриці?

Смеркається. Полетимо
Ночувати в Чуту.
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути.—

Схопилися білесенькі,
І в ліс полетіли,
І вкупочці на дубочку
Ночувати сіли.

ТРИ ВОРО́НИ

1

Крав! Крав! Крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав.

2

Я в Парижі була
Та три злота з Радзівілом
Та Потоцьким пропила.

3

Через мост идет чорт,
А коза по воде:
Быть беде! Быть беде!

Отак кричали і летіли
Воро́ни з трьох сторон, і сіли
На маяку́, що на горі
Посеред лісу—усі три.
Мов на мороз, понадувались,
Одна на другу позирали;
Неначе три сестри старі,
Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

1

Оце тобі, а це тобі!
Я оце літала
Аж у Сибір та в одного
Декабриста вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,
Й є чим розговіться!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживиться?
Чи чортма й тепер нічого?

3

Э... сестрица, много!
Три указа накаркала
На одну дорогу...

1

На яку це? На ковану?
Ну, вже наробила...

3

Да шесть тысяч в одной версте
Душ передушила...

1

Та не бреши, бо тільки п'ять.
Та й то з фоном Корфом!
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу!
Капустниця закурена!..
А ви, мості-пані?
Бенкетуєте в Парижі,
Поганці погані!
Що розлили з річку крові
Та в Сибір загнали
Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались!
Ач, яка вельможна пава...

2 і 3

А ти що зробила?

1

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала!
Дивись, які! Карамзіна,
Бачиш, прочитали!
Та й думають, що ось то ми!
А дзус, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки!..

2

Ото, яка недотика!
Не та рано встала,
Що до світа упилася...
А та, що й проспалась!

1

Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзами?
Чортма хисту! Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла.
А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живущі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала...
Ні! Встали, погані,
З Мазепою-приблудою...
Та й тоді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими... А такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла;
Насипала бурта
На Орелі... На Ладогу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила.
І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
Отоді то було свято!
Аж пекло злякалось.
Матер божа у Ржавиці
Вночі заридала.

3

И я таки пожила:
С татарами помутила,
С Мучителем покутила,
С Петрухою попила
Да немца́м запродала́.

1

Та ти добре натворила:
Так козаків закрепила
У німецькі кайдани—
Хоч лягай та й засни.
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають?
Вже ж і в крепость завдала,
І дворянства страшну силу
У мундирах розплодила,
Як тих вошей розвела;
Все вельможнії байстрята!
Вже ж і Січ їх біснувата
Німотою поро́сла.
Та й москаль незгірша штука:
Добре вміє гріти руки!
І я люта, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.
Ото указ надрукують:
«По милості божій
І ви—наші, і все—наше,
І гоже й негоже!»
Тепер уже заходились
Древности шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти—
Все забрали любісінько;
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льохом поспішають?
Трошки, трошки б підождали,
І церква б упала...

Тоді б разом дві руїни
В Пчеле описали...

2 і 3

Чого ж ти нас закликала?
Щоб на льох дивиться?

1

Таки й на льох. Та ще буде
Два дива твориться.
Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати.
Наш вже в череві щипає...
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре поплюндрує
Й брата не покине!
І розпустить правду й волю
По всій Україні!
Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують!
На катів та на все добре
Кайдани готують!

3

Я золотом розтопленим
Заллю йому очі!..

1

А він, клятий недолюдок,
Золота не схоче.

3

Я царевыми чинами
Скручу ему руки!..

2

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки!..

1

Ні, сестриці! Не так треба.
Поки сліпі люди,
Треба його поховати,
А то лихо буде!
Он бачите: над Києвом
Мітла простяглася,
І над Дніпром і Тясмином
Ꙁемля ꙁатряслася.
Чи чуєте? Ꙁастогнала
Гора над Чигрином.
О!.. Сміється і ридає
Уся Україна!
То блиꙁнята народились,
А навісна мати
Регочеться, що Йванами
Обох буде ꙁвати!
Полетімо!..—
Полетіли
Й летячи співали.

1

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
Ꙁ кумою.

2

Побіжить наш ярчук
В ірій їсти гадюк
Ꙁо мною.

3

Как хвачу, да помчу,
В самый ад полечу
Стрелою.

ТРИ ЛІРНИКИ

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий.
Йшли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

1

Що то, сказано, ворони
Уже й помостили,
Мов би для їх те сідало
Москалі зробили.

2

А для кого ж? Чоловіка,
Певне, не посадять
Лічить зорі ...

1

Ти то кажеш!
А може й посадять
Москалика або німця;
А москаль та німець
І там знайдуть хлібець.

3

Що це таке верзете ви?
Які там ворони?
Та москалі, та сідала?
Нехай бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити.
Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити.

2

А може й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що й хмари достанеш,
Як вилізти ...

3

Так от же що!
Ото потоп буде.
Пани туда повилазять
Та дивиться будуть,
Як мужики топутимуть.

1

Розумні ви люди,
А нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті фігури он для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясмою.

2

Чорт-зна що провадить!
Нема хисту, то й не бреши.
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем!
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поснідаєм в пригоді,
Поки сонце встане...—
Посідали.— А хто, братця,
Співа про Богдана?

3

Я співаю. І про Ясси,
І про Жовті Води,
І містечко Берестечко...

2

В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть!
Бо там, коло льоху,
Базар люду насходилось,
Та й панства не трохи.
От де нам пожива буде!

Ану, з̧аспіваȩм!
Проби ради…

1

Та ц̦ур йому!
Лучче полягаȩм
Та виспимось. День великий:
Ще будем співати.

3

І я кажу. Помолимось
Та будемо спати.

Старц̦і під берестом заснули;
Ще сонц̦е спить, пташки мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І з̧аходилися копать.

Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру
Та трохи спочили.
Поставили караули.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По начальству. Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось:—Треба, каже,
Своди роз̧ламати,
Вȩрнȩй дȩло…—Роз̧ламали,
Та й переляканись!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Якби в форменних, то добре:
Вони б щ̦е з̧далися…
З̧асміялись… А ісправник

Трохи не сказився!—
Що нічого, бачиш, взяти,
А він же трудився!
І день і ніч побивався,
Та в дурні й убрався.
Якби йому Богдан оце
У руки попався,—
У москалі заголив би,
Щоб знав, як дурити
Правительство!! Кричить, біга,
Мов несамовитий.
Яременка* в пику пише,
По-московській лає
Увесь народ. І на старців
Моїх налітає.
— Вы што делаете, плуты?!
— Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана...
— Я вам дам Богдана!..
Мошенники, дармоеды!
И песню сложили
Про такого ж мошенника...
— Нас, пане, навчили...
— Я вас навчу! Завалить им!—
Взяли й завалили—
Випарили у московській
Бані-прохолоді.
Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді!!
Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

[Миргород 1845]

---

* Козака Яременка клуня на тім місці, де стояли Богданові палати. (Прим. Шевченка).

* * *

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало:
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Украйну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков - домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила,
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.

Отаке то, Зиновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,

А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди!
Не смійтеся, чужі люди!
Церков - домовина
Розвалиться... і спід неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

21 жовтня 1845
Мар'їнське

НАЙМИЧКА

ПРОЛОГ

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом.
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

— Ой тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!..
Я не одна: єсть у мене
І батько і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!!..
Дитя моє, мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду й знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молитимусь,

Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе!—

Пішла полем, ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Сина поховала:

«Ой у полі могила;
Там удова ходила,—
Там ходила, гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повила
І на Дунай однесла:
— Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтесенький пісок,
Нагодуй моїх діток!
Нагодуй, і сповий,
І собою укрий!»

I

Був собі дід та баба.
З давнього давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби діждалися,—
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок бігма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає,
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті.
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату.

II

I дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце; в небесах
Ані хмариночки; та тихо
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов поворушилось?
Чи ще тільки заклюнулось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до бога,
Та хто в далекую дорогу

Їм добре коней запряже?
— А хто нас, Насте, поховає,
Як помремó?
— Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра сього?..
— Стривай лишень!
Чи чуєш? Щось плаче
За ворітьми, мов дитина!
Побіжім лиш... Бачиш—
Я вгадував, що щось буде!—

І разом схопились,
Та до воріт... Прибігають—
Мовчки зупинились.
Перед сáмим перелазом
Дитина сповита—
Та не туго; й новенькою
Свитиною вкрита.
Бо то мати сповивала—
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.
— А що, Насте?
Я й казав! От бачиш!
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай!..
Ач яке, півроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище...—

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє.
Другий свічечку, сердешний,
Пóтом заробляє
Та, ридаючи, становить
Перед образами—
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!!

III

Аж три пари на радощах
Кумівназбирали
Та ввечері й охрестили,
І Марком назвали.
Росте Марко; старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко—
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.

— А що ж? каже, возьмем, Насте!
— Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина.
Хоча воно вже й підросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись.
— Та воно то треба,
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава богу,—
Підтоптався. Так що ж тепер,

Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?
— А що дасте...
— Е, ні! Треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату.
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого:
І ти нас не знаєш,
Ні ми тебе; а поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату.
Чи так, дочко?
— Добре, дядьку!
— Просимо ж у хату. —

Поєднались. Молодиця
Рада та весела;
Ніби з паном повінчалась,
Закупила се́ла!
І у хаті, і надворі,
І коло скотини —
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини —
Так і пада; ніби мати,
В будень і в неділю
Й головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що день божий надіває;
Грається, співає,
Робить возики; а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться богу...
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко, важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,

Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує,
Сама не з'їсть і не доп'є—
Його нагодує.
Не зна Марко. Як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться—
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише—
Вона чує з тії хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко. Росте собі,
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло.
І в хутір лихо завернуло,
І сльоз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве, ледве одволали
Трохима діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло—
На хутір знову благодать
Зза гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті,—
Когонебудь треба сватать!

— Кого ж би тут? — старий ду́ма
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: — Треба Марка
Самого спитати.
— Добре, дочко, спитаємо
Та й будемо сватать.—

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люди з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке то
Диво запопали.

— Спасибі вам!—старий каже.—
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..—
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок—та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
— Мати... мати... мати...

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,

Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
На двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Знай, бігає—а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня—
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
— Ні, Марку! Ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люди,
А я наймичка... Ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь...—
Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... Заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля,
Музикам робота—
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ—не спочила,

У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей нестало
На молебствіє Варварі.
Носила, носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в пещерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого.
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.
— За що вони мене люблять?
За що поважають?
О боже мій милосердний,
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались —
Вони добрі... —
І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала;
Тричі наймичку у Київ
Катря провожала,
Так, як матір. І в четвертий

Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила бога,
Щоб швидшенько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно—ніби мати
Покинула хату.

Після пречистої в неділю,
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на призьбі. Перед ним
З собакою онучок грався,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
— А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту—забула взяти?
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором! Лепська мати!—
Аж зирк!—і наймичка ввійшла
На двір. Старий побіг стрічати
З онуками свою Ганну...
— А Марко в дорозі?—
Ганна діда питалася.
— В дорозі ще й досі.
— А я ледве додибала
До вашої хати.
Не хотілось на чужині
Одній умирати.
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало ...—
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала—
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочок;
А Карпòві соловейка

Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині. А дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей нестало,
А заробить нездужала.
— А ось ще осталось
Півбубличка!—й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшли в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полуднувать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.
— Катерино!
Коли в нас неділя?
— Післязавтра.—Треба буде
Акафіст найняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати,—
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрань боже!—
Й покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве, ледве встала
Ізза стола.
— Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла, нездужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирати
В чужій теплій хаті.

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіę служили,—
Ні, не помагало!
Старий Трохим по надвір’ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить.
Катерина коло неї
І днюę й ночуę.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують—
На коморі. Болящая
Щодень, щогодини
Ледве чути питаęться:
—Доню, Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала.

VIII

Іде Марко з чумаками;
Ідучи співаę,
Не поспіша до господи—
Воли попасаę.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого.
А батькові шитий пояс
Шовку червоного.
А наймичці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду.
А всім вкупі—червоного
Вина з Цареграду,
Відер з троę у барилі,
І кав’яру з Дону,—

Всього везе, та не знає,
Що діється дома.

Іде Марко, не журиться.
Прийшов—слава богу!
І ворота одчиняє,
І молиться богу.
— Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидше,
Швидше веди в хату!..
Слава тобі, Христе боже!
Насилу діждала!—
І «отче наш» тихо... тихо,
Мов крізь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані. А Катруся
Марка оглядає.
— А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже.
Чи не вмерла?
— Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько; вона тебе,
Марку, дожидає.—

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
— Слава... слава богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати.—

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у го́лови.

— Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла.
Я не Ганна, не наймичка,
Я ...— та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно, пильно подивилась—
Сльози покотились.
— Прости мене. Я каралась
Весь вік в чужій хаті ...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати.—
Та й замовкла ...
Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері—
А мати вже спала.

[13 листопада 1845
в Переяславі]

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и нощь о побиенных...

Иеремии. Глава 9, стих 1.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави бога,
Великого бога.

Не нам на прю з тобою стати!
Не нам діла твої судить!
Нам тільки плакать, плакать, плакать
І хліб насущний замісить
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити

Ляжеш, боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане воля!
І тобі одно́му
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А покищо течуть ріки,
Криваві ріки!..

За го́рами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові! напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кривавих!
Не ріки—море розлилось,
Огне́нне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті!
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся—поборете!
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Чурек і сакля—все твоє,—
Воно не прошене, не дане,

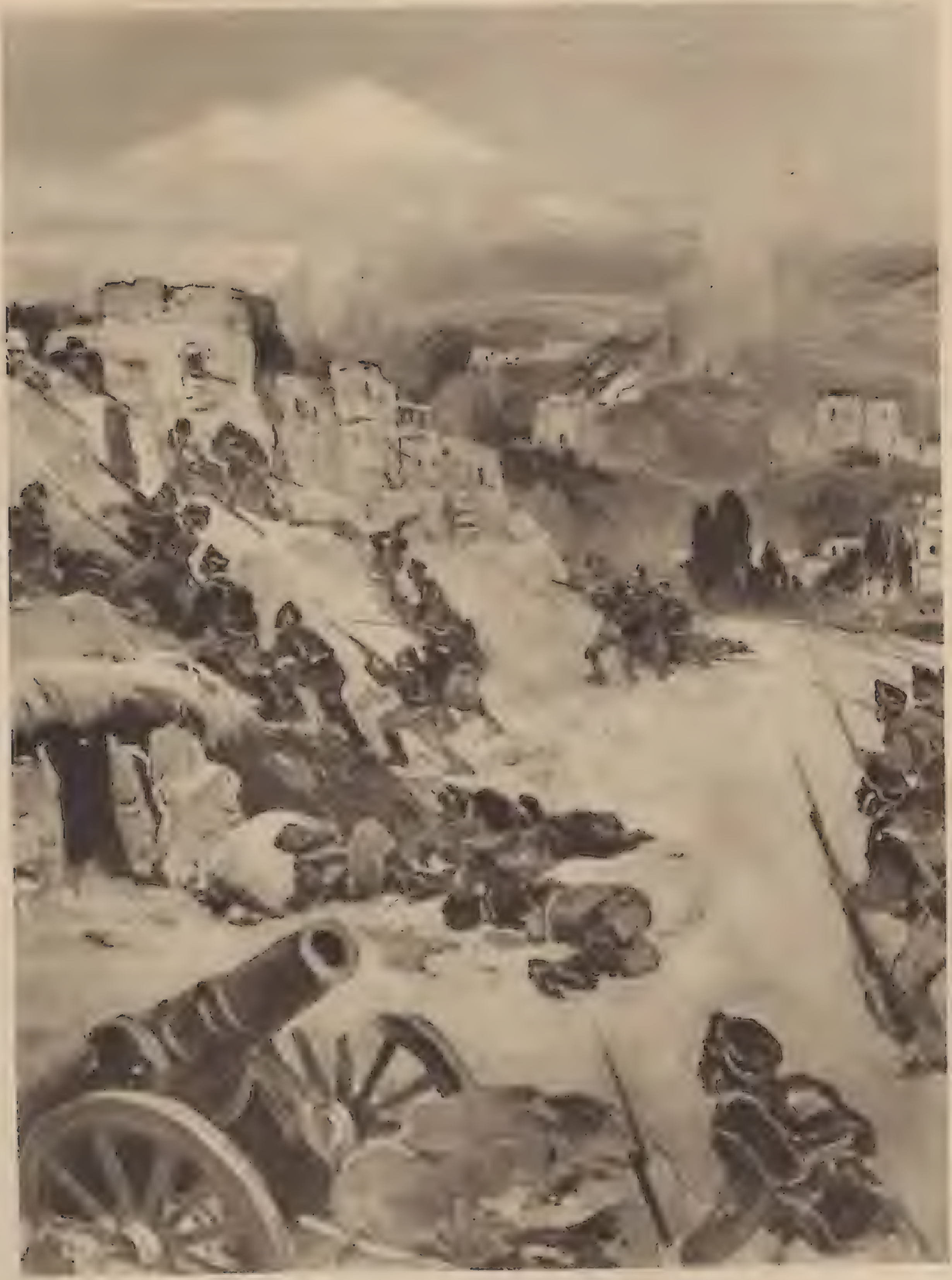

Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм божії глаголи!..
І од глибокої тюрми
Та до високого престола—
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! Ми навчим,
По чому хліб і сіль по чім!
Ми християни: храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!—
Та й тільки ж то! Ми не погани,
Ми настоящі християни—
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те—
Одна Сибір неісходима!
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святую біблію читає
Святий чернець і научає,
Що цар якийсь то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні!
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в рай,
Хоч і рідню всю забери!
У нас! Чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,

Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрещених... но простих.
Ми не гішпани! Крий нас, боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..

По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... Чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось!

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленнії поклони
За кражу, за войну, за кров,—
Щоб братню кров пролити просять,
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!..

Просвітились! Та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати...
Сліпим, бачиш, дітям!!
Все покажем! Тільки дайте

Себе в руки взяти.
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати—
Як і носить!.. І як плести
Кнути узлуваті,—
Всьому навчим! Тільки дайте
Свої сині гори
Остатнії... бо вже взяли
І поле і море!

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Украйні витай;
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами
І мене з неволі в степу виглядай.

А поки що—мої думи,
Моє люте горе,
Сіятиму. Нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої ду́ми аж до тебе!..
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море
І мене згадаєш.

18 листопада 1845
в Переяславі

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ

ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЙНІ І НЕ В УКРАЙНІ МОЄ ДРУЖНЄЄ ПОСЛАНІЄ

> Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть.
>
> **Соборн. послание Иоанна. Глава 4, с. 20.**

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних.
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає—
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І го́спода зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають ...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жни́ва!
Схаменіться, недо́люди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну!
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю

Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті—своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли... несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв;
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались!
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром

Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синę море
Дітей ваших… І не буде
Кому помагати:
Одцураęться брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтеся! Образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать…
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять[*], — і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
— І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, і все знаю:
Нема ні пекла, ані раю,
Немаę й бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,
А більш нікого!.. — Добре, брате!
Що ж ти такеę?
— Нехай скаже
Німець. Ми не знаęм. —

Отак то ви навчаęтесь
У чужому краю!

---

[*] В рукопису Шевченка тут написано «засядуть».

Німець скаже:—Ви моголи.
—Моголи! моголи!—
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже:—Ви слав'яни.
—Слав'яни! слав'яни!—
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду—
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже.
Отоді ми заходимось!
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люди.
А гвалту! а крику!
—І гармонія, і сила,
Му́зика та й годі!
А історія! Поема
Вольного народа!
Що ті римляни убогі!
Чорт-зна що—не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!—
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,

На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми—
Все розберіть... Та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське смі́ття—ваші па́ни,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся,—ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили?!
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.

Може, чванитесь, що братство
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезонтом
Галушки варило?
Правда!.. Правда, наїдались,
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить.
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить?
Вам байдуже. Аби добра
Була для горо́ду!
А чванитесь, що ми Польщу

Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Мо̀скву і Варшаву!
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. За науку
Не турбуйтесь! Буде
Материна добра плата:
Розпадеться лу́да
На очах ваших неситих;
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе!
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.

Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали?
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотна
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України.
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє . . . . .
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

14 грудня 1845
В'юнища

ХОЛОДНИЙ ЯР

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо;
Хоч не своє—позичене,
А все таки лихо.
Нащо б, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить бознає колишнє?
Добре, що заснуло!..
Хоч і Яр той! Вже до його
І стежки малої
Не осталось, і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там. А згадаєш—
То була й дорога
З монастиря Мотриного
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратищá стругали.
У Яр тоді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе

Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! Над Яром
Залізняк витає
І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона!*
Не славтеся царевою
Святою войною,
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Їйбогу,
Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воїни, —
Розбійники, вори.
П'ятно в нашій історії...»
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбійник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,

---

* В рукописній копії з поправками Шевченка тут написано: «Миколу-Нерона».

Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара,
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

В'юнища
17 грудня 1845

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

1

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
А в законі господньому
Серце його й воля
Навчається. І стане він—
Як на добрім полі,
Над водою посажене,
Древо зеленіє,
Плодом вкрите. Так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає,—
Як той попіл, над землею
Вітер розмахає,
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Ділá добрих оновляться,
Ділá злих загинуть.

12

Чи ти мене, боже милий,
Навік забуваєш?
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?

Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись?.. Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
— Я його подужав.—
І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі. Спаси мене
Од лютої муки!
Спаси мене! Помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

43

Боже, нашими ушима
Чули твою славу,
І діди нам розказують
Про давні криваві
Тії літа, як рукою
Твердою своєю
Розв’язав ти наші руки
І покрив землею
Трупи вражі. І силу
Твою восхвалили
Твої люди і в покої,
В добрі одпочили,
Славя господа... А нині!..
Покрив єси знову
Срамотою свої люди,—
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть!.. Без плати
І без ціни оддав єси
Ворогам проклятим.
Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам,—
Покинув нас яко в притчу
Нерозумним людям.

І кивають, сміючися,
На нас головами;
І всякий день перед нами—
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах умираєм.
Не молимось чужим богам,
А тебе благаєм:
— Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги!
Поборов ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорбі забувати?
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, боже, поможи нам
Встать на ката знову.

52

Пребезумний в серці скаже,
Що бога немає,
В беззаконії мерзіє,
Не творить благая.
А бог дивиться: чи є ще
Взискающий бога?
Нема добре творящого,
Нема ні одного!
Коли вони, неситії
Гріхами, дознають?
Їдять люди замість хліба,
Бога не згадають.
Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде.
Так самі себе бояться
Лукавії люди.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?

Колись бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо тебе, боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.

53

Боже, спаси, суди мене
Ти по своїй волі.
Молюсь, господи, внуши їм
Уст моїх глаголи.
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрять бога над собою,
Не знають, що діють.
А бог мені помагає,
Мене заступає
І їм правдою своєю
Вертає їх злая.
Помолюся господеві
Серцем одиноким
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком...

81

Між царями-судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний владика.

— Доколі будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих? А багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій поможіте,
Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти

На волю тихих, заступіте
Од рук неситих!—Не хотять
Познать, розбити тьму неволі,—
І всує господа глаголи,
І всує плачеться земля.
Царі, раби—однакові
Сини перед богом;
І ви вмрете, як і князь ваш
І ваш раб убогий.
Встань же, боже, суди землю
І судей лукавих!
На всім світі твоя правда,
І воля, і слава.

93

Господь бог лихих карає—
Душа моя знає;
Встань же, боже,—твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо, високо,
Закрий славою своєю
Сліпе, горде око.
Доки, господи, лукаві
Хваляться, доколі—
Неправдою? Твої люди
Во тьмі і неволі
Закували... Добро твоє
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали:—Не зрить господь,
Ніже теє знає.—
Умудрітесь, немудрії:
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає
І думи лукаві.
Дивітеся ділам його,
Його вічній славі.
Благо тому, кого господь

Карає між нами,
Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить свої люди,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
Якби не бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, господи, помагаєш
По землі ходити,
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш;
І пребудет твоя воля,
І труд твій не всує.
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені господь пристанище,
Заступником буде
І воздасть їм за діла їх
Криваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

132

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко миро добровонне
З голови честної
На бороду Аароню
Спадає росою
І на шитії омети
Ризи дорогої;
Або роси єрмонськії

На святії гори
Високії сіонськії
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям,—
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихім,
В сім’ї тій великій,
І пошле їм добру волю
Од віка до віка.

136

На ріках круг Вавілона,
Під вербами в полі,
Сиділи ми і плакали
В далекій неволі,
І на вербах повішали
Органи глухії,
І нам стали сміятися
Едомляни злії:
—Розкажіть нам пісню вашу,
Може й ми заплачем,
Або нашу заспівайте,
Невольники наші.
—Якої ж ми заспіваєм?..
На чужому полі
Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуду пом’янути
Тебе, наша славо.
І господь наш вас пом’яне,
Едомськії діти,
Як кричали ви:—Руйнуйте,

Руйнуйте, паліте
Сіон святий!—Вавілоня
Дщере окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани.
Блажен! блажен! Тебе, злая,
В радості застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь.

149

Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословять,
Хвалять ім'я боже.
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять губителей
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобним слава.

19 грудня 1845
В'юнища

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини.
Дознаються—пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче—
Не заступить, не закриє
Неситії очі.
Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе, убогу,
Кинуть в пекло... Замучишся—
І прокленеш бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите.

20 грудня 1845
В'юнища

* * *

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить.
І все заснуло... І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти ? Доле, де ти ?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув!..
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!

21 грудня 1845
В'юнища

ТРИ ЛІТА

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають а́мінь,
А́мінь всьому веселому
Од нині до віка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликії три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо.
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі;
Що молились з козаками
В турецькій неволі;
І Оксану, мою зорю,
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкрались
Злії літа та все теє
Заразом украли.

Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину,—
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті!
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!
Отаке то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові,
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом гою—
І не плачу, й не співаю,
А вию совою.
Отаке то! Що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи,—однаково
Не вернуться знову

Літа мої молодії,
Веселеє слово.
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! Літа мої,
Тяжкії три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Лягте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.
Добридень же, новий годе,
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись.

22 грудня 1845
В'юнища

* * *

ЗАПОВІТ*

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як понесе з України
У синєє море
Кров во́рожу... отоді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... А до того —
Я не знаю бога.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25 грудня 1845
в Переяславі

---

* В автографі Шевченка заголовка нема.

ЛІЛЕЯ

— За що мене, як росла я,
Люди не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братіку,
Королевий цвіте!
— Я не знаю, моя сестро.—
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого поникло́го
Личенька лілеї.
І заплакала лілея
Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:

—Брате мій! З тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась...

Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась,
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась

І плакала. Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина,
Я гралася, забавлялась,
А вона все в'яла
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла. А мене пан
Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люди,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке то, мій братіку,
Було мені в світі.
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люди віку. Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині —
Цвітом білим, як сніг білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люди... боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.
А дівчата заквітчались
І почали звати

Лілеєю—снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте:
Нащо мене бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір?.. Милосердий,
Святий боже, милий!—
І заплакала лілея.
А цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько лілеї.

[Київ. 1846 липня 25]—
[Нижній Новгород. 1858] 6 березня

РУСАЛКА

— Породила мене мати
В високих палатах.
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною, малою:
— Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі;
Я виведу гулять пана,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце:
Нехай не сміється
Надо мною, молодою,
Нехай п'є-уп'ється,
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою... Нехай собі
Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдиная!
Хвилі! мої хвилі!
Привітайте русалоньку... —
Та й заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як росту я,
З сестрами гуляю
Опівночі та з будинку
Батька виглядаю.

А може, вже поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошує
Моя грішна мати?—
Та й замовкла русалочка,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка. А лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти—
Не спиться в палатах.
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
І згадала, як купала
І як примовляла.
Та й байдуже. Пішла собі
У палати спати.
Та не дійшла,—довелося
В Дніпрі ночувати.
І незчулась, як зуспіли
Дніпрові дівчата—
Та до неї. Ухопили,
Та й ну з нею гратись.
Радісінькі, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали...
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

[Київ. 1846 9 серпня] —
[Нижній Новгород. 1858] 6 березня

* * *

ВІДЬМА

ПОЕМА

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Німим стінам передаю.
Озовітеся ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовітесь! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться.
Поєднає з недолею
І з людьми і скаже
Спасибі нам. Помолиться
Й тихо спати ляже.
І примиренному присниться
І люди добрі, і любов,
І все добро. І встане вранці
Веселий і забуде знов
Свою недолю. І в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов.

Коло осіннього Миколи,
Обідрані, трохи не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигани. А йдучи—
Звичайне, вольнеє—співали.
Ішли, ішли, а потім стали.
Шатро край шляху розп'яли,
Огонь чималий розвели

І кругом його посідали.
Хто з шашликом, а хто і так—
Зате він вольний, як козак
Колись то був. Сидять, куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок
Додому йдучи, молодиця:

«Ой у новій хаті
Полягали спати,
Молодій приснилось,
Що мати сказилась,
Свекор оженився,
Батько утопився.
І ... гу ...»

Цигани слухають, сміються.
— І де ті люди тут возьмуться?
Оце, мабуть, ізза Дністра,
Бо тут все степ ... Мара! Мара!—
Цигани крикнули, схопились.
А перед ними опинилось
Те, що співало. Жаль і страх!
В свитині латаній дрижала
Якась людина. На ногах
І на руках повиступала
Од стужі кров; аж струпом стала.
І довгі коси в реп'яхах
О поли бились в ковтунах.
Постояла, а потім сіла
Коло огню і руки гріла
На самім полум'ї.—Ну, так!
Оженився неборак!—
Сама собі вона шептала
І тяжко, страшно усміхалась.
Що ж се таке? Се не мара.
Моя се мати і сестра,
Моя се відьма, щоб ви знали.

ЦИГАНИ

А відкіля ти, молодице?

ВІДЬМА

Хто, я? *(співає)*
«Як була я молодиця,
Цілували мене в лице,
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада».

ЦИГАН

Співуча, нічого сказать.
Якби собі таку достать,
Та ще й з медведем...

ВІДЬМА

Я співаю.
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
Уже забула говорить...
А перше добре говорила.

ЦИГАН

Де ж ти була, що заблудила?

ВІДЬМА

Хто, я? чи ти? *(шепче)*
Цить лишень, цить.
Он, бач, зо мною пан лежить.
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак...
(усміхнувшись)
Я в приданках була, впилася,
І молода не придалася...
А все то прокляті пани
З дівчатами такеє діють...
Ще треба другу одружить.
Піду, без мене не зуміють
І в домовину положить...

ЦИГАНИ

Не йди, небого, будь ти з нами!
У нас, їйбогу, добре жить.

ВІДЬМА

А діти єсть у вас?

ЦИГАНИ

Немає.

ВІДЬМА

Кого ж годуєте єсте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!
І все діти! І все діти!
Не знаю, де од їх подітись.
Де не піду, й вони за мною,
Вони з'їдять мене колись...

ЦИГАНИ

Не плач, небого, не журись.
У нас дітей нема й заводу.

ВІДЬМА

Хоч з гори та в воду.

І відьма тяжко заридала.
Цигани мовчки дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць зза могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому
Сивому, гладкому?
Чом не спиться убогому
Сироті старому?
Один дума, як би його
Достроїть палати.
Другий дума, як би його
На подзвін придбати.
Один старий одпочине
В пишній домовині.
Другий старий і так собі
Денебудь під тином.

І обидва спочивають
І гадки не мають.
Убогого не згадують,
А того ще й лають.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє.
Позирає на приблуду
Й на подзвін не дбає.

ЦИГАН

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірниця сходить, подивись.

ВІДЬМА

Дивилась я—вже ти дивись!

ЦИГАН

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспишся.

ВІДЬМА

Не просплюсь.
Я вже ніколи не просплюсь.
Отак денебудь і загину
У бур'яні...

(співає тихо)

«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь.
В зеленому баговинні
Трохи одпочину...
Та, може, ще хоч каліку
Приведу дитину...»

Дарма! аби собі ходило
Та вміло матір проклинать.
А он, чи бачиш, на могилі
Очима лупа кошеня?
Іди до мене. Кицю, кицю...
Не йде, прокляте бісеня!

А то дала б тобі напиться
З моєї чистої криниці ...

(приспівує)

«Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти.
Наплодила, наводила,
Та нема де діти:
Чи то потопити ?
Чи то подушити?
Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити?»

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш ближченько, отут.
Ото то й то! А ти не знаєш ...
Що я в Волощині була.
Я розкажу, як нагадаю.
Близнят в Бендерах привела,
У білих Яссах колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила
Та додому однесла—
Аж у Київ. Та вже дома,
Без кадила, без кропила,
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила.
Упилася, упилась!
І досі п'яна!..
І вже ніколи не просплюся,
Бо я вже й бога не боюся
І не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти денебудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині война?

ЦИГАН

Була колись—тепер нема.
Умер найстарший старшина.

ВІДЬМА

А я думала, що й досі ...
Аж уже немає.

Слухай лишень, скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку
Та сина Івана.
Дочку свою Наталоньку...
Та шукаю пана,
Того Ірода, що—знаєш?..
Стривай, нагадала.
Як була я молодою—
І гадки не мала,
По садочку похожала,
Квітчалась, пишалась.
А він мене і набачив,
Ірод!.. І не снилось,
Що я була крепачкою,
А то б утопилась,—
Було б легше. От набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, ценаче хлопця,
І в поход з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми, стояли
З москалями на кватирях,
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав бог мені близнята
Якраз против спаса.
А він мене і покинув,
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Луципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Острижена. Та й байдуже.
У селах питала
Шлях у Київ. І що з мене
Люди насміялись...
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сяк, то так

На свою країну
Придибала. Одпочила,
Вечора діждалась,
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люди не знали.
От я крадусь попідтинню
До своєї хати.
В хаті темно, нема дома,
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледве ступаю;
Вхожу в хату. Аж щось стогне,
Ніби умирає,—
То мій батько. І нікому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти. О прокляті,
Лукавії діти,
Що ви дієте на світі!..
Я перелякалась,
Хата пусткою смерділа...
От я заховала
Близнят своїх у коморі,
Вбігаю у хату,
А він уже ледве дише.
Я до його:—Тату!
Мій таточку! це я прийшла.—
За руки хватаю.
—Це я,—кажу. А він мені
Шепче:—Я прощаю.
Я прощаю.—Тільки й чула.
Здається, я впала.
І заснула. Якби була
Довіку проспала!
Опівночі прокинулась:
Як у ямі, в хаті.
А за руку батько давить.
—Тату! кричу. Тату!—
А він уже так як крига...
Насилу я руку
Випручала. Що, цигане,
Якби таку суку
Тобі дочку? Що б зробив?

ЦИГАН

Їйбогу, не знаю.

ВІДЬМА

Та мовчи вже, бо забуду,
Потім не згадаю.
Дітей, бачся, годувала
Та в засік ховала.
Та очіпок — се вже вранці —
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стрига.
Прибралась, ходила,
Поки люди домовину
Надворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали...
І одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі... Були діти —
І тих не осталось.

«Через яр ходила
Та воду носила,
Коровай сама бгала,
Дочку оддавала,
Сина оженила...
І... гу...»

ЦИГАН

Не скигли, бо ти всіх побудиш.

ВІДЬМА

Хіба я скиглю, навісний?

ЦИГАН

Та добре, добре. Що дальш буде?
Розказуй дальше.

ВІДЬМА

Що даси?
Навариш завтра мамалиги?
Я кукурузи принесу.

Нагадала! Нагадала!
З дочкою ліг спати...
Завдав сина у лакеї...
Громадою з хати
Виганяли... Нагадала.
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями.
І байстрят носила
За плечима. Щоб привчались...
Аж і сам приїхав.
Я до його кинулася,
Забудучи лихо.
Привітав мене, луципер,
Благословив діток
Та й забрав їх у покої...
Ростуть мої квіти!
Та й виросли. Сина Йвана
Оддав якійсь пані
У лакеї. А Наталю...
Чи твої цигани
Всі поснули?

ЦИГАН

Всі поснули.

ВІДЬМА

Бо щоб не почули
Мого слова. Страшно буде.
І ти, старий друже,
Злякаєшся, як вимовлю...
Чи тобі байдуже?
Наталоньку! Дитя своє!
Ірод нечестивий!..
Занапастив... А до того
Посилає в Київ
Мене, бачиш, молитися.
Я, дурна, й ходила.
І молилась... Ні, цигане,
Я марне молилась.
Чи в вас єсть бог якийнебудь?
В нас його немає...
Пани вкрали та в шкатулі
У себе й ховають.

Вертаюся із Києва,
Замкнуті покої.
Він узяв її з собою
Та й поїхав з нею,
З Наталею... Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати
В Волощину. Та й шукаю,
Совою літаю
Над байраками. Та діток,
Діточок шукаю,
Наталоньку!.. Ні, ні, ні, ні!
Я шукаю пана.
Розірву!.. Возьміть до себе
І мене, цигани,
Я медведя водитиму,
А як найду ката,
То й спущу його на його.
Отоді, проклятий!..
Ні, не спущу. Сама його
Загризу... Чи чуєш?
Одружимось, моє серце,
Я й досі дівую.
А сина вже оженила,
А дочка й так буде.
Лазитиме попідтинню,
Поки найдуть люди
Неживою. Чи ти бачив?
Там такий хороший
Мій син Іван... Ух, холодно!
Позич мені грошей,
Намиста доброго куплю
Та й тебе повішу,
А сама піду додому...
Дивись, миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одніме.
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину?—

Та й замовкла, мов заснула.
Цигани вставали,
Розбирали шатро своє,
В дорогу рушали.
Та й рушили. Пішли степом.
І вона, небога
Безталанна, встала мовчки,
І нібито богу
Нишком собі помолилась,
Та й пошкандибала
За циганами. І тихо,
Тихенько співала:

«Кажуть люди, що суд буде,
А суду не буде.
Бо вже мене осудили
На сім світі люди».

Ізза Дністра пішли цигани
І на Волинь і на Україну.

За селом село минали,
В городи́ ходили
І марою за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть, з циганами
По селах ходила.
Потім разом схаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І богу молитись.
Щось таке їй поробила
Стара Маріула.
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.
Потім її стала вчити
І лікарювати:
Які трави, що од чого,
І де їх шукати,

Як сушити, як варити…
Всьому, всьому вчила
Маріула, а та вчилась
Та богу молилась.
Минуло літо, уже й друге
І третę настало.
Уже прийшли в Україну…
Жаль її чогось стало.
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась богу;
Та й пішла собі, небога,
На свою країну.
— Вернусь, каже, хоч погляну
На дочкý, на сина.—
Не довелось. Пан вернувся,
Покинув Наталю
В Московщині. А ти її
За Дністром шукала.
Сина Йвана молодого
Оддали в солдати—
За те, що ти не навчила
Панів шанувати.
До кого ж ти прихилишся?
Нікого немаę!..
До людей хились, небого,
Люди привітають.

Пан, вернувшись, занедужав,
Стогне, пропадаę.
А вона набрала зілля
Та пішла в палати
Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не помогла болящому,
Бо не допустили…
А як умер, то за його
Богу помолилась.
І жила собі святою,
Дівчат научала,
Щоб з панами не кохались,

Людей не цурались.
— А то бог вас покарає,
А ще гірше люди;
Люди горді, неправедні,
Своїм судом судять.—
Отак вона научала,
Болящих лічила,
А з убогим остатньою
Крихтою ділилась.
Люди добрі і розумні
Добре її знали,
А все таки покриткою
І Відьмою звали.

[Седнев. 1847 березня 7]—
1858 березня 6 [Нижній Новгород]

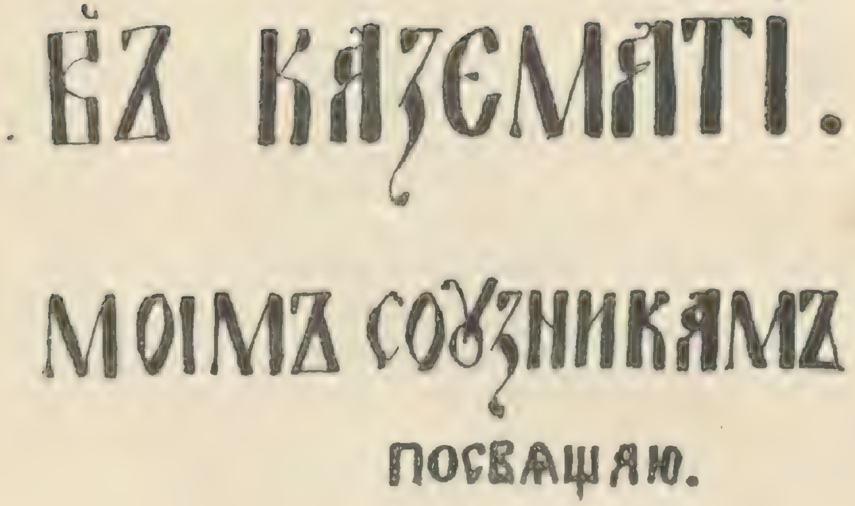

ВЪ КАЗЕМАТІ.

МОІМЪ СОУЗНИКАМЪ

ПОСВАЩАЮ.

Титульна сторінка з автографа Т. Г. Шевченка.

* * *

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я
Ізза решотки визирали
І, певне, думали:—Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?—
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемось, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Між людьми, як люди.
А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Украйну любіте
І за неї, безта̀ланну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклинайте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

[Орська кріпость
1847]

I

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.
Тільки дав мені бог
Красу—карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,
Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
І зросла—не кохалась!
Де ж дружина моя,
Де ви, добрії люди?
Їх нема... Я сама,
А дружини й не буде!

[В казематі
1847]

II

За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи́
Співа, сумно співає:
«Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій».
Та й замовк, зажуривсь
І на спис похиливсь,
Став на самій могилі.
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.

Зза Дніпра із села
Луна[*] гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

[В казематі
1847]

---

[*] В рукопису Шевченка «руна».

III

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині—
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу—
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій—не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові:—Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись.—
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

[В казематі
1847]

IV

—Не кидай матері!—казали,
А ти покинула, втекла,
Шукала мати—не найшла
Та вже й шукати перестала...
Умерла плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась,
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похиливсь...
У гаї пташка не співає—
Й її з собою занесла.
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла...
Куди полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сім'ї
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах

Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю бога, щоб печаль
Тебе довіку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб бога ти не осудила
І матері не прокляла.

[В казематі
1847]

* * *

V

— Чого ти ходиш на могилу?—
Насилу мати говорила.—
Чого ти плачеш ідучи,
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?
— Так, мамо, так.—І знов ходила,
А мати плакала, ждучи.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає,—
То дівчина заручена
Калину сажає,
І сльозами поливає,
І господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії ро́си,
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
— Може, пташкою прилине
Милий з того світа.
Зов'ю йому кубелечко,
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакать, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати.—

І калина прийнялася,
Віти розпустила.
І три літа на могилу

Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,—
То дівчина з калиною
Плаче, розмовляє:
— Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Поливаная.
Широкії ріки-сльози
Тебе полили.
Їх славою лукавою
Люди понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червоную
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
І вітами широкими
Од сонця закрий.
Вранці найдуть мене люди,
Мене осміють.
Широкії твої віти
Діти обірвуть.—
Вранці-рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала—не вставала:
Утомилось молодеє,
Навіки спочило...

Вставало сонце зза могили,
Раділи люди встаючи.
А мати її спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала, ждучи.

[В казематі
1847]

VI

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той—сестру, а найменший—
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині…
А дівчина заручена—
Червону калину.
Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину…
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По́ світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

[В казематі
1847]

VII

Н. Костомарову

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переміняли,
Синємундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кривавих, тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле... Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село...
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

[В казематі
1847]

VIII

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все... Тільки дівчата
Та соловейко не затих.

[В казематі
1847]

IX

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила,
Поки в землю положила.
А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на краї села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате! Не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.
Думав жити, любитися
Та бога хвалити!
А довелось... ні до кого
В світі прихилитись.

Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає.
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

[В казематі
1847]

* * *

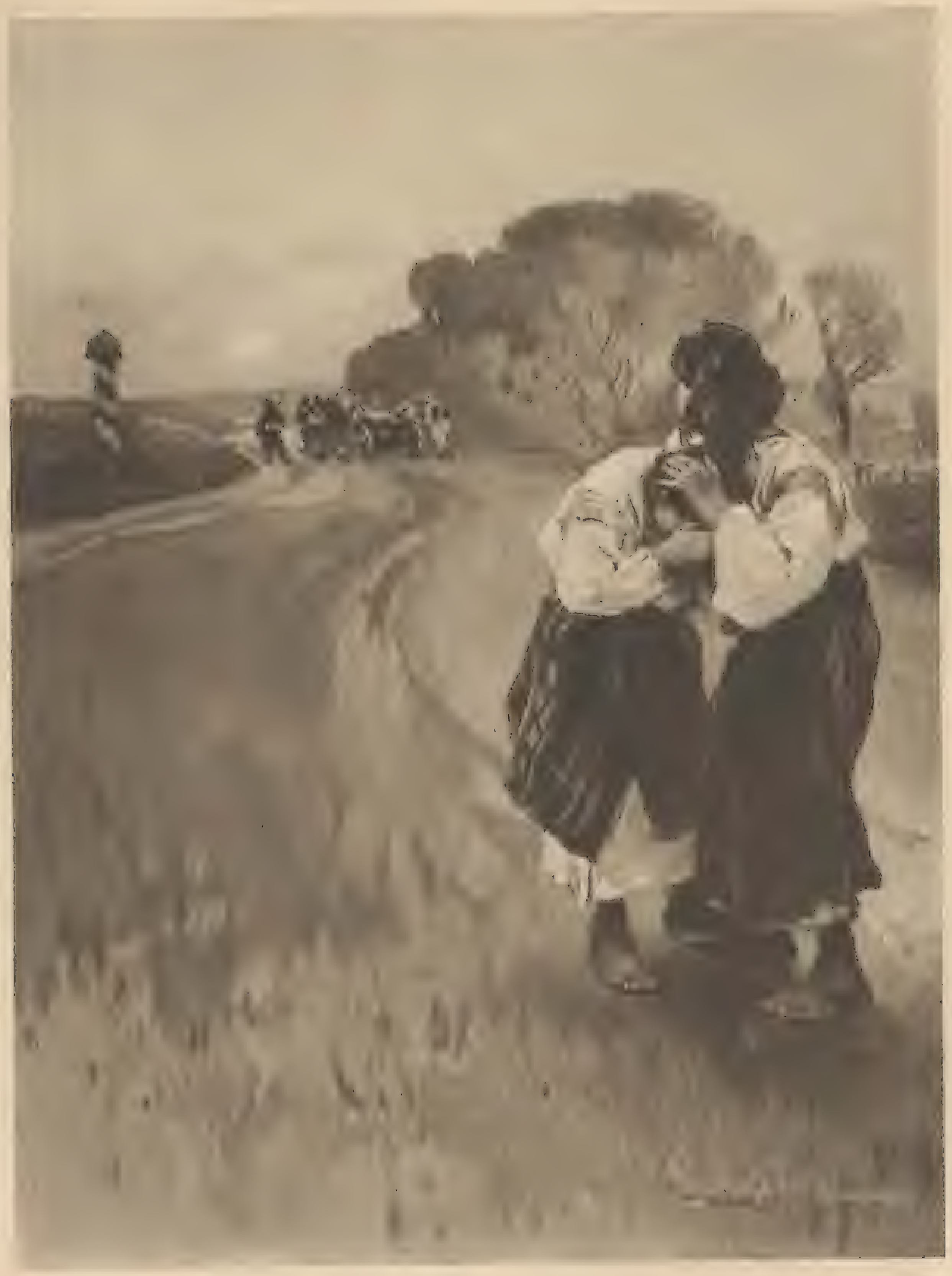

X

В неволі тяжко—хоча й волі,
Сказать по правді, не було.
Та все таки якось жилось—
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і господа любить.

[В казематі
1847]

XI

КОСАР

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе—гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зустрічають сичі.
Тне косар, не спочиває,
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси;
Чи то пригород, чи город,—
Мов бритвою, старий голить
Усе, що даси:

Мужика, й шинкаря,
Й сироту кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом’яне.

[В казематі
1847]

XII

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли?
Нехай і так!.. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля го̀спода. Годіть!
Смирітеся, молітесь богу
І згадуйте один друго̀го,
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї го̀спода моліть.

[30 травня 1847 в казематі] —
Москва. 1858. Березня 18

* * *

Не спалося,—а ніч, як море.
(Хоч діялось не восени,
Так у неволі.) До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про младенческие сны.
Верчуся, світу дожидаю,
А за дверима про своє
Солдатськеє нежитіє
Два часовії розмовляють.

1

Така ухабиста собой,
И меньше белой не дарила.
А барин бедненькой такой!
Меня-то, слышь, и подсмотрили;
Свезли в Калугу и забрили.
Так вот те случай-то какой!

2

А я... аж страшно, як згадаю!
Я сам пішов у москалі.
Таки ж у нашому селі
Назнав я дівчину. Вчащаю
І матір удову єднаю.
Так пан заклятий не дає:
Мала, каже, нехай дождуся.
І, знай, вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє;
Пішов я з матір'ю просити.
— Шкода́, каже, і не проси!

П’ятсот, каже, коли даси,
Бери хоч зараз...—Що робити?
Головко бідна! Позичать?
Та хто таку позичить силу?
Пішов я, брате, зароблять.
І де вже ноги не носили!..
Поки ті гроші заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморії, по Дону...
І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі,—
Аж тільки мати на печі,
Та й та, сердешна, умирає,
А хата пусткою гниє.
Я викресав огню, до неї...
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди...
Привів попа, та не застав,—
Вона вже вмерла. Нема й сліду
Моєї Ганни. Я спитав,
Таки сусіду... про Ганнусю.
— Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла.
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела,
Та у криниці й затопила.—
Неначе згага запекла...
Я ледве, ледве вийшов з хати...
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю!..
Хотів палати запалить
Або себе занапастить,
Та бог помилував... А знаєш,
Його до нас перевели
Із армії, чи що?

1

Так что же?
Ну, вот теперь и приколи!

2

Нехай собі! А бог поможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили,
Я став перед світом дрімать,
І паничі мені приснились,
І не дали, погані, спать.

[В казематі
1847]

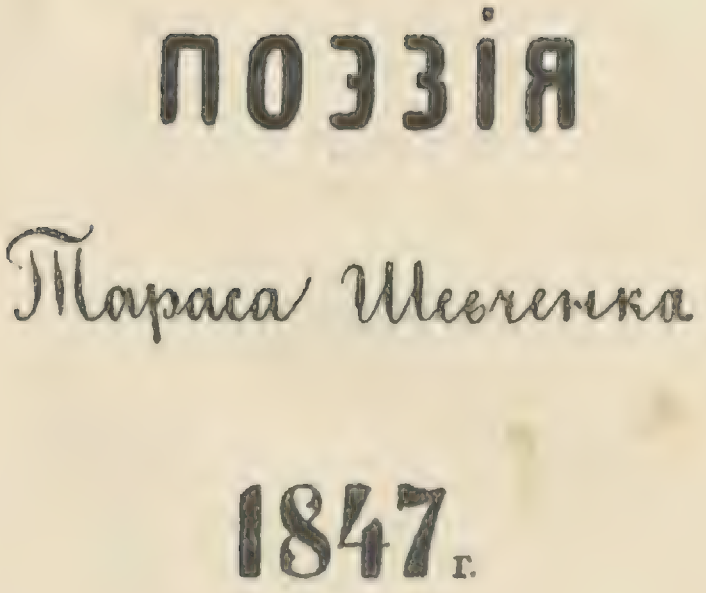

ПОЭЗІЯ

Тараса Шевченка

1847 г.

Титульна сторінка книжки, де рукою Шевченка переписані його вірші за 1847 — 1860 р.

* * *

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб’ята,
Ізза Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[Орська кріпость
1847]

КНЯЖНА

ПОЕМА

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась,—
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю,—
Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?
А я знаю. І розкажу
Тобі й спать не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні—
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори над Дніпром.
Сам бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
Веселі здалека палати—
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
В тому господньому селі,
На нашій славній Україні,—
Не знаю, де вони взялись,—
Приблуда князь, була й княгиня,
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті:
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було.
Бувало, літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива...
А князь аж синій похожає,
Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує «віват!»
Гуляє князь, гуляють гості;
І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;

І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пищать...
Судовики благають бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
— І патріот! і брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват!—
А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика... І бог не знає,
А може й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась.
І батько й мати не пускали,
Казали:—Вгору не залазь.—
Так ні, за князя. От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!

Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
Як люди люблять живучи.
А жить так, господи, хотілось!
Хотілось любити
Хоть годочок, хоть часочок,
На світ подивитись.
Не довелось... А все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...
Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить, та славить бога,
І добро творити,
Та божою красотою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії

Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
Може, бог так хоче?
Боже! боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне згинуть в самотині —
Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі:
Узріть його, поцілувать
Своє єдинеє дитя
І перший крик його почути...
Ох, діти! Діти! Діти!
Велика божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло.
І княгиня з дитиною
Не тією стала.
Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.

Бо княгині тільки вміють
Привести дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім о́ха:—Забуває
Мене мій Поль або Філат!—
За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила...
І книжечок з купштиками
В Ромні накупила.
Забавляла, розмовляла
І богу молитись
І азбуку по купштиках
Заходилась вчити.
І що божий день купала,
Рано спати клала
І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю нічоньку над нею
Витала, не спала,
Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
І, лишенько, свого князя
П'яного згадала—
У мундирі. Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:

— Не плач, мамо, не розплітай
Мої довгі коси:
Посічуться... — Що день божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя, виростає
Світові на диво.
Виростає... Та недовго
Буде веселити
Свою матір. Бог карає
Княгиню на світі...
А за віщо? Чудно людям,
Бо люди не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає?
Занедужала княгиня,
І князь схаменувся,
За бабами-знахарками
По селах метнувся.
Наїхали... Заходились.
Лічили, лічили...
Поки її, безталанну,
В труну положили.

Не стало на селі княгині,
І гусла знову загули.
А сирота її в селі,
Її єдиная дитина! —
Мов одірвалось од гіллі:
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить.
Спеклося, бідне, на жару.
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру.
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє.
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою...
І господа б благословляла

За долю добрую твою.
Умилася. А добрі люди
Прибрали, в Київ одвезли
У інститут. А там що буде,
Побачим.
Гусла загули...
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.
І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара господéва. Тисячами гинуть
Голоднії люди. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тоді б і в Парижі і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить—і не покарать.
Або вже аж надто долготерпеливий...
— Віруйте і гиньте!—пророки гласять.
Як же його вірить? Заплющивши очі?
Ох, рад би я вірить, та серце не хоче[*].

Минають літа; люди гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнили.
А він байдуже: п'є, гуляє
Та жида з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліби зійшли,
Радіють люди, бога просять...
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.
Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тільки смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою

---

[*] Останні три рядки вставлено з рукопису 1847 р.

Воно й уродилось?
Або, може, молодеє
Чи не полюбило
Когонебудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла.
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...
Що день божий обходила
Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір’ю
Своєю святою
Її звали. І все село
За неї молилось...
А тим часом жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
З половою жито
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув,
На могорич закликає,
Та п’є, та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї.
Срамотні співи. Аж лящить

Жіночий регіт. Завиває,
Реве хазяїн:—Будем пить,
Аж поки наша доня спить.—

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
Зза хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
Спід стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...
Дивітеся, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.

Головою молодою
На руку схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало?
Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась та й спать лягла,
І тихо заснула.

В гаю все покотом лежало—
Пляшки і гості: де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Остатню каплю допивав
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся. Ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,

І лізе до дочки. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку—покусає!
Убий, і бог не покарає!
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала
І саваофа не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить.
А бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає...
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт
І плач почули із палат...
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялась,
І зорі зникли. Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвавсь.
Пани в гаю не ворушились,
А люди збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймавсь...

Прокинулись вранці гості,
Аж бачать, що лихо,—
Покинули свого князя,
Та любо та тихо...
Так і ми його покинем,
Так і бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година—
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте.
Ти ще будеш покутувать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
На безлюдді. Не покинеш,
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховаєш.

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати,
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люди трохи очуняли,
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.
А її немає
І не буде вже, святої...
Де ж вона поділась?
У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на́ світ жить, любить,
Сіять господньою красо́ю,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить,
А сталось ось як. У черницях
Занапастилося добро...

Блукаючи по Украї́ні,
Прибивсь якось і в Чигирин
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину́.
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась ізза Дніпра
Позаторік. Одпочивала
Та й богу душу оддала...
— Вона була ще моло́дою;

І прехорошая собою
На сонці дуже запеклась
Та й занедужала. Лежала
Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста.

[Орська кріпость 1847] —
[Нижній Новгород] 1858. Лютий 24.

N. N.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люди, що одпочинуть.
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну;
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зо́ря.
Ой зоре! зоре!—і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

[Орська кріпость
1847]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога . . . . . .
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур’яні
Молюся богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє—
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята—
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати—
Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене

Плоскінь вибирала
Та й почула, що я пла́чу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала. . . .
Иначе сонце засіяло,
Иначе все на світі стало
Моє… Лани́, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи, на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і [бога] не прокляв!..

[Орська кріпость
1847]

* * *

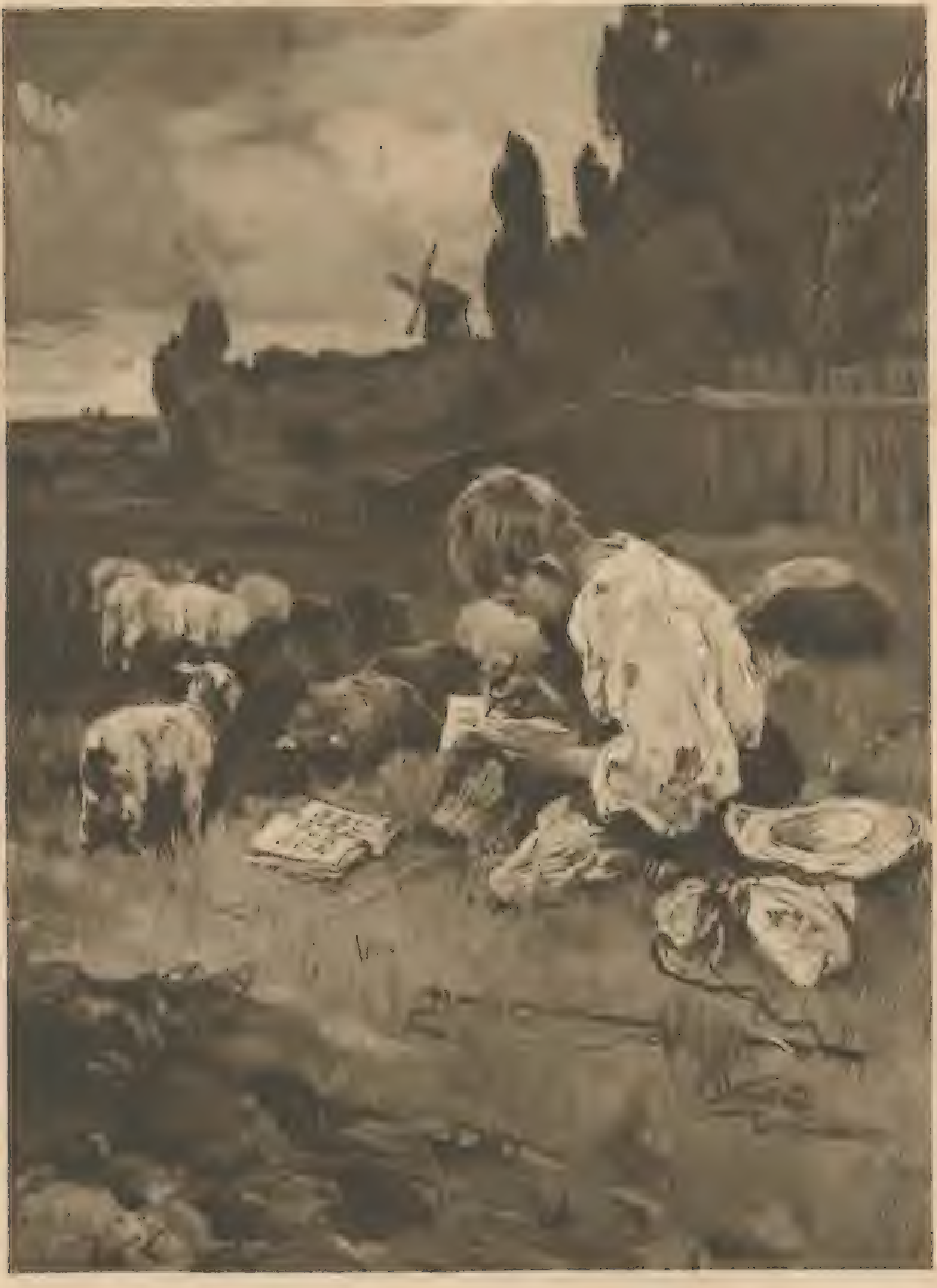

* * *

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу,
Та люте панство проклинав,
І згáдував літа лихії,
Погані, давнії літá:
Тоді повісили Христа—
Й тепер не втік би син Марії!
Ніде не весело мені
Та, мабуть, весело й не буде
І на Україні, добрі люди,
Отже таки й на чужині.
Хотілося б ... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Ізза Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так то, люди,
Хотілося б ... Та що й гадать ...
Нащо вже й бога турбувать,
Коли по-нашому не буде.

[Орська кріпость
1847]

СОН

Гори мої високії!
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека —
З Переяслава старого,
З Виблої могили,
Ще старішої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь—аж он передо мною,
Неначе ди́ва виринають,
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють;
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває.
А онде, онде за Дніпром,
На при́горі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає ту́гу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ, з домовини.
Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!

Твої люди окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..

І Трахтемирів геть горою
Нечéпурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село.
Чи те воно тоді було?..
Та все пішло ц[арям] на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця:
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!!..
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усóбники, ляхи погані!!..
Простіть, високії, мені!
Високії! І голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним-одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають...—Гай! гай!..—

Старий промóвив:—Недоуми!
Занапастили божий рай!..
Гетьманщина!!..—І думнеє
Чоло похмаріло...
Мабуть, щось тяжке, тяжкеє
Вимовить хотілось?
Та не вимовив. . . . . .
. . . .
—Блукав я пò світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам,—отже й там,
Їй же богу, лучче жити,
Ніж нам на Украйні.
А може тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переінначив?!
Людей божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови, за правду,
За віру христову,
Упивались і чужої
І своєї крові!..
А получчали?.. ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани християни!..—
Затих мій сивий, битий тугòю,
Поник старою буй-головою.
Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє;
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили;
З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те рáдує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою-зорею,
Виступають ізза хмари,
Хмари звеселіли...
А старий мій подивився,
Сльози покотились...
— Молюсь тобі, боже милий,
Господи великий!
Що не дав мені загинуть,
Небесний владико.
Що дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити
І твоєю красотою
Серце веселити...
І поховать побитеє
Гріхами людськими
На горах оцих високих
І витать над ними...—
Утер сльози нехолодні,
Хоч немолодії...
І згадував літа свої
Давнії, благії...
Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось?
Які моря перепливав?..
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, ніде правди діть,
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,

Покинула самого жить,
В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажуривсь;
Ходив довгенько коло хати,
А потім богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повивсь.

Отакий то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих гòрах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

[Орська кріпость
1847]

ІРЖАВЕЦЬ

Наробили колись шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з Фастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх Прилуцький
Полковник поганий...
Не плакала б матер божа
В Криму за Україну.

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою матер божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя.

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
Опанував запорожцем

Поганий татарин.
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та заказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ пресвятої
І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якогонебудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?

Розказали кобзарі нам
Про войни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали—
Про все розказали.
Що ж діялось по Шведчині!—
То й вони злякались,
Оніміли з переляку,
Сліпі небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревнули;
Як погнали на болото
Город будувати;
Як плакала за дітками
Старенькая мати;

Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине.
Чули, чули небожата,
Чули, та мовчали.
Бо й їм добре на чужині
Мурзи завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
Заплакала матер божа
Сльозами святими.
Заплакала милосерда,
Неначе за сином.
І бог зглянувсь на ті сльози,
Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

[Орська кріпость 1847] —
[Москва] 14 березня [1858]

N. N.

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай, — в пекло з тобою
Пошкандибаю. . . . .
. . . .
Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що, сіро́му, ти поцілуєш?
За пісню-думу: «Ой гаю, гаю»?
Й не такі, як я, дармо співають.
І чудно й нудно, як поміркую,
Що часто ко́тяться голови буї
За теє диво! Мов пси, гризуться
Брати з братами й не схаменуться.
А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люди п’яні!

[Орська кріпость
1847]

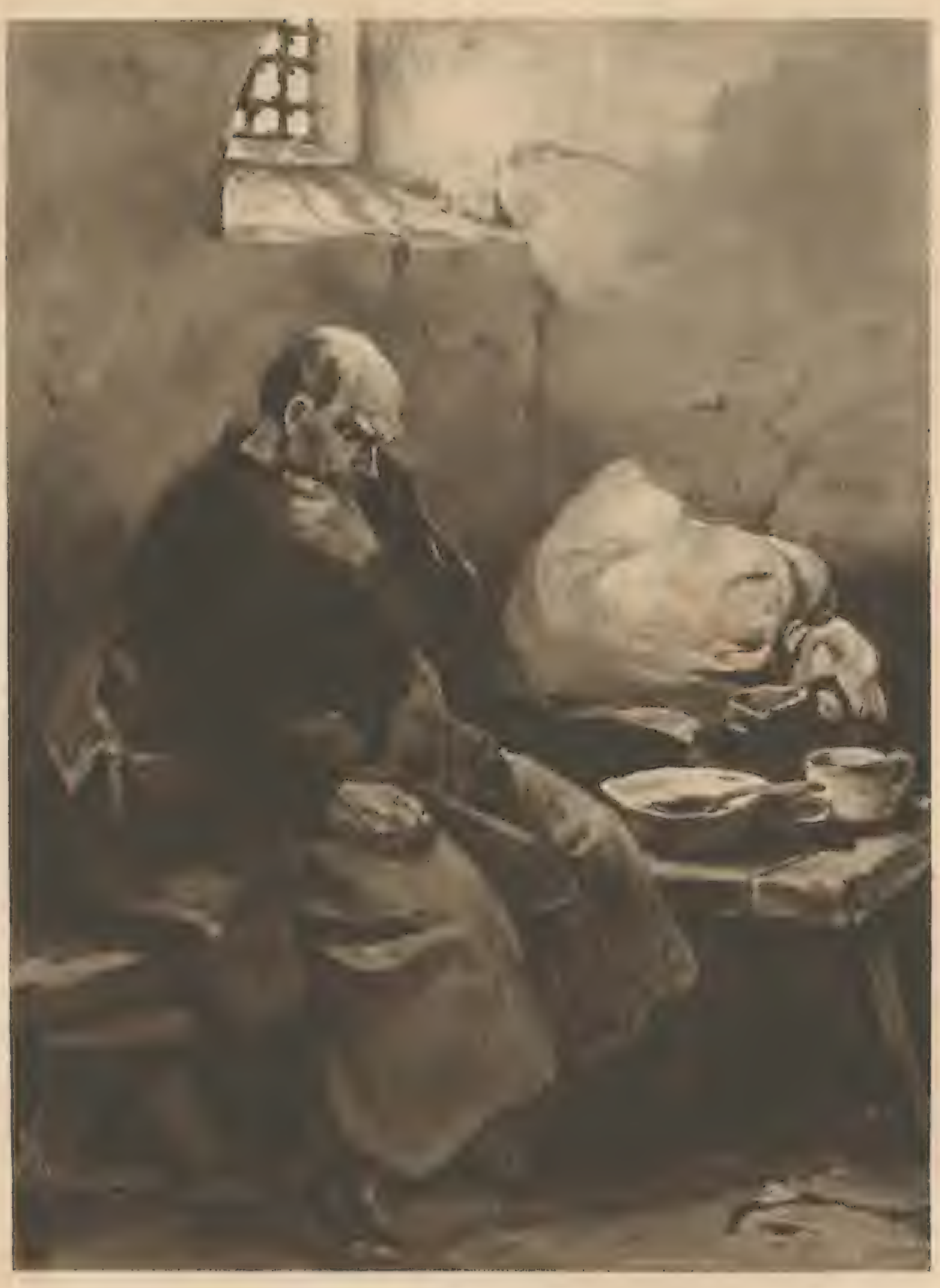

⁂

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Украйна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: «Te deum! алілуя!..»

Отак то, ляше, друже-брате!
Неситі ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

[Орська кріпость 1847] —
[Москва] 14 березня [1858]

ЧЕРНЕЦЬ

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерськая наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле,
А єдвабном застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люди обступили?

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак.—Ох, літа! літа!
Що ви творите?—На тотеж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:

«По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так.
Якби таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!»

Аж до Межигірського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув:—Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!—
Свята брама одчинилась,
Козака впустили.
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом недобитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород

На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонковую
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
Іде чернець у келію
Між стіни німії
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.

І тихнуть божії слова;
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва,
Бори́, сніги́ і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину.
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув.
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
— Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?—

До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв…
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[Орська кріпость 1847]—
[Москва 1858]

* * *

Один у дру́гого питаєм:
— Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?—
І, не дознавшись, умираєм.
А покидаємо діла.

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.

[Орська кріпость
1847]

* * *

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, їйбогу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом!

[Орська кріпость
1847]

* * *

Ой стрічечка до стрічечки,
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю.

Ой плахотка - червчаточка,
Дивуйтеся, дівчаточка.
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

Ой дивуйтесь, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся,—
Подавані рушники...
Отаке то, козаки!

[Орська кріпость
1847]

ХУСТИНА

Чи то на те божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак як голуб з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.
Дождалися... З Чигирину
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На криваве залицяння.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В поход у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випровожала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випровожала; коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила збрую—шаблю золотую
І рушницю-гаківницю.
Випровожала три поля, три милі,
Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.
Тільки й слави козацької—
Сіделечко вкрити.

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася.
Квітчалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась.
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина́ літо, мина́ й друге,
А на третє линуть
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім стиха—
Не дивися, безталанна!—
Везуть тобі лихо:
Везуть труну мальовану,
Китайкою криту.
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі.
За ним ідуть есаули
Та плачуть ідучи.
Несуть пани есаули
Козацькую збрую:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали...
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

[Орська кріпость 1847]—
Нижній Новгород, 1858. Березня 8.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду п’ятака—
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге—та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду
Або «Три царіє со дари».
Та сам собі у бур’яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур’яні.
І тяжко плакать. І не знаю—
За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають.
А все за того п’ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як конаю я в неволі,
Як я нужу світом.
Слухай, брате, та научай

Своїх малих діток.
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.
Коли ж яке покваниться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує й плаче
Тихесенько, щоб бог не чув,
Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талâми вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящеє, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високую
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи і тут степи,
Та тут не такії—
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, тали ...
І хоч би нà сміх де могила
О давнім дáвні говорила.
Неначе люди не жили.

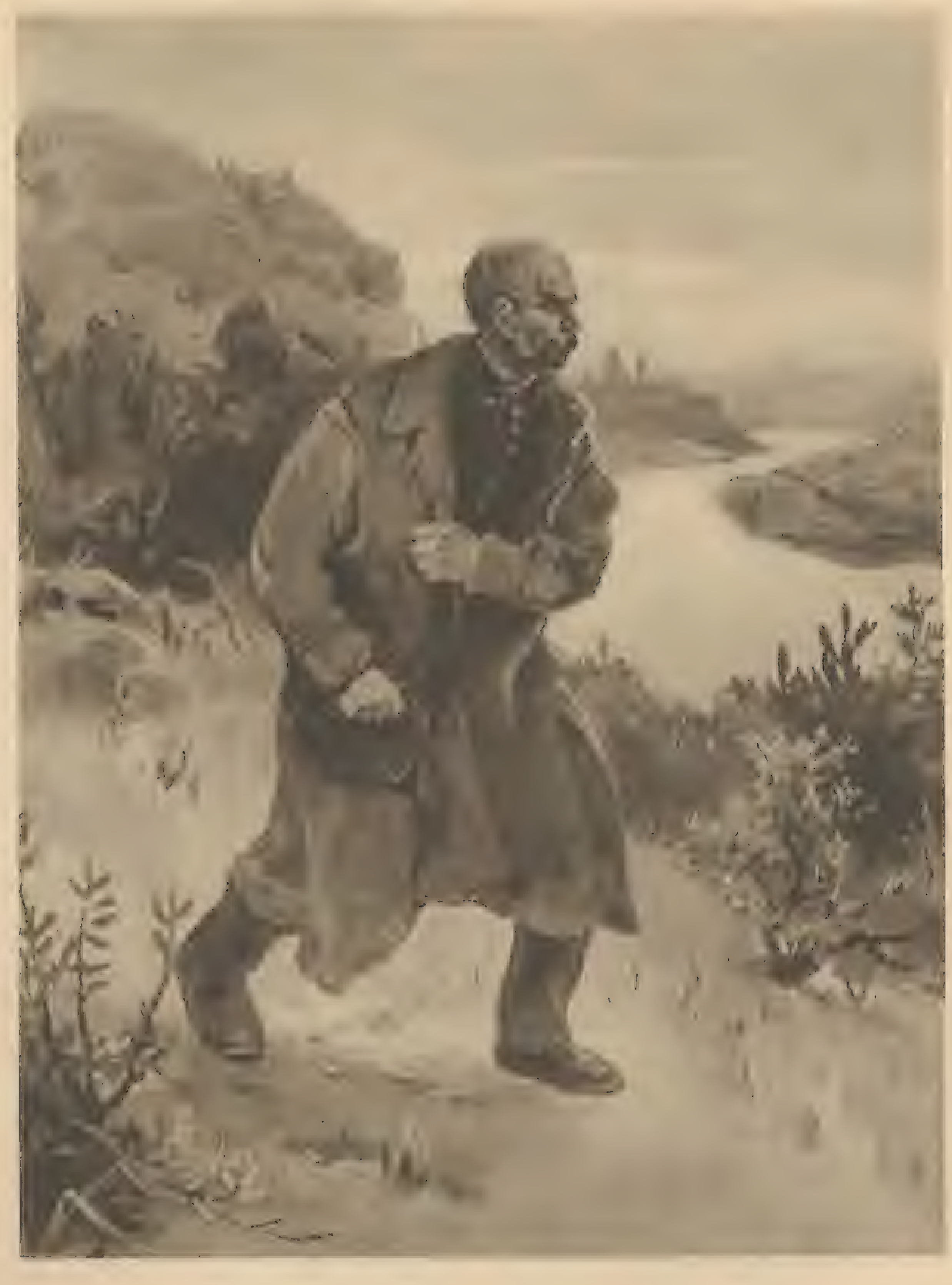

Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, крий боже,
Тут і загину.
І почорніє червоне поле...
— Айда в казарми! Айда в неволю!—
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи заблудила...
Та й упиваться зареклась...

Не поможе милий боже,
Як то кажуть люди.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати,—
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені бога
О смерті благати.

[Орська кріпость 1847] —
[Москва, 1858] 16 березня.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ*

Я. Кухаренку

— Не варт, їйбогу, жить на світі!..
— То йди топись! — А жінка? діти?
— Отож то, бачиш, не бреши!
А сядь лишень та напиши
Оцю бувальщину... То, може,
Інако скажете, небоже.

Пиши отак: було
Село...
Та щоб не лізти на чужи́ну,
Пиши — у нас на Україні.
А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток.
Добро, мавши діток
У розкоші, — хвалиш бога́...
А вдові убогій,
Мабуть, не до його,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала;
Думала — в черниці
Або піти топиться,
Так жаль маленьких діток стало!
Звичайне, мати, що й казать!
Та, може, снився таки й зять,
Бо вже Катруся підростала...
Чи вже ж їй вік продівувать,
Зносити брівоньки нізащо?..
Ні, дівонька вона не та! —

---

* Під такою ж назвою див. нову обробку 1857 року на стор. 599.

Таки ж у тім селі трудящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!
То сяк, то так
Придбав сірома грошенят,
Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває між панами),
Не торгувавсь і панотець
Усім на́ диво та на чудо!
За три копи звінчав у будень...

Просохли очі у вдови.
Отак то, друже мій, живи,
То й весело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоть кажуть от ще що, небоже:
Себе люби, то й бог поможе.
А доведеться умирать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов—господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.

1. Спочинем трохи, поговорим.
Що, ярина́ ще не зійшла?
2. Та де та ярина́ взялась?
У мене ще на жито орють.
Отим то й ба, що живете
Відколи, дядьку, а не чули,
А може, чули, та забули:
Журнал друкують...

1. Те! те! те!
2. Та що ви думаєте, польський
Або хазяїн той московський?
Не та ловись! журнал Реву!
Чи те... Ла мод! купив для Наші
Вторік в Ромні...
1. *(нишком)* Так от як наші!
Не чув, як на світі живу.
2. У самому тому журналі
Моя Пашета начитала,
Як німці сіяли траву,
А потім вижали серпами!..
І все написано стихами,
Та не такими, як у нас...
1. Якби ти, брате, свині пас...
За слово вибачай.
2. *(мов не чує)* Гей, хлопче!

(ходить, посвистує, а потім співає)

«Хлопче-молодче
З карими очима,
Нащо тобі жінка,
Камінь за плечима».

1. Та годі вже тобі співать.
2. Що, може, хочете кінчать?
А я, признаться, думав теє...
1. А я так думаю інеє,—
Що вип'ємо та поснемо,
А там і ладу не дамо;
Сідай лиш та пиши, небоже,
Та кінчимо, як бог поможе*.

Одружились небожата.
Дивувались люди:
Як то во́ни, ті си́роти,
Жить на світі будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались:
Де в тих сиріт безталанних

---

* Останні тридцять вісім рядків у рукопису Шевченка закреслені олівцем.

Добро теє бралось?
І в коморі і надвóрі,
На току й на ниві,
І діточки, як квіточки,
Й самі чорнобриві,
У жупанах похожають,
Старців закликають
На обіди, а багаті—
То й так не минають.
Не минали, себелюби,
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
Старців годували!
— Коли гниє, то спродали б.
Аджеж у їх діти!..—
Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі
І ненатля голодная.
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили!
Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні,
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує.—Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати.
А ще гірше ззáмолоду
Гадину кохати.
Очарує зміїними
Карими очима...
А нек тобі! Забув, дурню,
Що смерть за плечима.

До стеблá все погоріло,
І діти згоріли,
А сусіди, і багаті
І вбогі, раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,

Що з ними зрівнялись!
Посходились жалкувати,
Жалю завдавати.
— Шкода, шкода! Якби знаття,
Копійчину б дбати,
То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали)
Попродай скотину
Та ходи до мене в найми—
Що буде, те й буде.
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люди,
А там знову...—Подякував
Максим за пораду:
—Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ладу,
То тоді вже, певне, треба
Іти в найми знову...
Де то моя Катерина,
Моя чорноброва!..
Вона мене все радила,
І тепер порадить!..—
Та остання ся рада
Навіки завадить.
Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала!

— Тепер отак пиши, небоже:
Максим подумав, пожурився;
А потім богу помолився,
Промовив двічі:—Боже! боже!—
Та й більш нічого.
Од цариці
Прийшов указ лоби голить.
— Не дав вдовиці утопиться,
Не дам же й з торбою ходить,—
Сказав Максим, і грунт покинув,
Бо вдовиного, бачиш, сина

В прийом громада повезла.
Такі то темнії діла
Творяться нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали:—Ах! аллах!
Не варт, не варт на світі жити!—
А чом пак темні не кричать?
2. Хіба ж живуть вони? і знають,
Як ви сказали, благодать,
Любов?..
1. ...Що? що? Недочуваю...
2. Вони, кажу вам, прозябають..
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на горо́ді.
1. Отак по-вашому! Ну, годі ж!
Нехай собі і не живуть...
А все скажу таки: як хочеш,
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.
2. Отже, як будем так писать,
То ми й до вечора не кончим.
Ну, де той безталанний зять?

Вернувсь вдови́ченко додому,
А зять пішов у москалі.
Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

Отже, далебі, не знаю,
Чи вона верталась,
Катерина, до матері,
Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицях—украла щось...
Потім утопилась.
Та все то те,—знаєш, люди
Втоплять і задушать!
А може, то така правда,
Як на вербі груші.

Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали.
Я чув тоді—на досвітках
Дівчата співали:
«Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили;
Тільки наймит не згубив,
Удовівну полюбив ...»
Соромітна, нехай її лихо!
Минали літа тихо, тихо,—
Отак ниши,— і за гріхи
Карались господом ляхи,
І пу́гав Пу́гач над Уралом.
Піїти в одах вихваляли
Войну й царицю.—Тільки ми
Сиділи нишком, слава богу.

Після великої зими
Вернувся і Максим безногий:
В поході, каже, загубив.
Та срібний хрестик заробив!

— Чого він придибав? Нема в його хати,
Ні сестри, ні брата—нікого нема.
Чого ж він приплентав?—А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть: легше умирати
Хоть на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палатах. Чи чув ти?—Ба ні...
Ей, дядечку, швидше будемо писати,
Бо хочеться спати і вам і мені.

Зажуривсь москаль-каліка:
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
Де перезимує?
Уже осінь, незабаром
Зима залютує.
Нема йому в світі долі,
Полинула в поле!..

Попросився зимувати
До дяка у школу.
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили,
І в косі був, бо й москалі
Тоді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного
І борошном посипали,
Бог їх зна для чого.
Максим таки, як письменний,
Було, помагає
І на клиросі дякові
І псалтир читає
Над покійними. Й хавтури
З школярами нóсить.
А в пилипівку, сірома,
Христа ради просить!
Нічого: знай, своє пиши
Та перед людьми не бреши.
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його!
— І талан і безталання—
Все, каже, од бога.—
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
Москаля Максима.
А в неділю або в свято
Мов причепуриться,
Шкандибає на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку...
І вдову згадає
І за її грішну душу
Псалтир прочитає.
Катерину о здравії
Тихенько пом'яне!
Утре́ сльози—все од бога—
Й веселенький стане.
А в петрівку і спасівку
Не спочине в школі,

Бере заступ і лопату,
Шкандибає в поле.
І край шляху при долині—
Отже не вгадаєш,
Що каліка виробляє?—
Криницю копає!
Та й виконав. На те літо
Криницю святили,
На са́мого маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїжджачим;
А на друге літо
Москаля вже неживого
Найшли в балці діти,
Коло самої криниці—
Вийшов подивиться
Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали
І долину і криницю
На пам’ять назвали
Москалевою. На спаса
Або маковія
І досі там воду святять.
І дуб зеленіє.
Хто їде, іде—не минають
Зеленого дуба,
В холодочку посідають
Та тихо та любо,
П’ючи воду погожую,
Згадують Максима...

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине.

[Орська кріпость
1847]

* * *

Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саньми.

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш! їйбогу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж запла́чу.
І ніби сам перелечу́
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Украйну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю,—
Їйбогу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,
Та все таки між вами жив,
То, може, дещо і осталось.

[Орська кріпость
1847]

* * *

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
А сиріч... Як би вам сказать,
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать.
Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже.
А воно убоге,
Молодеє, сивоусе—
Звичайне, дитина—
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Ізза Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[Орська кріпость
1848]

⁂

У бога за дверми лежала сокира
(А бог тоді з Петром ходив
По світу та дивá творив).
А кайзак на хирю
Та на тяжке лихо
Любéнько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дрóва
В зелену діброву;
Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук—
Пішла по лісу косовиця,
Аж страх, аж жаль було дивиться:
Дуби і всякі деревá
Великолітні—мов трава
В покоси стелються; а з я́ру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тангиза, до Аралу*
Кипіла в озерах вода.
Палають сéла, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігáх ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мер за димом божий світ.
. . . .
На восьме літо у неділю,

---

* Аральское море. (Прим. Шевченка).

Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був або село—
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталось;
Тільки одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.

  Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру́ чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько вийде на гору
На тім захилім верблюді́.
Непевне діється тоді:
Мов степ до бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і гляне
На степ і на Кара-бутак[*].
Сингич-агач[**] кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...

Одним-єдине при долині
В степу край дороги
Стоїть дерево високе,
Покинуте богом.
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого,

---

[*] Невеличка річка. (Прим. Шевченка).
[**] Одно дерево. (Прим. Шевченка).

На долину заїжджають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх бідним краї.

[Орська кріпость
1848]

* * *

ВАРНАК

Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю - долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали
І розмовляли, сповідались
Один другому.—Довгий вік!—
Старий промовив.—Все од бога!
Од бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік,
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі.—І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.
І потечуть з очей старих
Сльози молодії;

І, умитсє сльозами,
Серце одиноче
І полине із чужини
На свою країну.

— Багато дечого не стало, —
Сказав старий. — Води чимало
Із Ікви в * утекло...
Над Іквою було село,
У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю
Письмо те полилося!.. Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить?!
Молитись богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник, —
Така його доля.
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі, —
Не дає. І в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

---

* Пропуск у рукопису Шевченка.

Година тяжкая настала!
Настали тяжкії літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О боже мій! О мій єдиний!
Воно тоді було дитина,
Воно... Не нам твої діла
Судить, о боже наш великий!
Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись...
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і господа хвалить...
А довелося...
Накупили
І краму й пива наварили,
Не довелося тільки пить.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... недола́ду
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
Пішов я в писарі в громаду.
То сяк, то так минає год.
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їжджались,
Уже засватані. Жили
В дворі. Гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,

І ми ждемо того весілля.
Отож у клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі,—
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були…
Заграла весело музика…
Їх із костьолу повели
В возобновленнії покої.
А ми й зустріли їх і всіх—
Княжат, панят і молодих—
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик.
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому… А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких. Всюди хата.
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене господарем обрали.
Сім'я моя щодень росла
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась.
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні

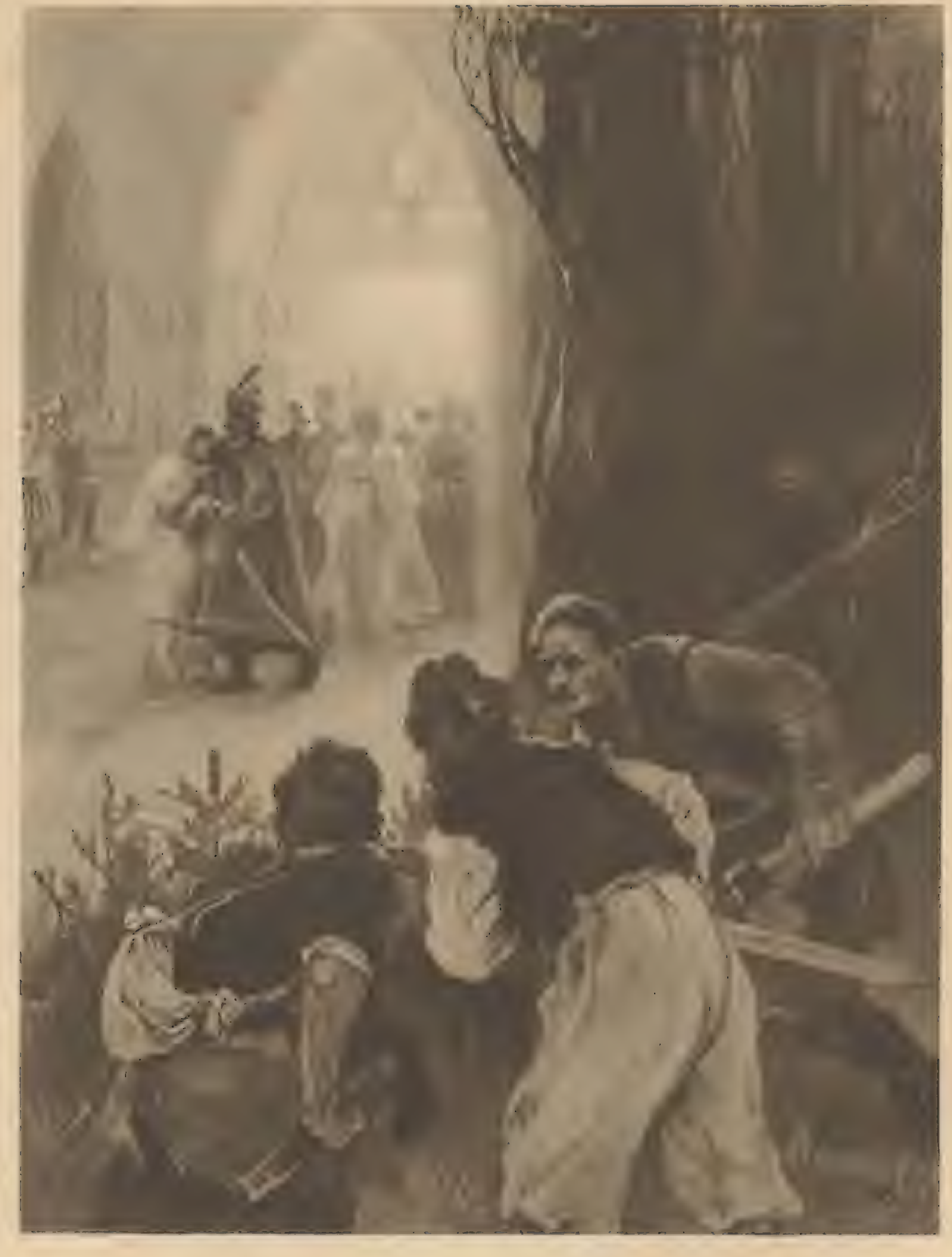

Та й пустив в степ.
Всього, всього тоді бувало —
І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізать,
Щоб не нудить світом.
І зарізав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу,
Щоб зарізаться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий,
Який дивний ти! Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
Нудьги тії не осталось,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ —
Не святим молитись,
А суда, суда людського[*]
У людей просити.

[Орська кріпость
1848] — [1858]

---

[*] Останні два рядки взято з рукопису 1848 р. В рукопису 1858 р. ці рядки читаються так:

Святим помолитись
Та суда, суда людського...

* * *

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог милосердий
Хоч на старість волі?
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившися богу,
Там би я... Та шкода й гадки—
Не буде нічого.
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію.

[Орська кріпость
1848]

⁂

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой піду я степом-лугом
Та розважу свою ту́гу.
— Не йди, кажуть, з цiї хати
Не пускають погуляти.

[Кос-Арал
1848]

ЦАРІ*

Старенька сестро Аполлона!
Якби ви часом хоч на час
Придибали таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино. Та ладом
Та добрим складом хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо!

---

* В рукопису Шевченка твір цей не має назви.

I

Не видно нікого в Ієрусалимі.
Врата на запорі, неначе чума
В Давидовім граді, господом хранимім,
Засіла на стогнах. Ні, чуми нема;
А гірша лихая та люта година
Покрила Ізраїль: царева война!

Цареві князі, і всі сили,
І отроки, і весь народ,
Замкнувши в городі ківот,
У поле вийшли, худосилі,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх.
А в городі младії вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Заперлись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Кленуть Давида сподаря.
А він собі, узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та, мов котюга, позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія. А в саді,
В своїм веселім вертограді,
Вірсавія купалася,
Мов у раї Єва,
Подружіє Гурієво,
Рабиня царева.
Купалася собі з богом,
Лоно біле мила
І царя свого святого
У дурні пошила.

Надворі вже смеркло, і, тьмою повитий,
Дрімає, сумує Ієрусалим.
В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид похожає і, о цар неситий!
Сам собі говорить:—Я... Ми повелим!

Я цар над божіїм народом!
І сам я бог в моїй землі!
Я—все!..—А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сікеру...
І цар сказав, щоб на вечерю
Раби рабиню привели,
Таки Вірсавію. Нівроку
До божого царя-пророка
Сама Вірсавія прийшла,
І повечеряла, й сікеру
З пророком випила, й пішла
Спочити трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій спав.
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому цар його украв
Не золото, не серебро,
А луччеє його добро—
Його Вірсавію—украв.
А щоб не знав він тії шкоди,
То цар убив його, та й годі.
А потім цар перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана...
І знов веселий, знову п’яний,
Коло рабині заходивсь.

Отак святі царі живуть!
А як же прóсті? я не знаю...
І рáю вам цього не знать
Та ні у кого й не питать,
Щоб не завадило, буває!*

II

Давид, святий пророк і цар,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамар
І син Амон. І се не диво.
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у простих,

---

* Останні п’ять рядків взято з рукопису 1848 р. В рукопису 1858 р. вони пропущені автором.

А ось які. Амон щасливий,
Вродливий первенець його,
Лежить, нездужає чогось.
Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає
І сипле попіл на главу.
— Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру! умру!—
І йде, ридаючи, до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храмині своїй кедровій
Лежить,—аж стогне, та лежить.
Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
Щоб та Фамар сестра прийшла.
— Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги.—Вранці-рано
Фамар спекла і принесла
Опріснок братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки,
Сестра ридає і, рвучись,
Кричить до брата:—Схаменись,
Амоне, брате мій лукавий!
Єдиний брате мій! Я! Я!
Сестра єдиная твоя!
Де дінусь я, де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І бог і люди прокленуть!..
Не помогло таки нічого.
Отак царевичі живуть,
Пустуючи, на світі.
Дивітесь, людські діти.

III

І поживе Давид на світі
Не малі літа.
Одрях старий, і покривали
Многи́ми ризами його,
А все таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
От отроки й доміркувались
(Натуру вовчу добре знали),
То, щоб нагріть його, взяли,
Царевен паче красотою,
Дівчат старому навели—
Да гріють кров'ю молодою
Свого царя. І розійшлись,
Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга,
І розпустив слини,
І пазурі простягає
До Самантянини,
Бо була собі на лихо
Найкраща між ними,
Між дівчатами; мов крин той
Сельний при долині—
Між цвітами. Отож вона
І гріла собою
Царя свого, а дівчата
Грались між собою
Голісінькі. Як там вона
Гріла, я не знаю,
Знаю тільки, що цар грівся
І... і не познав ю.

IV

По двору тихо походжає
Старий веселий Рогволод.
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято: виглядає

Із Ли́тви князя-жениха
За рушниками до Рогніди.

Перед богами Лель і Ладо
Огонь Рогніда розвела;
Драгим єлеєм полила
І сипала в огнище ладон.
Мов ті Валькірії, круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:

«Гой, гоя, гоя!
Новії покої
Нумо лиш квітчати,
Гостей сподіватись».

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки й старі бояра
Із Литви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Ли́тви йде князь сподіваний,
Ще незнаємий, давно жаданий;
А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир князь со киянами.

Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя народ, княжну поя,
Отиде в волості своя,
Отиде з шумом. І растлі ю,
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакії то святії
Оті царі!

V

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських!
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень, ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона;
Намистечко, як зароблю,
Тобі к великóдню куплю.
Пострижемося ж у лакеї
Та ревносно в новій лівреї
Заходимось царів любить.
Шкодá і оливо тупить.
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащо ж себе таки дурить?
Ходімо в селища, там люди,
А там, де люди — добре буде.
Там будем жить, людей любить,
Святого господа хвалить.

[Кос-Арал
1848] — [1858]

* * *

Добро́, у кого є господа,
А в тій госпо́ді є сестра
Чи мати добрая.—Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.
. . . .
І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакать, що немає роду,
Нема пристанища, господи!
. . . .
Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Дар’ю, на якір стали;
З Ватаги письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?
— А в тебе єсть?—Жона, і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...
. . . .

[Кос - Арал
1848]

ТИТАРІВНА

Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били
Та верховодили в селі,
Як ті гусари на постої.
Ще за гетьманщини святої—
Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки́...—Уже й кінець!
А нуте іншу!—Та й це добра!—
І знову ліри заревли,
І знов дівчата мов сороки,
А парубки, узявшись в боки,
Навприсідки пішли.
. . . .
Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті.
Найкращий хлопець, та байстрюк,
Байстрюк собі, та ще й убогий.
Так і нікóму не до йóго!
Стоїть собі, як той . . .
Плечима стелю підпирає.
Та дивиться, і замирає,
На титарівну... А та в квітах,
Мов намальована, стоїть

Сама собі і на Микиту
Неначе глянула!.. Горить!
Горить Микита в сірій свиті!
Шеляга виймає,
І за того остатнього
Музику наймає,
І нерівню титарівну
У танець вітає!!
— Одчепися, пройдисвіте!—
І зареготалась
Титарівна,—хіба тобі
Наймичок не стало!—
Насміялась титарівна
З бідного Микити,
Насміялася при людях,
Що він в сірій свиті.
Буде тобі, титарівно!
Заплачеш, небого,
За ті смі́хи! . . . .
Де ж Микита?
В далеку дорогу
Пішов собі… З того ча́су
Не чуть його стало…
З того часу титарівні
Щось такеє сталось!..

Додому пла́чучи прийшла,
І спати пла́чучи лягла,
І не вечеряла!.. Не спала,
Яка лягла, така і встала,
Мов одуріла! Що робить?
Сама не знає! А Микита,
Неначе сич, у сірій свиті
Перед очима все стоїть!
Мара́ та й годі! Титарівно!
В недобрий час з того нерівні
Ти насміялась… Стало жаль
Тобі його… Нудьга, печаль
І сором душу оступила,
І ти заплакала! Чого?
Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного того!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись,
Титарівна... Хоч у воду,
Аби до Микити . . . . .
. . . .
Стережітесь, дівчаточка,
Сміятись з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина, засихала,
А батько, мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
Святими травами поїли,—
І все таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядать його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що сміхи наробили!
А він канув, провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли. Год за годом
Три годи минули.

На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позаторік...

Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки вліта козак,
Та ще й приспівує отак:
«Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули!—
Як нас добували,
Жито розсипали
Вночі на печі . . . .»

— Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Соцький? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво!
Ходіте биться! Чи бороться!
Бо я борець! . . . .—
Не неділю,
Не дві, не три і не чотири,
Як тій болячці, як тій хирі,
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось
Таке хирення? Все село,
Проклятого, не нагодує;
А він собі гуляє, п'є
Та хлопцям жáлю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за цим:
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.
А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє:
— Чи не той це Микита,
Що з вильотами свита?—
Той це, той, що на селі
Ти насміялася колись.
А тепер сама до його
У садочок ходиш,

Сама йому, байстрюкові,
Як панові, годить!
Не день, не два титарівна
В садочок ходила,
Не день, не два, як панові,
Микиті годила!
Догодилась титарівна
До самого краю
І незчулась!
Дні минули,
Місяці минають;
Мина̂ літо, мина́ осінь,
Мина̂ сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає.
Настане горенько твоє!
. . . .
У титаря у садочку,
У яру́, криниця
Під вербою... До криниці
Не води напиться
Ледве ходить титарівна—
Трохи пожуриться,
Поплакати, погадати,
Як їй дівувати?
Де їй дітись од сорома,
Де їй заховатись?
. . . .
Раз увечері зимою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину.
То підійде до криниці,
То знов одступає,
А з калини, мов гадина,
Байстрюк виглядає!
Положила на цямрину
Титарівна сина
Та й побігла... А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов, співаючи,

Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

У неділеньку раненько
Збиралася громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.
Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні.
Ой узяли безталанну,
Закували у кайдани.
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люди знали,
Дітей своїх научали,
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

Борця того в селі не стало;
А люди в Польщі зустрічали
Якогось панича. Питав:
— Чи жи́ва, каже, титарівна?
Чи насміхається з нерівні?—
Ото він самий! Покарав
Його госпóдь за гріх великий
Не смертію,—він буде жить
І сатаною-чоловіком
Він буде пó світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

[Кос-Арал
1848]

* * *

«Повій, вітре, понад яром
Та нажени чорную хмару,
А щоб дощі полилися,
Стежки-доріжки залилися—
Та щоб люди не ходили,
Мого сина не збудили».

У неділеньку рано та раненько
Збиралася громадонька—
І старая й молодая,
І велика і малая—
Та криницю виливала,
Сповитого сина доставала.
Несли сина перед пани,
Повели матір у кайданах.

Що хотіли, те й робили,—
В труну з сином положили,
Живу з сином поховали.[*]

[Кос-Арал
1848 (?)]

[*] Чорновий уривок до поеми «Титарівна», написаний олівцем в альбомі Шевченка.

* * *

Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос—більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!.. Знать, од бога
І голос той і ті слова́
Ідуть між люди! . . . .
                    Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядать
Червонолицая Діана...
А я вже думав спать лягать—
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю
Чи теє... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної[*],
      На вахті стоя,
Журився сам собі чогось,
Та й заспівав,—звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо злиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..

  Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала.

---

[*] Оренбург. губ. (Прим. Шевченка).

І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люди кажуть і говорять:
— Мабуть, він упився.—
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми-сироти.
. . . .
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль—
Що світ зав'язаний, закритий,
Що сам єси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося?..
Чи так, лебедику?!—Еге...

[Кос-Арал
1848]

* * *

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу; і пишу,
Віршую нищечком, грішу.
Бог зна колишнії случаї
В душі своїй перебираю
Та списую,—щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається таки, та й годі.

[Кос-Арал
1848]

П. С.

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо! Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У свиті ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрукуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть?! Люди, люди!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,

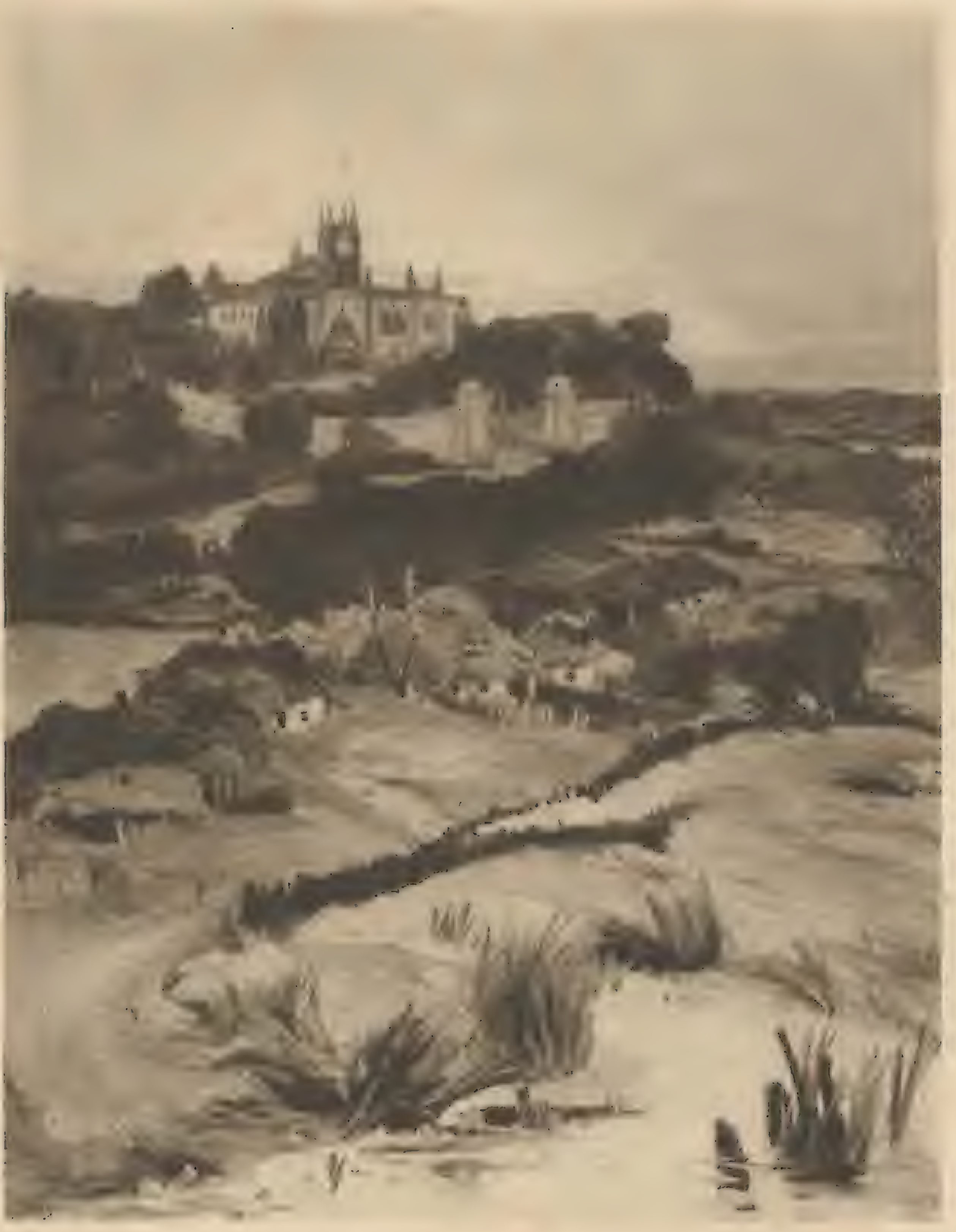

То оддасте. Не жаль на його,
На п’яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

[Кос - Арал
1848]

Г. З.

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя проспіваная воле!
Хоч глянь на мене зза Дніпра,
Хоч усміхнися зза . . . . . .

І ти, моя єдиная,
Встаєш ізза моря,
Зза туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люди веселі.
І ті люди і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,

Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве!
І досі між ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними—голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своєму
Доброму звичаю,—
Може, й мене ненароком
Діточки згадають,
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.
А я, доленько, в неволі
Помолюся богу.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тоді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: — Снилося дурній. —
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселеє та молодеє
Колишнє лишенько лихеє.
Я заридав би, заридав!
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми - водою розлилось
Колишнеє святеє диво!

[Кос - Арал
1848]

МАРИНА*

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Їйбогу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.
. . . .
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже; в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, півроку,
У схимника!..
Та й те сказать:
Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже...
Прилітай же з України,

---

* В рукопису Шевченка твір цей не має назви.

Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину:
Як вона у пана злого
І за що страдала?
Та нишечком, щоб не чули
Або не дознались.
А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше запровторять.
Пропадем обоє...
. . . .
. . . .
. . . . Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з костьолу їхав,
Чи управитель, а не пан.
За вихилясами придан,
За зиком та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую!..
За що пак милує господь
Лихую твар такую,
Як цей правитель?.. Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток.
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
Отже й нічого!—А жонатий
І має двоє діточок,
Як ангеляточок.
Дивітесь, вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із коча пан мій вилізає
І посила за молодим.
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,

Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої... Незабаром
І молодого привели
    (З весілля та в гусари).
Назавтра в город одвезли
Та й заголили в москалі!
Отак по нашому звичáю
    Не думавши кінчають!—
А молода? Мабуть, без пари
Судилось го̀сподом зносить
Красу і молодість... Мов чари,
Розсипалось та розлилось.
І знову в люди довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойова,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною.—Найпаче
Сердешній плакать не дають,
Вона ж сховається та й плаче.
Дурна! їй шкода мужика
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом себе,—
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш, забажай,
Всього дадуть, та ще й багато!
— Не треба, кажеш, дайте хату!—
Цього вже лучче й не благай,
Бо це... сама здорова знаєш...
Дивися, огирем яким
Сам пан круг тебе походжає:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею,—
Хіба повісишся!..
                За нею
        Приходила мати
        У пана просити.
        Звелів не пускати,
        А як прийде, бити.—
        Що тут їй робити?
Пішла, ридаючи, в село.
Одним-одно дитя було,

Та й те пропало . . . .
. . . .
Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль!.. Мій боже милий,
Даруй словам святую силу—
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать,
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого господа любить
І брата милувать...
Насилу
Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве, ледве вийшла з хати,
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат, під тином сіла
І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало—
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином. Проганяли,
Уже й собаками цькували—
Не йде та й годі. . . .

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця,
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає,
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче
І їсти не хоче.
Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати?
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зима вже надворі,
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче... Отак її
Доканав, небогу,
Той правитель... а все таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її та й годі,—
Така вже вродилась.

Раз уве́чері зимою
Марина дивилась
На ліс чорний, а зза лісу
Червоний діжею
Місяць сходив...—І я колись
Була молодою...—
Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

«Хата на помості,
Наїхали гості,
Розплітали коси
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі

В ірій полетіли,
А сірі на море!..»
. . . .
Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан, червоний, аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як Кирик п'яний...
Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай собі, сидить.
Стара неначе одуріла.—
Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь, палати зайнялися.
Пожар! пожар! І де взялися
Ті люди в бога? Мов з землі
Родилися і тут росли,
Неначе хвилі напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю!—і страх,—
З ножем окровленим в руках,
І приспівувала . . . .

«Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася!..
Як була я пані
В новому жупані,
Паничі лицялись,
Руку цілували!..»

(До матері)

— А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели,
Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
Чи то не гуси, то пани,

Дивися, в ірій полетіли—
Агу! гиля!—до сатани,
До чорта в гості! Чуєш? Чуєш?
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити… А ти знаєш,
Що я зарізала його?..
Дивися, онде головнею
Стоїть на комині. Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на—давись!

(Дає дулі і співає)

«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москалі! москалі!
Занасо́к навезли,
Паничі
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
Нехай хмара
На татари,
А сонечко на християни,
Бий, дзвоне, бий!»

МАТИ

Мариночко, ходімо спать!

МАРИНА

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганий,
Дивися, лізе цілувать.
Ось тобі, на!..

МАТИ

Ходімо спать.

(До людей)

Хрещені люди, поможіте!

Беріть мене! Беріть, в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдиная дитина,
Твоя Мариночка . . . . .

(Співає)

«Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай!
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай».

І пташкам воля, в чистім полі
І пташкам весело літать,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче)

Хоча б намисто було взять,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... Хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко, дивись,
Це я, Мариночка твоя!
Дивися: чорная змія
По сніґу лізе... Утечу!
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на войні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм попад морем
Удвох собі. Дивлюся: зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі,—
А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,

З байстрям розхрістана бреду.
Сміються люди надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова...—Та й замахала,
Неначе крилами, руками
І пострибала через двір
У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
Два трупи нá полі найшли
І на могилі поховали.

[Кос-Арал
1848]

* * *

ПРОРОК

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка,—
Свою любов благовістить!
Святую правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господнюю святую славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзились!
І мужа свята... Горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать.
І, роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

[Кос-Арал 1848]—
1859 року, грудня 18.

* * *

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Сичі.
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить.
Орла ж повісить на тичині.
І при такій годині
Республіку зробить!
І все б, здавалося?—А ні,
Щоб не толочили пашні...
(Воно було б не диво,
Якби хто інший) на тій ниві
Сільце поставив. А то зирк!
Таки голісінький мужик
Поставив любо та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать...—Та й погані,
Усі до одного сичі,—
Оце тобі вари й печи!—
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, воронам
І не сказав нікому.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Між скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться йдучи
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в очі,
Неначе вимовити хоче:
— Дністре, водо каламутна,
Винеси на волю!
Або втопи принамені,
Коли така доля.—
Та й роздігся на камені,
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве.
І, ревучи, на той берег
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха—
І голий і босий,
Та на волі, й більш нічого
У бога не просить.
Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Та тієї долі.
Пішов собі темним яром
Та співає йдучи.

«Ой ісnід гори та ісnід кручі
Ішли можери п'ючи*,

---

* Подаємо цей рядок за автографом Шевченка. В первodруках, які з'явились після смерті автора, подавали: «Ішли мажі ринучи». Ширше про це див. примітку в кінці книжки.

А за ними йде та чорнявая
Та плаче-рида йдучи».

Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте й не читайте—
Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братіки, спишу,
Ще раз те оливо потрачу;
А може, дасть бог, і заплачу—
То й буде з мене . . . . .
Нумо знов!
Покинув матір і господу,
Покинув жінку, жаль та й годі!
На Бесарабію пішов
Оцей козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
— Аби файда в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш.
. . . .
Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано—шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу,—
Звичайне, наймичку. А пан!..
(І неталан наш і талан,
Як кажуть люди, все од бога)
Наглядів, клятий! Панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать!
Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій,
А був хазяїн . . . .
. . . .

А жіночку свою любив—
І господи єдичий!
Як те панй, як ту дитину,
У намистах водив!
Та знемігся неборака—
Хоч продавай хату
Та йди в найми. Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре. А жіночка,
Мов цього й не знає,
У доброму намистечку
В садочку гуляє—
Як та краля!—Що тут робить?—
Сердега міркує:—
Покину їх та утечу.
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна—стара,
Нездужає встати,
А другая—молодая,
Дума погуляти!
Як же його? Що діяти?
Горе моє! Горе!—
Та й пішов, торбину взявши,
За синєє море!
Шукать долі. Думав прийти
Та хоч жінку взяти—
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі!..
Так отак то
Трапляється в світі:
Думав жити, поживати
Та бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого. Нудно йому
На чужому полі!
Всього надбав, роботяга,
Та не придбав долі!
Талану того святого...
Світ божий не милий.
Нудно йому на чужині,

І добро остило!
Хочеться хоч подивиться
На свій край на милий!
На високії могили!
На степи широкі!
На садочок! На жіночку!
Кралю карооку!
Та й поплив Дністром на сей бік,
Покинувши волю.
Бродягою… О боже мій!
Якеє ти, поле!
Своє поле! Яке то ти
Широке… Широке!..
Як та воля . . . . . ,
. . . .
Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та, впилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами.
І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!.. Ожила
Моя сердешна молодиця!
І де ті в гòспода взялися
Усякі штучнії їства?
Сама ж, неначе нежива,
На плечі пада… Напоїла,
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!..
Лежить собі неборака,
Думає, гадає,
Як то будем мандрувати…
І тихо дрімає…
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала—отак і так.
. . . .
Любо та кохано

Прийшли, взяли сіромаху
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу...
Прямо до прийому.

І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину,
Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люди,
І пан умер; а жіночка...
Московкою всюди
Хиляється... і по жидах
І по панах, боса...
Найшов її, подивився...
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого бога,
Заридав, як та дитина...
І простив небогу!

Отак, люди, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук! . . . . . .
                    Де ж нам, грішним,
Добра цього взяти?
. . . .
. . . .

[Кос-Арал
1848]

* * *

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказать,
А більше ні в кого спитать.

[Кос-Арал
1848]

* * *

І виріс я на чужині
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається—кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу—там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заїхать в Україну,
У те найкращеє село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкії б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти зараннє спать лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
. . . .

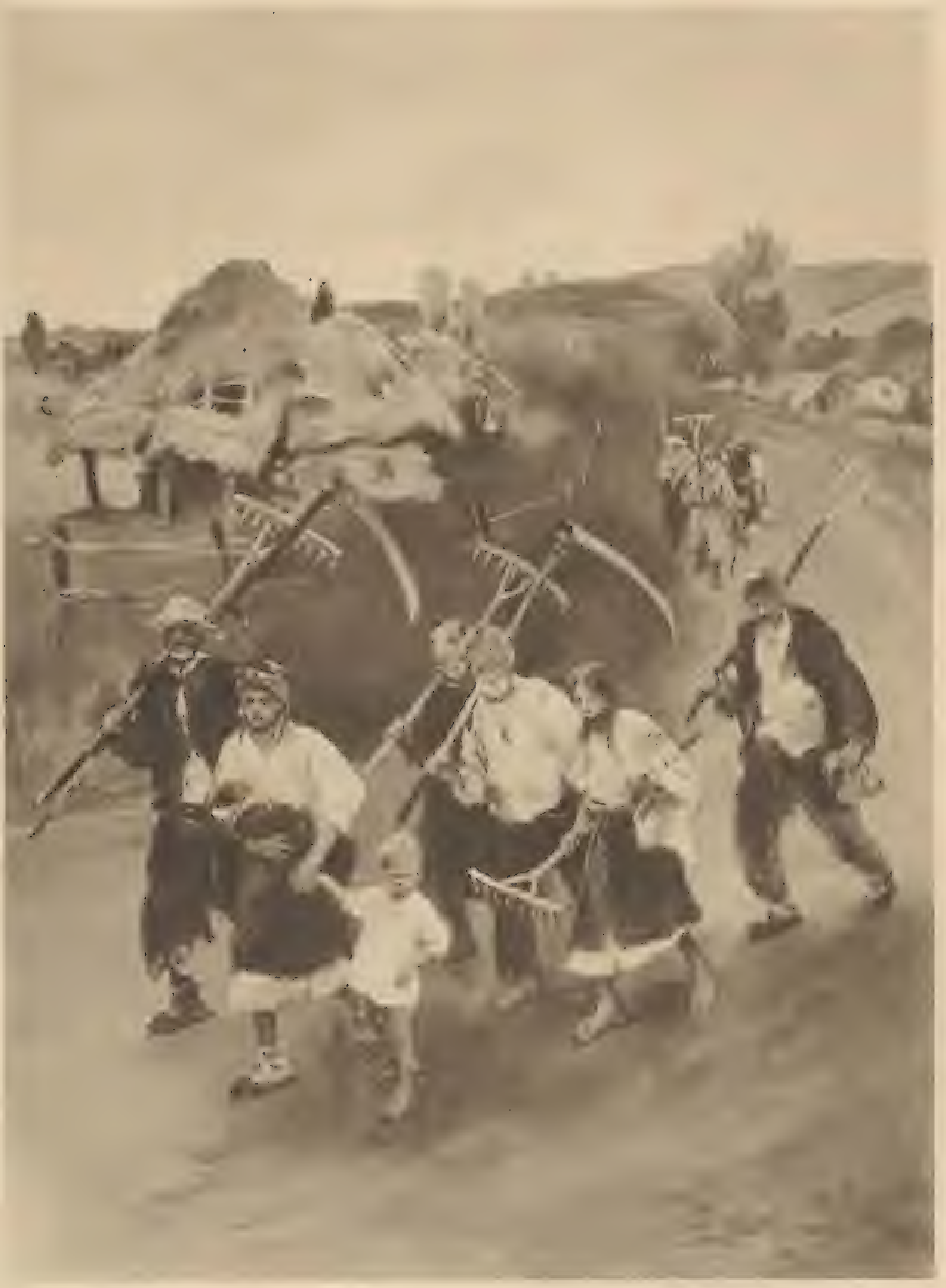

І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть
У ярмах лицарські сини!
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
. . . .
Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать!
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакать і мовчать!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Між гóрами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люди веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні!..
. . . .

[Кос-Арал
1848]

* * *

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
Зза Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одиноку душу—
Убогую. Любо мені,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькії діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.
Мати скаже:—Бодай тії
Діти не родились.—
А дівчина подумає:
— Я їх полюбила.

[Кос-Арал
1848]—[1858]

* * *

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії —
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
— Отак то ти, кате!
Знущаєшся над сестрами... —
І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопали
І стали варити.
Заплакали, заридали...
А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Йвана отруїли
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.
Бо сестри ходили

Що день божий вранці - рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А бог людям на науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

[Кос - Арал
1848]—[1858]

* * *

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько моє!
Черевиків немає;
А музика грає, грає,
Жалю завдає!
Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива,
Безталанна я!
Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,—
Я світом нужу.
Без розкоші, без любові
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!

[Кос - Арал
1848]

⁂

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я.
Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить.
Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!
Батько, мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять.
А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

[Кос-Арал
1848]

* * *

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою—
Така доля моя!

Люди горді, злі
Розрізнили, взяли
Та повели до прийому—
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті—
Така доля моя!

[Кос-Арал
1848]

* * *

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.

У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива,
Білолицая.

Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати,
Недоля моя.

Як билина при долині,
В одинокій самотині
Старіюся я.

На світ божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуся...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака—
Та й заночувала.
А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
— А де ваша, діти, мати?—
Сердешний питає.
— Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Ой виострю товарища,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані.
І у ченця, як трапиться—
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає,
Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

[Кос-Арал
1848]

* * *

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в солдати
Позаторік заголили.
А думала жити...
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось. Виблагала
Тую копійчину...
Та пречистій поставила
Свічечку за сина.

[Кос-Арал
1848] — [1858]

* * *

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело
І не так співають
Дівчаточка. А моєї
Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

[Кос-Арал
1848]

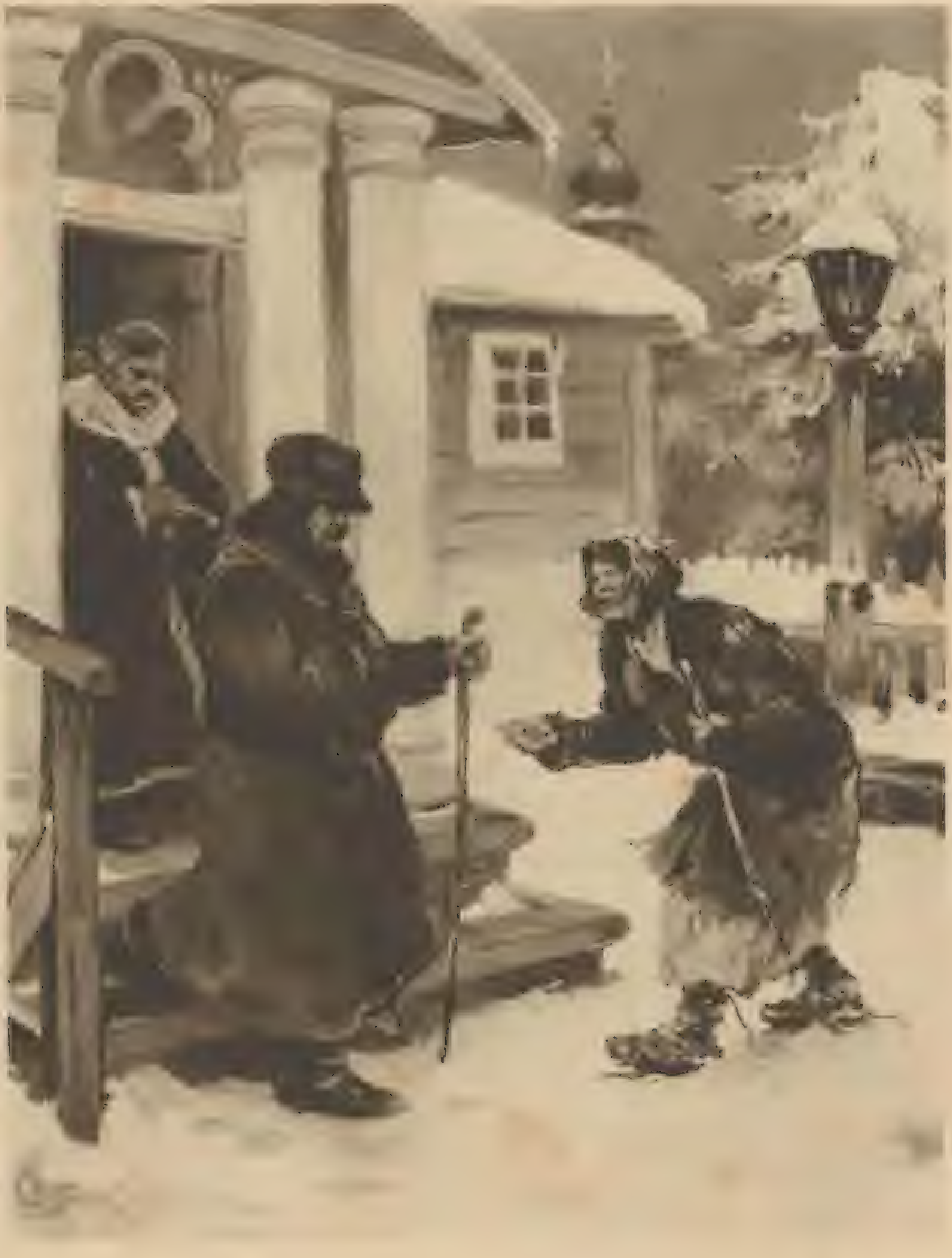

* * *

Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька—
Дружини немає.
А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточки́ за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема́, сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині,
Денебудь під тином.

[Кос-Арал
1848]

ШВАЧКА

— Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються меди,
Не будете шинкувати,
Погані жиди.
Ой не п'ється горілочка,
А я буду пить.
Не будете, вражі ляхи,
В Україні жить.
Ходім, брати, у неділю
У Фастов гуляти,
    Ляхів мордувати,
    На смерть убивати,
Свого батька козацького
Будем поминати. —
В Переп'яті* ночували,
Вдосвіта вставали,
Вранці-рано у Фастові
Козаки гуляли.
Прийди, батьку, з Межигір'я,
Семене Палію,
Подивися ти на Швачку,
Що він ляхам діє.
У твоєму у Фастові,
У славному місті,
Покотились головоньки —
Не сто та й не двісті,
А із тисяч шляхетськая
Кров почервоніла,
І оранди, і костьоли,
І все затопила.

---

* Могила. (Прим. Шевченка).

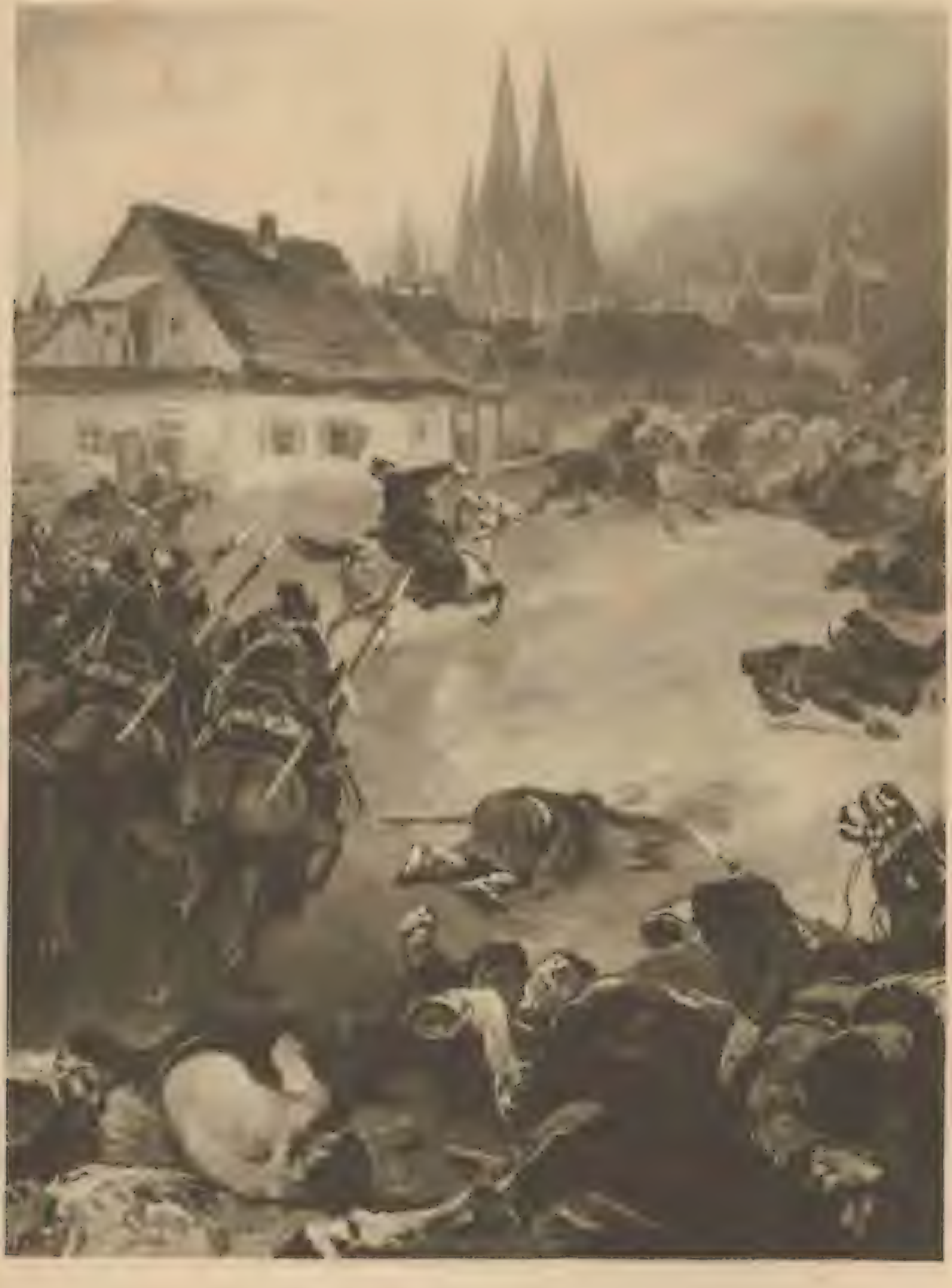

Тільки то й не затопили,
Що церков святую,
Отам Швачка з козаками
Співа «алілуя»,
Хвалить гóспода, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного—
Має погуляти
У Бихові, в славнім місті,
З Левченком укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Ой не п’ються пива́, меди,
Не п’ється вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму.
Покинули товариша, —
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять,
А із степу гайворони
До його летять.
— Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.
Ой полетіть, гайворони,
Мої сизокрилі,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили
Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала.

[Кос-Арал
1848]

* * *

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
Що ж мені робити,
Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой надіну я сережки
І добре намисто
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому:—Сватай мене
Або одчепися!..—
Бо як мені у матері...
То лучче топиться.

[Кос-Арал
1848]

* * *

У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
— З’їздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина.—
Один каже:—Брате,
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину.—
Другий каже:—Друже,
Якби я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині.—
Третій каже:—Діти,
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину.—

Катерина задумалась
І третьому каже:
— Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражій!

У Криму десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане.—
Разом повставали,
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові
На кіл посадили,
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бакчисараю,
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великій хаті.
— Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати.—
Катерина подивилась
Та й заголосила:
— Це не брат мій, це мій милий,
Я тебе дурила ...—
— Одýрила!..— І Катрина
Додолу скотилась
Головонька ...— Ходім, брате,
З поганої хати!—
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались.

[Кос-Арал
1848]

* * *

* * *

Ізза гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Іде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельнії муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багатая сусідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
В полі плоскінь вибирала
Та все й розказала,
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злую суку
Просила в придани.
Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.

[Кос- Арал
1848]

* * *

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити.
    А ці добрі люди
    Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Ой, люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди між люди,
Іди ти в ґай.
Гай не спитає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись,
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

[Кос - Арал
1848]

⁂

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
— Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучче за горою
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
— Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися.
Нумо, серце, лицятися
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати.—
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась.
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

[Кос - Арал
1848]

* * *

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному - преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами
Та з пречестними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа пчола гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архімандрит вихожає,
Акафіст читає,
Поклони покладає;
Поважно та тихо
У раннюю пору
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами
З лугу́ виступало
Та на трубах вигравало.
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земниї поклони.
Молебствіє архімандрит

Сам на горі править,
Святого бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрості дознати,
Гетьмана доброго обрати.
І одноголосне, одностайне
Громада вибрала гетьмана—
Преславного Лободу Івана,
Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До бога руки знімає,
Три поклони покладає
Великій громаді.
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
— Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили.
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
Завзятого молóдця,
Преславного запорожця
Павлá Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
На ляха водити.
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу,

Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві.—
Громада чмелем загула,
У дзвони задзвонили,
Гармата заревла,
І бунчугами вкрили
Преславного запорожця
Павла́ Кравченка-Наливайка.

[Кос-Арал
1848]

* * *

У перетику ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

У перетику ходила
По опеньки,
Лимаренка полюбила
Молоденька.
Лимар кичку зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.

У перетику ходила
Я по дрова
Та бондаря полюбила
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
Мене горне, пригортає,
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати,—
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

[Кос-Арал
1848]

* * *

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я, молоденька,
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
Зустрічати.
Ой зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половії,
Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
Та притиками яму,
Завернули його у тую рогожу —
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой боже милий! милий, милосердий!
А я так його любила...

[Кос - Арал
1848]

* * *

Не тополю високую
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
— Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають,
І що тоді їм діється —
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой, мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я.

[Кос-Арал
1848]

* * *

І широкую долину,
І високую могилу,
І вечірнюю годину,
І що снилось - говорилось,
Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє:
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Навгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
Навгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений. Не виходить
Дівчина з хатини.
Навгороді коло броду
Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто.
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.
А дівчата з парубками
Лицяються. Мамо! мамо!
Безталанна я!

Ой піду я богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики.
Нехай люди не здивують,
Як я, мамо, потанцюю.
Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити.
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють.
Безталанна я!

[Кос-Арал
1848]

* * *

— Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У оксамиті ходити,
Меди, вина пити. —
Пішов козак нерозумний
Слави добувати.
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
— Нема мого сина Йвана
І немає вісти. —
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець
Як та хиря-хиря,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати!

Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись,—
Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким остиглого
Серденька нагріти.
Нема кому зустрінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

[Кос-Арал
1848]

ЧУМА

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла,
І «со святими» не співала,
  Чи городом, чи то селом
  Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди бідниї в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах
Та й мруть.—По улицях воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люди тії сплять.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комини без диму,
А за городами, за тином
Могили чорниї ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину—і засипають
Без домовини. Дні минають,

Минають місяці.—Село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
Під хатами і погнили.

Мов оазис, в чистім полі
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке то людям горе
Чума виробляла.

[Кос - Арал
1848]

* * *

І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні!
Вони з холери повмирали;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу . . . .
. . . .
Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе.
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люди скажуть, люди зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[Кос-Арал
1848]

* * *

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось то, з ним щоб розмовлять.
Шукаю бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого... Не чуть,—
І, мов у полі, сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

[Кос-Арал
1848]

* * *

— Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
Що мені на світі,
Сироті, робити?
Чи йти в люди жити,
Чи дома журитись?
Ой піду я в гай зелений,
Посажу я руту.
Якщо зійде моя рута,
Остануся туте.
Прийде милий в мою хату
Хазяйнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати. —
Посходила тая рута,
В гаї зеленіє.
А дівчина - сиротина
У наймах марніє.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Не вернувся із походу
Гусарин - москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машею звав?
Ні, не того мені шкода;
А марніє моя врода,
Люди не беруть.
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
Гусаркою звуть.

[Кос - Арал
1848]

* * *

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилося недавно.
Ще був тоді... От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова...
Тоді здоровий - прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі. Дурня знать
По походу. Отже назвать,
Їйбогу, я його не вмію,
Того студента. Що ж нам діять?
То синок був литовської
Гордої графині:
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій брамі. Добре було,
Та лихо спіткало!
Улюбилося, сердешне—
Було молодець—
У жидівку молодую
Та й думало з нею,
Щоб цього не знала мати,
Звичайне побратись,—
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована, сиділа
До самої ночі
Перед вікном і втирала
Заплакані очі.

Бо її вона таки любила,
І страх як любила!
Та на бульвар виходила
І в школу ходила
Усе з батьком, то її не можна
Було ради дати.
І банкір якийсь із Любська[*]
Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До Закрету: не хочеться
Без жидівки жити
Студентові. А жид старий
Ніби теє знає,
Дочку свою одиноку
В хаті замикає,
Як іде до лавок вранці,
І найма сторожу,
Стару Рухлю. — Ні, небоже,
Рухля не поможе!
Уже де вона на світі
Роман сей читала
З шовковою драбинкою —
І Рухля не знала.
Може, сама догадалась.
Тільки заходилась
Та сплела її собі такую,
І вночі спустилась
До студента на улицю.
І де б утікати,
А вони — звичайне, діти! —
Любо цілуватись
Коло воріт заходились.
А жид ізнадвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою! Горе!
Горе тобі, стара мати!
Нема твого сина:
На улиці валяється
Убита дитина,

---

[*] Любськ — замок над Вілією. (Прим. Шевченка).

Убитая жидовином.
Горе тобі, мати!
Жидівочка... Де та сила
Взялася в дитяти?
Вихватила ту сокиру
І батькові в груди
Аж по обух вгородила.

Отаке то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вільні сталось.
Дивувались довго люди,
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила?
А вона вночі любенько
В Вілії втопилась,
Бо найшли її в Закреті,
Там і поховали.
А графиня без дитини,
Сердешна, осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом якимсь голим,
Кажуть, одружилась.
Може й брешуть, бо, звичайне,
На те вони люди:
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять!

[Кос-Арал
1848]

* * *

* * *

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
Виступили ззa лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Ізза Дніпра напирає—
Дурний Самойлович
З Ромоданом. Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють єлико мога...
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
— Не боюсь я, отамани,
Та жаль України,—
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина!—
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!..
Возьміть мої гетьманськії
Клейноди, панове,
Та однесіть москалеві:
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати запорожці,
Возьму собі рясу
Та піду поклони бити
В Межигір до Спаса.—

Задзвонили в усі дзвони,
Гармати гримали;
У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на милю—між лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
Із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигір'я
Молитися богу.
Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали.
А з Сосниці в Ярополче[*]
Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!..

Виглянуло над Чигрином
Сонце ізза хмари,
Потягли в свої улуси
З турками татари.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном,
Запалили церкву божу.
І кості Богдана
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили
Та й пішли собі у Польщу,
Мов добре зробили.
А москалі з Ромоданом
В неділеньку рано
Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,

---

[*] Село коло Москви. (Прим. Шевченка).

Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати
І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще що рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отоді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отоді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він, свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люди... Завтра ж рано
Завиє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.

І занесе піском, снігом
Курінь—мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано.
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

[1848. Грудня 24.
Кос - Арал]

* * *

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою.
Та кайдани собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

[Кос - Арал
1849]

СОТНИК*

У О́главі... Чи по знаку
Кому цей О́глав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху́.
Од Бориспо́ля недалеко,
А буде так, як Бориспо́ль,
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні топо́ль.
Неначе з О́глава дівчата
Ватагу вийшли виглядати
Та й стали. Буде вже давно—
Отут, бувало, ізза тину
Вилась квасоля по тичині,
І з оболонками вікно
В садочок літом одчинялось.
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На божій харчі за дитину
Чиєсь байстря. А може й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись.
А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею:

---

* В рукопису Шевченка поема ця не має назви.

Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікóму,
То ще й не радився ні з ким,
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують.

. . . .

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає.
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То ўсами страшенними
Сивими пустує,—
Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого.
А старому не до того:
Іншого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гади́ни великі,
Докупи сплітає,
То розплете та круг шиї
Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає.
Мов кошеня на припічку
З старим котом грає...

СОТНИК

Та одчепись, божевільна.
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кісники,
Оті, що тітка привезла?..

НАСТУСЯ

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

СОТНИК

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взяла
Того барвінку заквітчатись?

НАСТУСЯ

А коло тину! там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

СОТНИК

Не будеш дівувати!

НАСТУСЯ

А що ж, умру хіба?

СОТНИК

Ба ні!
А снилось восени мені,
Тоді, як щéпи ми щепили, —
Як приймуться... мені приснилось...
Як приймуться, то восени
Ти вийдеш заміж.

НАСТУСЯ

Схаменись!!
І щéпи ваші поламаю...

СОТНИК

І як барвінок зацвіте...

НАСТУСЯ

То я й барвінок позриваю.

СОТНИК

А од весілля не втечеш!

НАСТУСЯ

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

(Плаче)

СОТНИК

Дурна ти, Насте, як я бачу:
І посміяться не даси...
Хіба не бачиш, я жартую.
Піди лиш скрипку принеси
Та злиха гарно потанцюєш,
А я заграю.

НАСТУСЯ

Добре, тату...
(І веселенька шасть у хату.)

СОТНИК

Ні, трохи треба підождать.
Воно б то так! Та от що, брате:
Літà не ждуть! літà летять!
А думка проклята марою
До серця так і приросла...
А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

НАСТУСЯ

Е, ні! стривайте! Цур, не грать.
А то не буду й танцювать,—
Поки барвінку не нарву
Та не заквітчаюсь. Я зàраз!

*(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає.
А сотник налагоджує скрипку)*

СОТНИК

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву...

НАСТУСЯ

(вертається заквітчана, співаючи)

«Якби мені крила, крила
Соколиниї,
Полетіла б я за милим,
За дружиною.

Полетіла б у діброву,
У зелений гай,
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай».

(Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець в солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шароварах, з торбиною за плечима і з нагаєм)

ПЕТРО

З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!

НАСТУСЯ

Тату! тату! Петро! Петро! Із Києва прийшов!

СОТНИК

А, видом видати, слихом слихати! Чи по волі, чи по неволі?

ПЕТРО

По волі, тату, та ще й богословом.

СОТНИК

Ов!

НАСТУСЯ

Богословом?! Аж страшно!

СОТНИК

Дурна, чого ти боїшся!

(Підходить до сина, хрестить його і цілує)

Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

ПЕТРО

Та таки й так.

(Іде в світлицю з Настусею)

СОТНИК *(сам)*

І дарував же мені бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудрая. *(Задумується)*. Чого?
Чого я думаю? У попи,
А як не схоче, то на Січ.

І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От що річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він гуляючи навчив
Настусю заповідь,—щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покійної. А знаю,
Без цього вже не повінчає
Отець Хома... Піти сказать,
А то забуду...

(Іде в хату)

Жить би, жить, хвалити бога,
Кохатися в дітях,
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
І вона загине,
І сам сивим посміщищем
Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакать, і нікому
Ті сльози старечі
Буде втерти. Не женися!
І гич не до речі!
Дивися: рай кругом тебе
І діти, як квіти.
За що ж ти їх, молоденькі,
Думаєш убити?..
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивіться: у садочок
Вийшли погуляти,
Удвох собі походжають,
Мов ті голуб’ята.

А старого нема дома,
То їм—своя воля
Награтися. Дивітеся:
Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

ПЕТРО

Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

НАСТУСЯ

А хіба я школяр, чи що? Не хочу та й годі.

ПЕТРО

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоть п’яту!

НАСТУСЯ

І п’ятої, і шостої, ніякої не хочу.

ПЕТРО

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

НАСТУСЯ

Байдуже, нехай собі не вінчає.

ПЕТРО

А зо мною?

НАСТУСЯ

І з тобою нехай собі ... Е, ні, нехай повінчає!..

ПЕТРО

Та читай же! А то ...

НАСТУСЯ

А то що ти зробиш?

ПЕТРО

Поцілую. Ось побачиш!

НАСТУСЯ

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

ПЕТРО

(цілує її і примовляє)

Оце тобі раз! Оце тобі два!

(А сотник виглядає зза тину і входить в хату, не давши знаку)

НАСТУСЯ

(пручається)

Годі бо вже, годі! Незабаром батько прийде — треба справді читать.

ПЕТРО

А! тепер і читать!

СОТНИК

(виходить з хати)

Діти! Годі вже вам учиться! Чи не час обідать?

(Петро і Настуся мовчки ідуть у хату)

СОТНИК *(сам)*

Навчилась, нічого сказать!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!
Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче! А бурсак!
Собачий сину, знаєш смак!
Ось я тебе пономуштрую
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб... духу в хаті не було!
Великий світ наш, не загинеш!
Дивися, пся його личина!
Оце то так, що богослов!
У батька краде! Добре, свату!
Які то стали люди злі!..
А що то діється у хаті?

Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батьки на світі—
Нащо вони дітям?
На наругу перед богом.
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають.

НАСТУСЯ

(вибігає заплакана з хати)

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А боже мій милостивий,
Що мені робити?
Помандрую! *(Дивиться в хату).* Замірився!
Ух! Який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую...
А відьма злякає?!
Ні, не зляка. *(Заглядає знову).*
                    Сердешненький!
Книжечки складає
У торбину і бриль бере.
Прощай, моє любе,
Моє серце!.. Увечері?..
За царину?.. Буду!
Раніше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток)

Чуєш? Дожидайся ж!

(Виходить сотник. Настуся співає)

«Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся!»

СОТНИК

А їй байдуже! Мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Аджеж Петруся вже немає.

НАСТУСЯ

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

СОТНИК

Мені байдуже.

НАСТУСЯ

А мені
Ще байдужіше,—він не мій;
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

СОТНИК

Усі?

НАСТУСЯ

Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

СОТНИК

А повінчаємось в неділю?

НАСТУСЯ

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одговіємось—тоді.

СОТНИК *(цілує її)*

Моя голубко сизокрила!
Моя ти ягідко!..

(Танцює і приговорює)

«У горох
Вчотирьох
Уночі ходила.

Уночі
Ходячи,
Намисто згубила».

НАСТУСЯ

Та годі вам уже з тим намистом! Ішли б швидше до отця Хоми та порадилися, от що!

СОТНИК

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти тут, моя любко, погуляй собі тихенько! Та заквітчайся! Та не жди мене, бо бути має, що я остануся і на вечерню *(цілує її і йде).*

НАСТУСЯ

Добре, добре! Не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки та й підем удвох собі аж у Київ. Треба заквітчаться,—може, в останній раз, бо він казав, що у Броварях і повінчаємося.

(Квітчається і співає)

«Ой піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися».

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш швидше. Оставайтеся здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку!

(Виходить)

Іде додому уночі
П'яненький сотник, а йдучи
Собі, веселий, розмовляє:
— Нехай і наших люди знають!
Нехай і сивий і горбатий,
А ми!.. хе! хе! А ми жонаті!
А ми...—Насилу вліз у хату

Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить
Та сорому не наробить.
Уже й «достойно» оддзвонили,
Уже додому люди йдуть,—
Не йде Настусенька, не чуть.
Насилу сотника збудили
Та розказали: так і так!
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ.—В Броварях,
Уже повінчана, гуляє
Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.

. . . .
. . . .
Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
Немає з ким поділити.
Довелось самóму
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеля́г,
І притчею стати
Добрим людям, і óхати
У холодній хаті
Під кожýхом, і нікому
Хату затопити
І вимести... По смітнику
Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою

В вікно не завиє,
А наймичка холодного
Труну не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Ізза пояса украде...

Отаке то горе
Із сотником оце сталось.
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на горо́ді
Не осталося нічо́го—
Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!
Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
А сам сотник у кожу́сі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги невкриті,
І покої немазані,
І сволок немитий,
І че́ляді нема дома,
Й худо́би немає...
А наймичка задрипана,
Та й та поминає
Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати.
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали

У леваді. І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити.
Умер сотник, і покої
Згнили, повалялись,
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні—
Стоять, мов дівчата
Вийшли з О́глава ватагу
З поля виглядати.

[Кос-Арал
1849]

* * *

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

[Кос - Арал
1849]

* * *

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі—
Що буде, те й буде.
Найду долю—одружуся,
Не найду—втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
Пішов же я світ-за-очі,
Доля заховалась;
А воленьку люди добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
— Оженився,— вони скажуть,—
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю.—
Воно й правда. Що ж діяти?
Навчіть мене, люди.
Іти хіба до вас в найми?
Чи доладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красуватись
В голубім жупані
На конику вороному
Перед козаками.
Найму собі чорнобривку
В степу при долині—
Високую могилоньку
На тій Україні.
На весілля товариство
Вийде погуляти
Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
В новую світлицю,
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.

Як положать отамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину.
І рознесе тую славу
По всій Україні.

[Кос - Арал
1849]

* * *

Ой крикнули сірії гуси
В яру на ставу;
Стала на все село [слава]
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
— Вечеряли у світлиці,
Мед, вино пили;
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли…—
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
Удовиця у м’ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала.
А із школи його взявши,
Коня купила.
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула.
Одягла його в червоний
В жупан дорогий.
Посадила на коника…
— Гляньте, вороги!
Подивітесь!—Та й повела
Коня вздовж села.

Та й привела до обозу,
В військо оддала…
А сама на прощу в Київ,
В черниці пішла.

[Кос-Арал
1849]

* * *

* * *

— Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих.
А то верзе біси-зна-що
Та й думає:—Ми то!
Ми то людям покажемо
Оцих безталанних
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!—
Шкода й праці! Поки сéла,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями,—
І не турбуйсь, брате.
— Добре, кажу. А все таки
Невеличку нате,
Оцю одну, останнюю.
Слухайте ж, панята.

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали,
Та, знай, на сонце позирали,
Та нісенітницю верзли.
Звичайне, хлопці. А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали
Та до криниці учащали
У яр погуляти.
Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,

Узявши глечик; та й немає,
А лановий і не шукає,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий:
Стара собака, та ще й бита.
У балці стало щось кричать,
Побігли хлопці рятувать.
Аж там панич несамовитий,
Недоліток, таке творить —
Сердешну дівчину мордує.
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці. Не рятують,
Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
Та й опрігся. Порадились,
Дали в город знати;
Суд наїхав, подивились,
Попились завзято
Судовики. Закували
Хлопця молодого
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого.

На верстовім шляху в полі
Корчма під вербою
Стоїть собі в холодочку.
А попід корчмою
Сидять в путах арестанти.
Трохи одпочити
Позволено бідолагам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А зза гори поїжджани
На шлях виїжджають,
Аж три тройки. І, звичайне,
Коло корчми стали—
Дати коням одпочити,

Та й дружки пристали,
Співаючи. Отож стали.
Молодая встала,
Взяла кварту оковити
Та й почастувала
Сердешного невольника
І його сторожу.
Коли дивиться, погляне...
Боже! милий боже!
Між невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний —
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута...
А ти будеш тута
У розкоші і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу вседневного...
Не почастувала
Свого месника святого
І не привітала,
Тільки глянула на його...
Та й більше нічого.

Попереду поїжджани
Рушили в дорогу.
А за ними й невольники
Побрязкали путом
Понад шляхом. І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми. Одна собі
Покищо осталась
З шинкаркою. Кругом неї
Димом розстилалась
В полі курява.
І смерклось.
І вік не великий,
Не тільки день. На хуторі
Танці та музики—
Аж до півночі. Придани
Постіль пішли слати
У комору, а молода

Вийшла мовчки з хати,—
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір... та й годі.

[Кос-Арал
1849]

⁂

Заросли шляхи тернами
На тую країну—
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкеє—
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати!—Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким,—і нікòму
Не сказать святого слова,
І душу убогу

Не радувать, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Україну!

[Кос-Арал
1849]

⁂

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині,
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались.

Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі,—
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

[Кос-Арал
1849]

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває іноді, дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись.—Це моє!
Моє!—І дивиться на його,
І молиться за його богу,
І йде на улицю гулять,
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро.—А подивіться!
Моє найкраще над всіми!—
І ненароком інший гляне,—
Весела, рада, боже мій!
Несе додому свого Йвана,
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!..

Літа минають.
Потроху діти виростають,
І виросли, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь тоїі розвести.
В холодніі молишся оселі
За їх, за діточок.

А ти,
Великомученице! Села
Минаєш, плачучи, вночі.
І полем, степом ідучи,
Свого ти сина закриваєш.
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече:—Он байстря
Несе покритка на базар.—

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люди дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли то воно буде
Гратись і промовить
Слово мамо. Великеє,
Найкращеє слово!
Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво .
Про панича лукавого
І будеш щаслива.

Та недовго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами, на морозі,
Денебудь під тином.

Отим мені і жаль стане
Матері небоги,
Що вона його так любить,
Так гине за його,
За те чадо поганеє,
Занапастить в світі
Найкращеє добро своє,
Молодії літа.
А воно,—буває, з його
Не вийде нічого
Або вийде недолюдок,
Сатана безрога!
І ніколи із байстряти
Не матиме мати
Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата!

Добре отим панам жити:
Нічого не знають
І не знають, як ті діти
У їх виростають,
Бо матері там немає,
А мамку наймають[*].

[Кос-Арал
1849] — [1858]

---

[*] Закінчення вірша від рядка «Отим мені і жаль стане» є тільки в рукопису 1849 р.

* * *

На великдень, на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку. А тій стьожку,
Тій стрічку купили.
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку. Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
— Мені мати купувала.
— Мені батько справив.
— А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.
— А я в попа обідала, —
Сирітка сказала.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая—
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить,
А серце боліло,
Ніби знало, що так буде,
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходилась—осталася,
Навіки осталась
Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися. А своєї
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його,
І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила?

[Кос-Арал
1849]

* * *

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває, як уміє...
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зо́ря, молодість його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[Кос-Арал
1849]

⁂

Хіба само̀му написать
Таки посланіє до себе
Та все дочи́ста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од ко̀го,
Та й ждать не маю од кого̀.
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо,—
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені, було, аж серце мліло,—
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хтонебу́дь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь зато̀го,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,

З своєю волею мені,
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене, що я—
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за́ що, їйбогу, не знаю!
А все таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дуле́вину себе закуй,
Гарненько богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона—капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате,
Не дурень, сам собі міркуй.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усюді!
А хвалимось, що ось то ми
І над землею і водою,
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти—такі царі,
І на престолі і в неволі.
І все то те—по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі
Чи то... в житейськім.—Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм—
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!
А там—під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то б зараниє
Гарненько з лиха б напились,

А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
А потім—ніж… і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім?..

[Кос - Арал
1849 (?)]

* * *

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа.
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім, вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він деюбудь прихиливсь,
То оддадуть у москалі.

[Кос-Арал
1849]

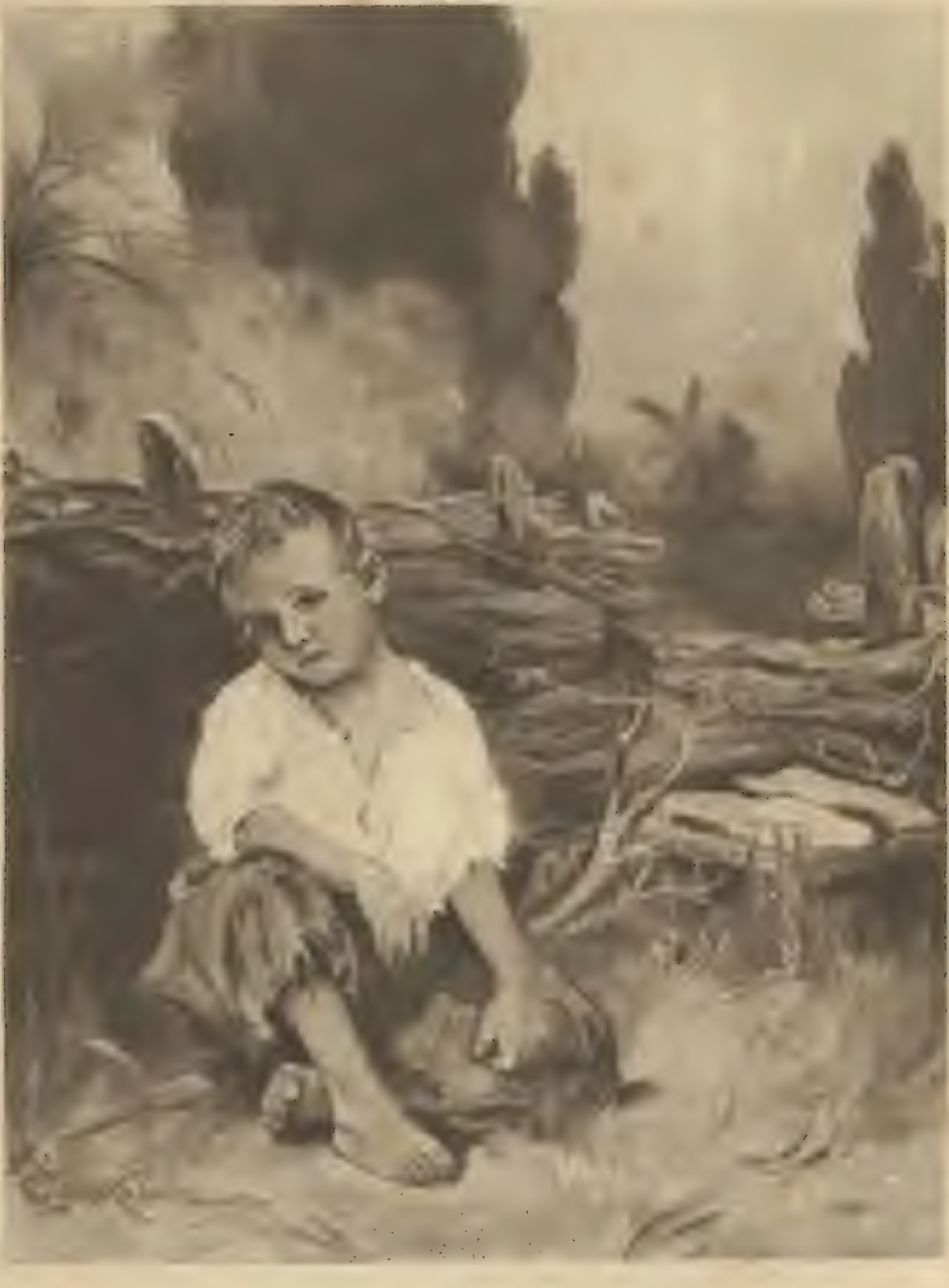

* * *

. . . .
Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились.
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі зараниє повмирали,
А ми малими розійшлись —
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені, старому,
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, — в селі убогім
(Мені так бачиться) нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і було.
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька, і вітряк
Зза гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.

Хрести дубові похилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старії...—Чи жива
Ота Оксаночка?—питаю
У брата тихо я...—Яка?
—Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажуривсь?
—Я не журюсь. Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрям вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає; або кричить,
Або тихесенько співає
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудись пішла,
Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одуріла.
А що за дівчина була,
Так так що краля! І не вбога,
Та талану господь не дав...—
А може й дав, та хтось украв
І одурив святого бога.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дар'ю
Байдару та баркас чималий.
Прощай, убогий Кос-Арале.
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люди і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншім краю,
Не знаю, може й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

[Кос-Арал
1849]

* * *

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий, —
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море; на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
Гаєм по долині.
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хóчеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити твою правду,
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинутая богом.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Лічу в неволі дні і ночі—
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть між ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічого!
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

І четвертий рік минає
Тихенько поволі,
І четверту начинаю
Книжечку в неволі
Мережати,—змережаю
Кров'ю та сльозами
Моє горе на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Ніде на світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.
Жить не хочеться на світі,

А сам мусиш жити.
Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?
Не варт вона того жалю...
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може, ще я подивлюся
На мою Украйну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
Бо немає в мене роду
На всій Украї́ні,
Та все таки не ті люди,
Що на цій чужині!
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі!
Дай дожити, подивитись,
О боже мій милий!
На лани́ тії зелені
І тії могили!
А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині,—і ці думи

Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять колинебудь
На Україну... і падуть...
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє,
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І, може, господи, мене
В своїй молитві пом'яне!

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

[Оренбург
1850]

* * *

Лічу в неволі дні і ночі—
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
Ніколи нічого,
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

Каламутними болотами,
Між бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебро,
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримиї скрижалі,
Незримим писані пером.

Нехай гнилими болотами
Течуть собі між бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,

На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

[Оренбург
1850*]

* * *

---

* Перероблено в 1858 р.

* * *

Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все таки якось жилось —
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе!..
І молодий той грішний рай!

[Оренбург
1850]

* * *

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи: «Нехай росте
Та здорове буде!»
І виріс я, хвалить бога,
Та не виліз в люди.
Лучче було б не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у бога! Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли то їх понасипали?
Кого там люди поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли.
А потім би з гори зійшли;
Понад Дніпром у темнім гаї

Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті,
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

[Оренбург
1850]

ПЕТРУСЬ

ПОЕМА

Були на хуторі пани—
І пан і пані, не багаті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий.
От і талан господь послав
На вбогий хутір; ублагали
Царя небесного! Взяли
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повінчали,
І генеральшею назвали,
І цугом в Київ повезли.

Було на хуторі погане
Мале байстря,—свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала,
За генеральшею чимала
Орда панів і паничів;
І генеральша уночі
Тихенько плакать собі стала:
—Занапастила мене мати.
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя.
—Ти, душко, плачеш?—Хто се, я?

Ні, я не плачу...—Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни:
Купи собі, мамуню, шаль.
— Мені не треба тії шалі.
— Не завдавай же серцю жалю!
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце.—
                                        Тихо, тихо
Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молодої.
Поїхали в село весною;
В селі банкети загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла,
Та аж за царину зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
— О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
Се ти, Петрусю?—Ажеж я.
— Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили.—Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся! Одним - одна
І виростала й дівувала,
І за старого генерала
Занапастили, продали!
І вкупі гроші пропили...
І тяжко, тяжко заридала.
— Ходімо, серце, погулять!
Ходім, Петрусю, в сад, в палати.
— А хто ж тут буде доглядать,
Хто попасе мої ягнята?

— Нехай хто хоче! — Й повела
Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала.
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться
У його там. А він хоч зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б… А втім, не знаю…
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє,
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю одпустили,
Зимою в Київ одвезли,
І там у школу оддали,
І там чимало поновчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І виспався чорний ус,
І ще… Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
Що тепер снилося? То ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою пречистої
Горить лампада уночі.

Поклони тяжкії б'ючи,
Ридала, билася... Печистую,
Огненную сльозу лила.
Вона благала пресвятую,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одуріть їй не дала—
Пренепорочная! І всує.
Молитва їй не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила
Свого Петруся. Тяжко їй!
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Нестало сили,—
Сердега разом одуріла.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити, молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш.
Як знаєш, так його і їж.

—Петрусю! Друже мій єдиний!
Моє ти серце! Мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй! рятуй!
О матер божая! розкуй
Мою ти душу!—І ридала
І батька й матір проклинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдиная дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить?
І що їй діяти з собою?
Або сховатись під водою,
Або принамені розбить

О стіну голову . . . .
— Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О, мій Петрусю!
Молитва не спасе мене...
Я у Дніпрові утоплюся!—

Моліте господа, дівчата,
Моліте господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любітесь, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
З превосходительною? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архістратиг? Та й той
Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущеє...

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилась—
Та й засихала. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,

Засохли губи; і вночі
Щось, ходя, шепче сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела
І генерала напоїла,
Та й спать, упоравшись, лягла.
— Тепер старо̀го поховаю,
А молодого привітаю
Та й буду жить собі та жить,
Петруся - серденько любить,—
Подумала чи то сказала.
Хотіла спать, але не спала.
І ждала світу і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці - рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись, люди. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту
І судових неначе ждуть.
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть,
І генерала розчиняють,
І яд находять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
— Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його?—Гудуть,
Мов стиха дзвони.—Пані! Пані!—
Громада зично загула.

Тоді на ганок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже:—Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!—
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас.
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір. . . .

[Оренбург
1850]

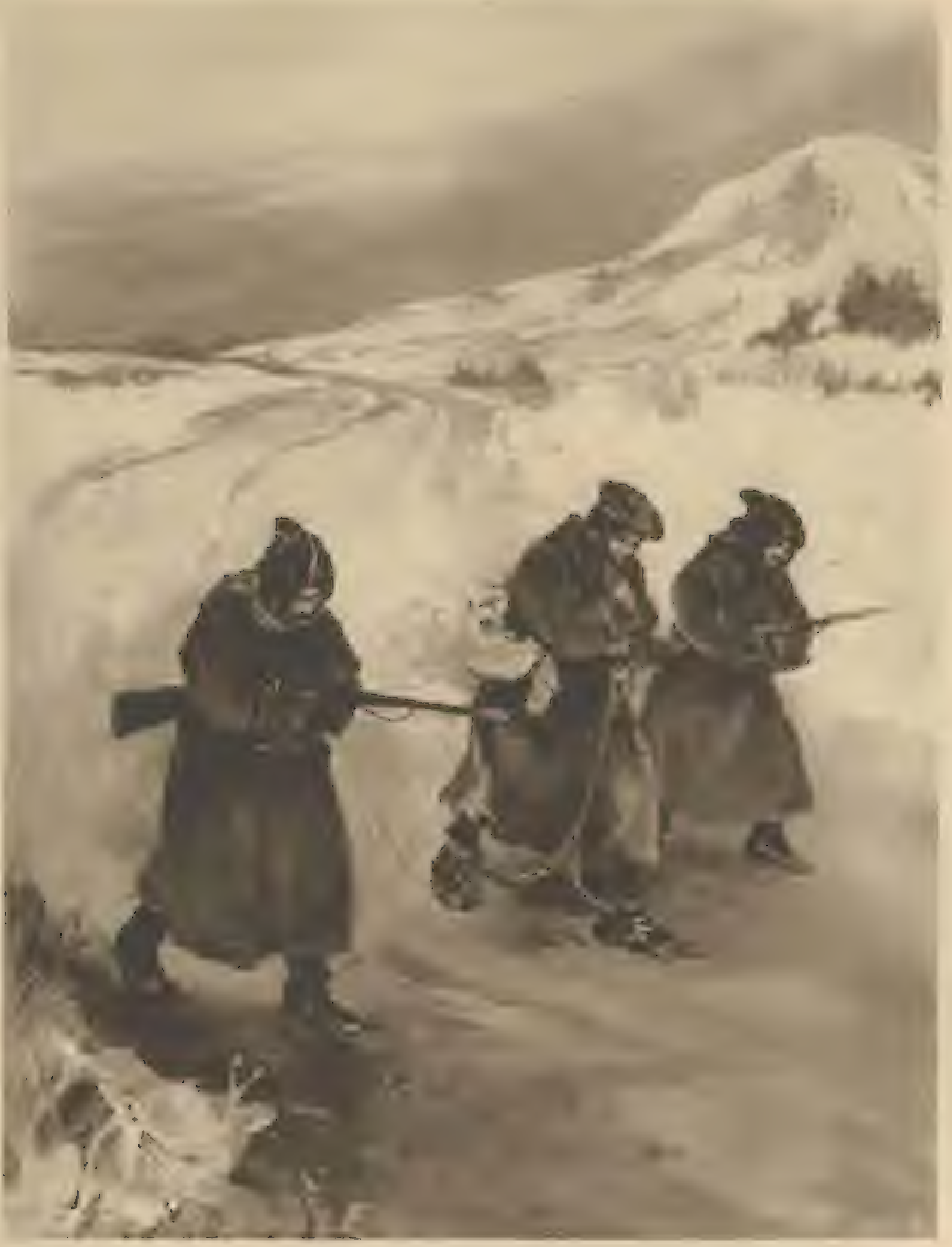

* * *

Мені здається, я не знаю,
А люди справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню, абощо, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах—
Вони і господом забуті!
Так що ж мені тут гріти-дути!
А де оті??.. Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А може й так? Добра чимало
Вони творили на землі:
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люди знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря криваві
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б нас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених катами,
Такими ж самими, як ви.
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли! . . . . .

Де ж ти,
Великомучениче святий,
Пророче божий? Ти між нами,
Ти, присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе,
Або про бога, та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах.
І ми, читая, оживаєм
І чуєм бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого... На волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
(Аби хоть мало...), оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо засніваю
І бога богом назову.

[Оренбург
1850]

* * *

* * *

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми

Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм.
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі)
А може й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править ми́ром! Бо дивись:
Он гай зелений похиливсь,
А он зза гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставо̀м
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радість та хвала
Тобі єдиному святому
За дивнії твої діла!
Отим бо й ба! Хвали нікому,

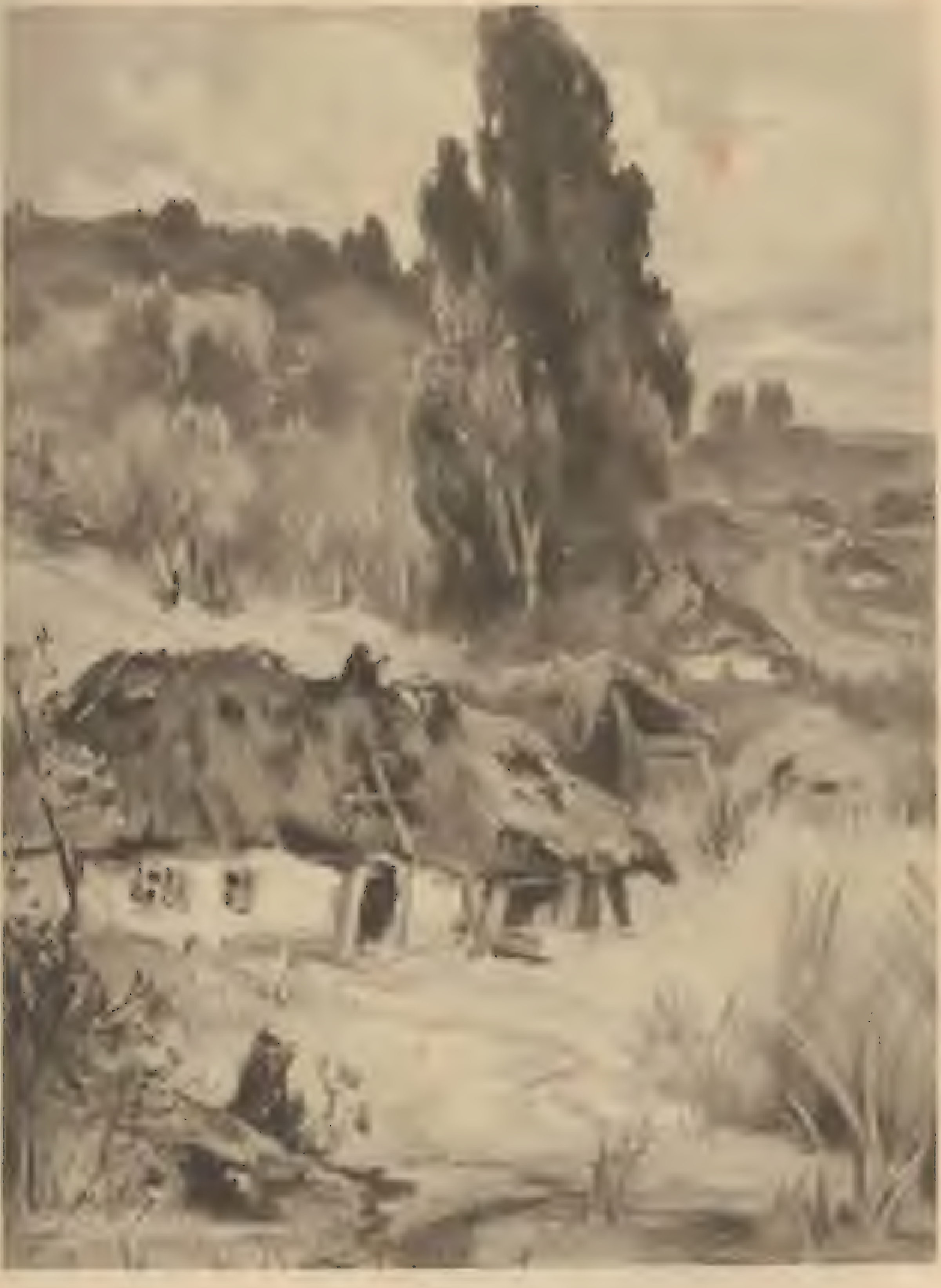

А кров, та сльози, та хула,—
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[Оренбург
1850]

* * *

* * *

Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє... Шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки бога колись то хвалив!
Шукаю, шукаю... господи б, хотілось
Згадать хоть щоне́будь! То оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись!.. От мені приснилось...
Свинею заснувши, звичайне, такий
І сон приверзеться... Ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
Дивлюся, могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене... я собі звернулось,
Щеня мов під тином,—звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки та несе в могилу,
А чорна могила ще гірше розкрилась.
Дивлюся, в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий,
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
— Дивися, дитино, оце козаки
(Ніби мені каже), на всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили—усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить—
Неначе сповита!.. Тут пана немає,

Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем,—та бог його знає,
Коли то те буде. Дивися ж, дитино!
Та добре дивися! А я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я між ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
Слухай же, дитино.—А потім ягнята
Приснились у житі, лановий біжить
Та б'є мене добре—і ніби, проклятий,
Свитину здирає... І досі болить,
Як сон той згадаю. А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так—
Мара якане́будь. Мені той козак
Розказував ось що . . . .

—Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигизмонд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я господа Христа
І матері його святої
Ляхи прийшли на нас войною!
Святії божії міста
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козача зайнялась
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі, з...*
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,

---

* Далі в рукопису закреслено півтора рядки.

Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав,—
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні небозі...
І трьох синів своїх.—Нехай,—
Я думав, грішний перед богом,—
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божію, за люди.
А я молитись в хаті буду.—
Бо вже нездужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять!

Зо мною, слухай же, остались
Данило, чура мій, та я,
Та Пріся, дочечка моя!
Воно ще тільки виростало,
Ще тільки, тільки наливалось,
Мов та черешенька!.. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх великий
Не дав мені святий владика
Очей нарадувать старих
Моїм дитятком!..
                              Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село.
Такеє то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло.
А з ними челядь їх скажена
Та ще драгуни... Дай мені
Хоч колинéбудь, боже милий,
На світ твій виглянуть з могили—
Спряжу всю шляхту на огні!
Вони, вони—не бійся, сину!—
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели,
Замкнулись п'яні, я бачив...
А челядь п'яна полягала
У клуні на соломі спать,
Драгуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни наносили,

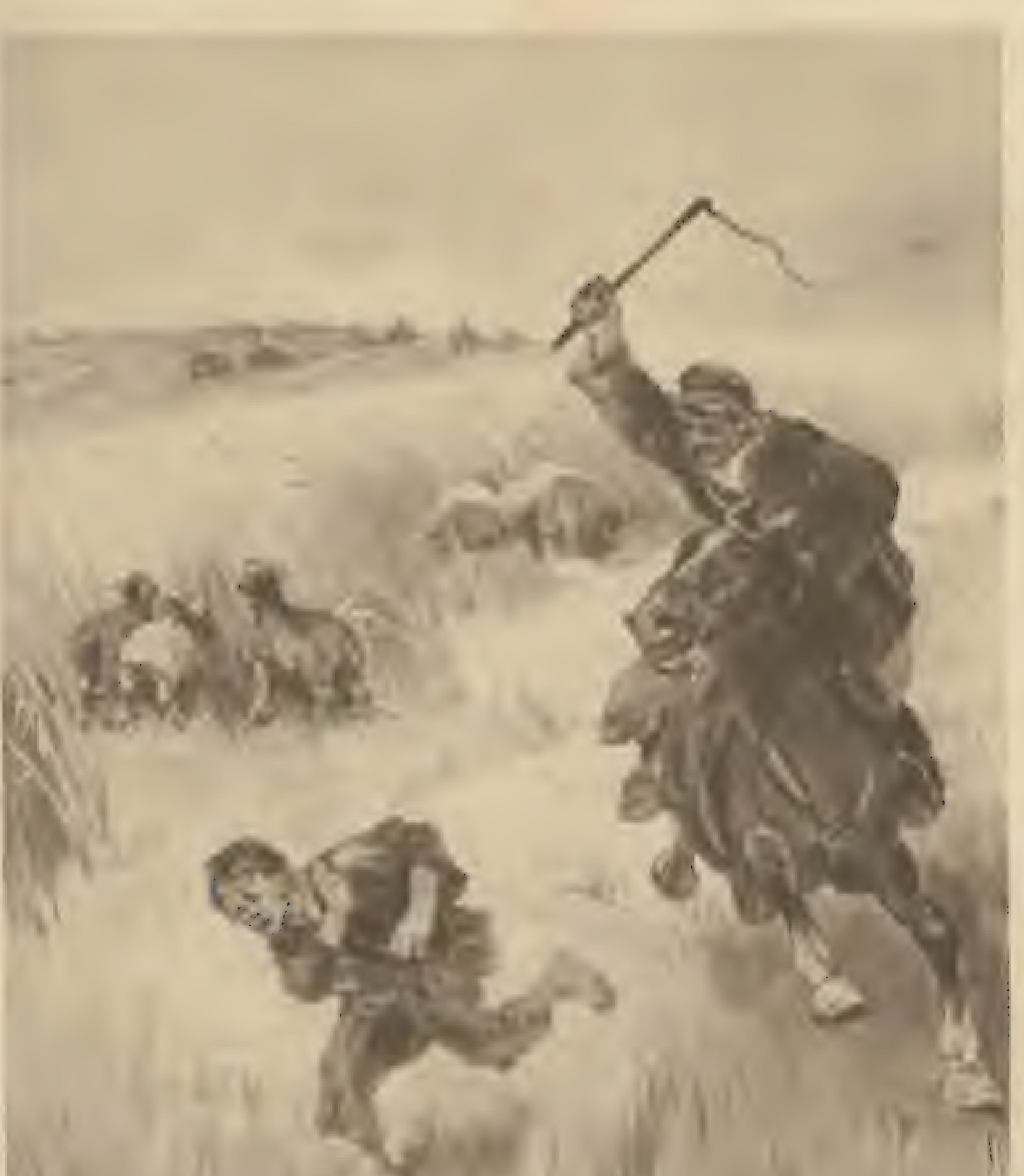

А клуню просто запалили...
Не встануть, прокляті, оп'ять
Дітей козачих мордувать,—
Усі до одного згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими! А я...
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
На коней сівши, до обозу,
Синів всіх трьох моїх найшли
Та в добрий час і полягли
Отут укупі! . . . .
. . . .
А як ми бились, умирали,
За що ми голови складали
В оці могили? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже,
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може,
І про могили і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума невесела
Між людьми ходить . . . .

[Оренбург
1850]

* * *

І станом гнучим і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистеє нагріє
Огнем любові? Хто такий?
Ти сирота, нема нікого,
Опріче праведного бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в оксамиті, не в палатах
Твоє голоднеє дитя...
І в'янеш ти; а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
Одна-однісінька; з тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,

В колодочки поки вбивалось.
Оперилось, і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучкий і за тебе
Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти: з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

[Оренбург
1850]

* * *

Огні горять, музика грає,
Музи́ка плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих,—любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

[Оренбург
1850]

* * *

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячи
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею, — живучи
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?.. А люди
(Звичайне, люди, сміючись)
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якою... Вороги!!
І люті! люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святую душу!
Та й смієтесь. Не християни!
Чи не між вами ж я, погані,
Так опоганивсь, що й не знать,
Чи й був я чистим колинéбудь?
Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбили
О йòго... бога боячись! —
Моє малеє, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

[Оренбург
1850]

* * *

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так, мов іноді, упившись,
Дідусь сивесенький рида —
Того, бачте, що сирота.

[Оренбург
1850]

* * *

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою,
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошеє та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда, і дитя
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить,
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: — Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги? —

І нищечком старий читає,
Перехрестившись, «отче наш».
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

[Оренбург
1850]

* * *

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани...
Аж гульк!.. І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов псн голодні за маслак,
Гризуться знову.

[Новопетровський форт
1853 (?)]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

ПОЕМА

Я. Кухаренкові на пам'ять 7 Маія 1857 року

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком,
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву;
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомин,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I

Після великої зими,
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте,—не шкодить
Таку річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишіть. Була криниця...
Ні, не криниця, а село,—
Пишіть,—давно колись було
Межи садами, при долині;
Таки у нас на Україні
Було те божеє село.

В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому, хвалить бога
В розкôшах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало—
Звичайне, мати, що й казать.
Та, може, ждався таки й зять:
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась).
Чи вік же їй продівувать?
Зносити брівоньки ні за що?
Хіба за те, що сирота?
А красота то, красота!
Мій боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе! Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як теє сонечко зза хмари.
Ввесь похолону, неживий
Стою, бувало. Ані кара,
Ні му́ки, кайдани,
Ніже літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!
Так і згину. Бо дивися:
Смерті сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину. Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як бог тебе допровадить,

То розкажи, сину,
Що ти бачив диявола
Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав, сірома, грошенят,
Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
Купив садочок і хатину;
Подякував за хліб, і сіль,
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;
Не торгувавсь і панотець
(На диво людям та на чудо):
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.
Отут то, голубе мій сизий,
Отут то й лихо почалось!

III

Уже, либонь, після покрови
Вертався з Дону я та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)
Послать і втретє міркував.
Та з чумаками та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталось.

Пропав і я; та не в шинку,
А на кобилі. На віку
Всі люди бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого ніхто,
Ніхто і здалека не бачив,
Як я, лукавий. А тим часом
Просохли очі у вдови.
Іначе в бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю!
Та й пропив. Запродав душу,
І душу і тіло:
Тіло катові, а душу!..
О боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Привела до того?
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого.
Знаю тільки, що тверезий.
Бо вже ані вина,
Ні меди, ні оковита
Не пилися, сину.
Отаке то сподіялось.
Вмер батько і мати,
Чужі люди поховали...
А я, мов проклятий
Той Іуда, одринутий
І людьми і богом,

Тинлюся, ховаюся.
І дійшло до того,
Що я вночі, підкравшися,
Максимову хату
(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата.
А душа проклята
Не згоріла. Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла! а осталась,
Тліє, й досі тліє!
І коли вона зотліє,
Коли одпочине?
Святий знає.

IV

З переляку
Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився. Нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки - цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
Та теж охочих. На селі

Зібралася громада радить,
Кого голить у москалі.
Порадили громадою,
Та скурвого сина,
Вдовиченка ледащицю,
Забили в скрепицю,
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках-людях.

V

Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках біліли
Сніги білі; тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі. А Запорожжя
Перше руйнували.
Розбрелося товариство.
А що то за люди
Були тії запорожці—
Не було й не буде
Таких людей.
Під Очаков
Погнали й Максима.
Там то його й скалічено
Та й на Україну
Повернено з одставкою;
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено...
Мені не до того
Було тоді. Знову люта
Гадина впилася
В саме серце; кругом його
Тричі повилася.

Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибає на милиці
І гадки не має.
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святеє
Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
Так собі, абито!
Отож, було, мов генерал,
Максим сановито
Прибереться у неділю
Та й пошкандибає
У храм божий. На крилосі
Стане, та й співає
За дяком таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.
Вивчився читати
У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий... Було, тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
Ніже яким словом.
— І талан і безталання,
Все, каже, од бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого.—
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.

А я! а я!.. Не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його. Постривай лиш,
Трохи одпочину.
Та тоді вже...

VI

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі господній
Стоїть собі на роздоллі.
А не розказали
Тобі люди там нічого?..
Вже повмирали
Тії люди, мої свідки,
Праведнії люди!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі.
Ось послухай,
Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазурями в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...
Було, не спочине
Ніколи він. А в неділю
Або в яке свято
Бере святий псалтир в руки
Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали.
Отож у садочку
За упокой душі її

Псалтир прочитає;
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
Со святими; та й заплаче.
А потім пом'яне
О здравії тещу з сином
І веселий стане.
— Все од бога, — скаже собі, —
Треба вік дожити. —
Отакий то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
Все нишпорить по надвір'ю.
— Треба работати, —
Було, скаже по-московськи, —
А то, лежа в хаті,
Ще опухнеш. — Та взяв якось
Заступ і лопату
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
— Нехай, каже, колись люди
Будуть воду пити
Та за мою грішну душу
Господа молити. —

Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам один; толокою
Йому помагати
Й добрі люди приходили
Криницю копати.)
І виложив цямриною
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,

Щоб заходили з криниці
Люди воду пити
Та за того, що виконав,
Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого?
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.

Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято...
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.
— Ходім, кажу, Уласович,
На твою криницю
Подивитись.— Добре, каже,
Ходімо напитись
Води з неї погожої.—
Та й пішли обоє
І відерце і віжечки
Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока.—Власовичу,
Кажу, потрудися
Води достать: я не вмію.—
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його та й укинув
Максима святого
У криницю... Такеє то
Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
В нас на Україні.

Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люди, а я один
Диявол проклятий!

VIII

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали.
От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця.

А я пішов у гайдамаки
Та на Сибірі опинивсь.
(Бо тут Сибір була колись.)
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда! Помолись
За мене богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні,—
Чи не полегшає мені?

1857. Травня 16.
Новопетровське
укріплення.

* * *

НЕОФІТИ

ПОЕМА

> Сия глаголет господь: сохраните суд и сотворите правду, приближибося спасение мое прийти, и милость моя открыется.
>
> Исаия г. 56, с. 1.

М. С. Щепкину на память 24 Декабря 1857

Возлюбленику муз і грацій!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш,—убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю,
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Давно вже я сижу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно. Слава богу
Й за те, що бачу. Ще живуть,

І богу моляться, і мруть
Хрещені люди.
Хрест високий
На кладовищі трохи збоку
Златомальований стоїть.
Не вбогий, мабуть, хтось лежить?
І намальовано: розп'ятий
За нас син божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я...
Такая доленька моя!
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся—
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи. І тюрма
Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає
І в тебе, боже, і в святих
Та праведних твоїх питає,—
Що він зробив їм, той святий,
Той назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,
Во узи кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили між ними
За що? Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святиї—
Помощники, поборники,
Кастрати німиї!

Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі!

Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорбящих радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кривавої лила,
Так, як і ти. І прийняла
В живую душу світ незримий
Твойого розп'ятого сина!..
Ти—матер бога на землі!—
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово—божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

I

Не в нашім краю, богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідольській землі
Се беззаконіє творилось.
Либонь, за Декія царя?
Чи за Нерона сподаря?
Сказать запевне не зумію.
Нехай за Нéрона.
Росії
Тоді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча. І красотою,
Святою, чистою красою,
Як тая лілія, цвіло.

Дивилася на неї мати
І молоділа. І дівчаті
Людей шукала. І найшла.
Та, помолившись Гіменею
В своїм веселім гінекею,
В чужий веселий одвела.
Незабаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привела.
Молилася своїм пенатам
І в Капітолій принесла
Немалі жертви. Ублагала
Капітолійський той синкліт,
Щоб первенця її вітали
Святії ідоли. Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати:
В Алкіда син її росте,
Росте... Лицяються гетери
І перед образом Венери
Лампаду світять.

II

Тоді вже сходила зоря
Над Віфлеємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітняя зійшла!
І мир і радість принесла
На землю людям. Фарисеї
І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І сина божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

Тоді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід
Над самим Аппієвим шляхом
У гаї гарно роздяглись,
Та ще гарніше попились,
Та й поклонялися Пріапу.
Аж гульк!.. Іде святий Петро
Та, йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити.—Благо вам!—
Сказав апостол утомленний
І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкраще є на світі—
То братолюбіє. І ситий
І п'яний голий отой Фавн,
І син Алкід твій, і гетери—
Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повели
До себе в терми на вечерю
Того апостола ...

IV

І в термах оргія. Горять
Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори. Дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кіпрідою і влад
Співають гімн. Приуготован
Веселий пир; і полягли
На ложах гості. Регіт! Гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
Драгим єлеєм потекло.
І стихла оргія. А жриця
Кіпріди, оргії цариця,

Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
І всі за нею повставали
І за апостолом пішли
У катакомби. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними
І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.
А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкіда. Ні, нема.
Уже й не буде. Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті…
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать, і долю проклинать,
І сивіть, клянучи. І горе!
Умреш єси на самоті,
Мов прокажена!

V

На хресті
Стремглав повісили святого
Того апостола Петра.
А неофітів в Сіракузи
В кайданах одвезли. І син
Алкід, твоя дитина,
Єдиная твоя роди́на,
Любов єдиная твоя,
Гине в неволі, в кайданах.
А [ти], прескорбная, не знаєш,
Де він конає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір
Чи теє… в Скіфію… І ти…
І чи одна ти? Божа мати
І заступи вас і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні,
В британських, галльських легіонах

Не муштрувались! О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Прилинуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики — діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
А ти собака! людоїд!
Деспот скажений!

VI

Аж кишить
Невольника у Сіракузах
В льохах і тюрмах. А Медуза
В шинку з старцями п'яна спить.
От-от прокинеться... і потом
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.
Скрізь шукала
Дитину мати. Не найшла...
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись.
І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать і ждать,
Як бога з неба виглядать
Свойо́го сина: аж поки то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.
А в Римі свято.
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,
Преторіани і сенат,
Жерці і ліктори стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн і курять дим
З кадил і амфор. І з собором

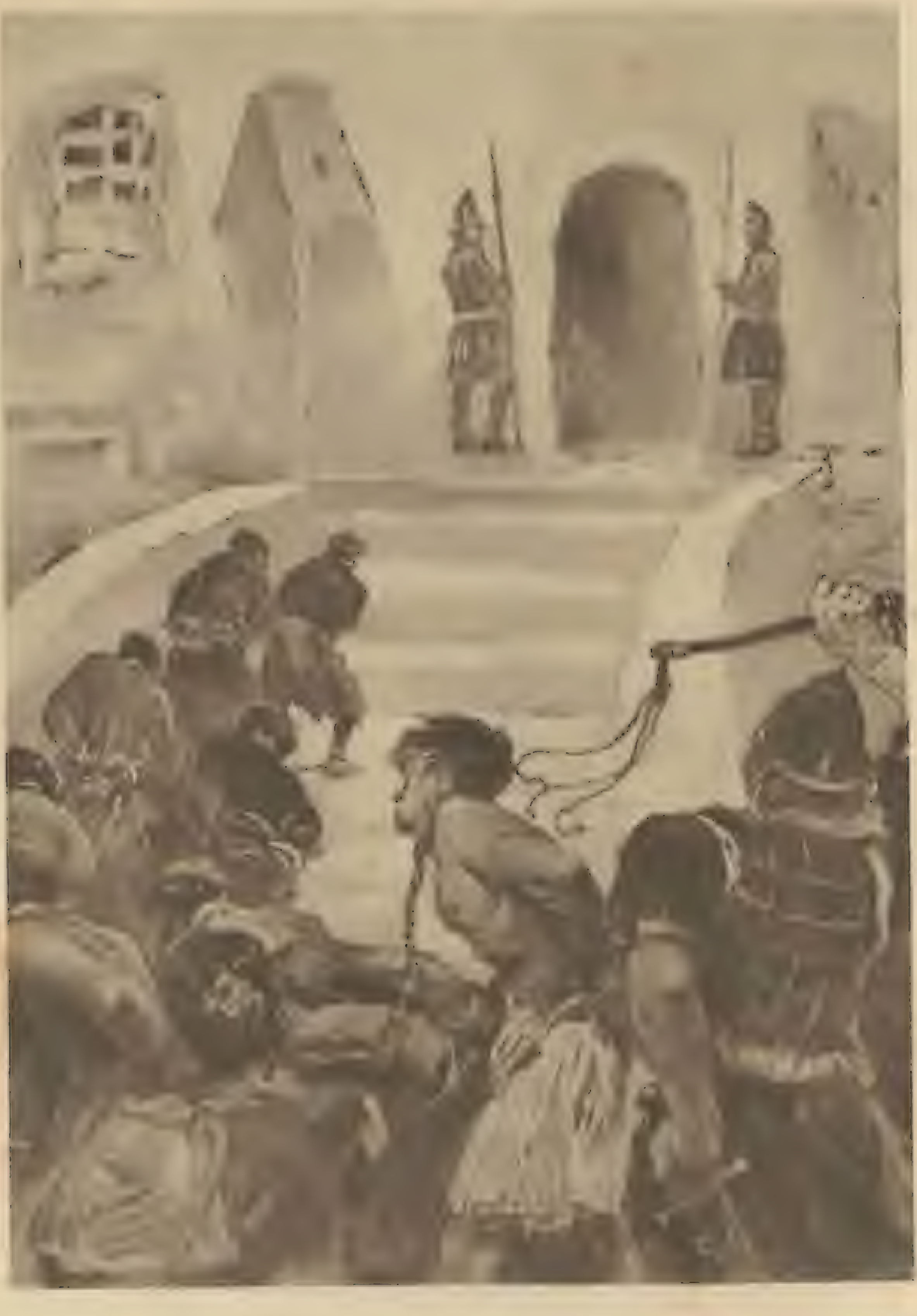

Іде сам кесар. Перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII

Непевне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,—
То заразо́м, щоб доканать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером, та й годі.
І написали воєводам
По всьому царству: так і так.
Що кесар бог. Що більш од бога!
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря. До того
Так, нотабене, додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люди,
Неначе в ірій, потягли
У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз і та небога
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека.
Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячії! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпії?
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь богові одному,
Молітесь правді на землі,

А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня—
Попи й царі...

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатори
І всі патриції; і вчора
Лилася божа благодать.
Кому чи чином, чи грошима,
Кому аренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дать
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби спід кесаря. А в кого
Сестру благоволили взять
У свій гарем. І се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тільки сестер.
Преторіани помолились,—
Преторіанам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помилувать гаразд!

IX

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти приходила, молилась,
І милосердий істукан
Звелів везти із Сіракузи
У Рим в кайданах християн.
І рада ти і весела,
Кумирові знову
Помолилась. А кумир той,
Юпітер той новий,

Ось побач, якеє свято
Буде завдавати
В Колізеї. А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина. Та не дуже
Радій лиш, небого.
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога.
А поки що, з матерями
Алкідова мати
Пішла його зустрінути,
Святих привітати
На березі. Пішла єси,
Трохи не співаєш
Та кесаря-Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
— От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни Юпітера.
Дурна, більш нічого!—
І нищечком помолилась
Кесареві-богу.
Та й пішла понад болотом,
На Тібр поглядає.
А по Тібру ізза гаю
Байдак випливає,
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована—
Не неофіт новий,
А апостол великого
Христового слова.
Отакий то він. Чи чуєш,
У путах співа
Твій мученик:

«Псалом новий господеві
І новую славу

Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословять,
Хвалять ім'я боже.
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобним слава».

X

А ти на березі стояла,
Неначе темная скала.
Не слухала і не ридала,
А «алілуя» подала
За матерями християнам.
Мов дзвони, загули кайдани
На неофітах. А твій син,
Єдиний твій! апостол новий,
Перехрестившись, возгласив:

— Молітесь, братія! Молітесь
За ката лютого. Його
В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординею його,
Брати мої, не поклонітесь.
Молитва богові. А він
Нехай лютує на землі,

Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає.
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись, —
Не месники внучата тії,
Христові воїни святії!
І без огня і без ножа
Стратеги божії воспрянуть.
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.
Молітесь, братія. —
                                        Молились,
Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радостно. Хвала!
Хвала вам, душі молодії!
Хвала вам, лицарі святії!
Вовіки-віки похвала!

XI

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, мірро,
Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор і патрицій,
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває. Тризну править
По Сципіонах. Лютуй! лютуй,
Мерзенний старче! Розкошуй
В своїх гаремах! Ізза моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку.
Уб'ють обухом.

XII

Другий день
Реве арена. На арені
Лідійський золотий пісок
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісивсь.
А сіракузьких назореїв
Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привела.
Арена звірем заревла.
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив.
І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров. По Колізеї
Ревучим громом пронеслась
І стихла буря. Де ж була?
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? Бо стерегли,
Кругом в три лави оступили
Зевеса ліктори. За ним,
Твоїм Юпітером святим,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна - однісінька надворі.
І що ти зможеш?—Горе! Горе!
О горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?..—І небога
Кругом зирнула, і о мур,
Об мур старою головою
Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIII

З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з лікторами.
Колізей остався
Без кесаря і без римлян
І ніби заплакав
Одинокий. Мов гора та
На полі, чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо віє
Ізза Тібра, із Альбано
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,
Ніби ізза диму,
Пливе місяць круглолиций.
І мир первозданний
Одпочив на лоні ночі.
Тільки ми, Адаме,
Твої чада преступнії,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспанім раї.
Гриземося, мов собаки
За маслак смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!

XIV

Трохи одпочила
Стара мати недобита.
Живущую силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами
Та щось шепотала.
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А може й так. Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась

І щось прошептала,
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась.
І на возах, на колесницях,
Із Колізея, із різниці,
Святиї вивезли тіла
І повезли на Тібр. Тілами
Святих убитих годували
Для царського таки стола
У Тібрі рибу. Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками
І тихо, мовчки за возами
Марою чорною пішла
На Тібр. А скіфи сіроокі,
Погоничі, рабів раби,
Подумали—сестра Морока
Із пекла вийшла провожать
У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи, та й назад
З возами скіфи повертали.
І ти осталася одна
На березі. І ти дивилась,
Як розстилалися, стелились
Круги широкії над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилась, поки не осталось
Живого сліду на воді.
І усміхнулася тоді,
І тяжко, страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому. І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
І ти слова його живії
В живую душу прийняла.
І на торжища і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

1857. 8 грудня.
Нижній Новгород.

ЮРОДИВИЙ

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврило́вич Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим
Та жвавим, на̀ лихо лихим.
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім
І «благосклонні пребували
Всегда к єфрейторам своїм».
А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу. Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а міліони
Полян, дулебів і древлян

Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала —
Та ще й у церкві, — і пропало,
Як на собаці.
Тоді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...*
Так то, так!
Найшовсь таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
Фельдфебель ваш, Сарданапал,
Послав на каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа «навсегда» оставсь
Преблагосклонним.
Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними рядами
На смітник винесли. А я...
О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...

---

* Останні три рядки в автографі закреслені.

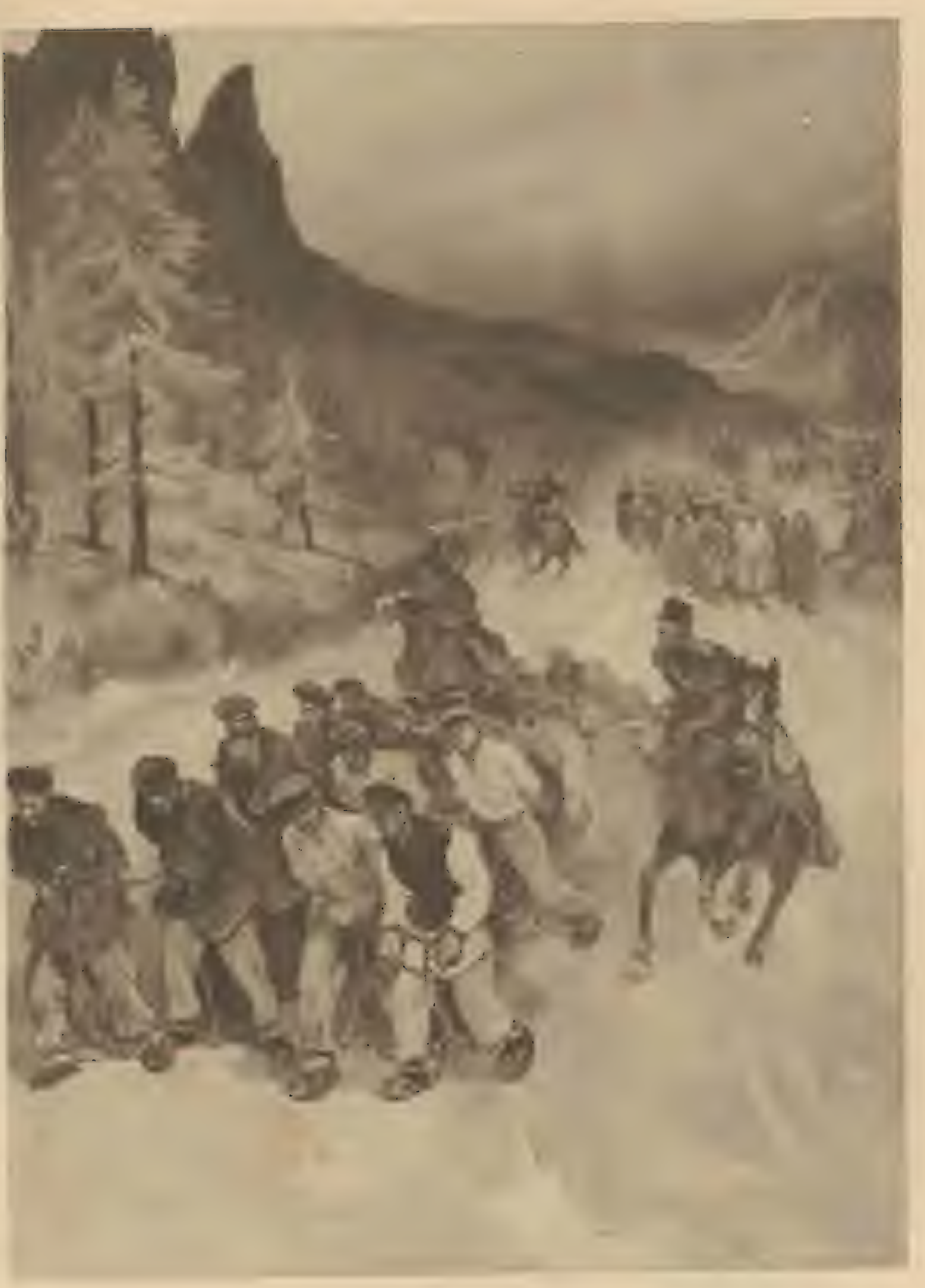

Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящеє око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада, із неволі,
Царям і людям напоказ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[Нижній Новгород
1857]

* * *

ДОЛЯ

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди!—ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люди? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше: дальше слава,
А слава—заповідь моя.

[1858. 9 лютого.
Нижній Новгород]

МУЗА

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,

Учи неложними устами
Сказати правду. Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо!—положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах бесмертних покажи.

[1858. 9 лютого.
Нижній Новгород]

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень ти до мене
Та ви́тнемо з лиха;
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую;
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесаря́ми
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі,—
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

1858. [9 лютого].
Нижній Новгород

СОН

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом.
Розповила, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродли́вий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий—
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
Та й усміхнулася небога.
Прокинулась—нема нічого.
На Йвася глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

13 липня 1858.
[С.- Петербург]

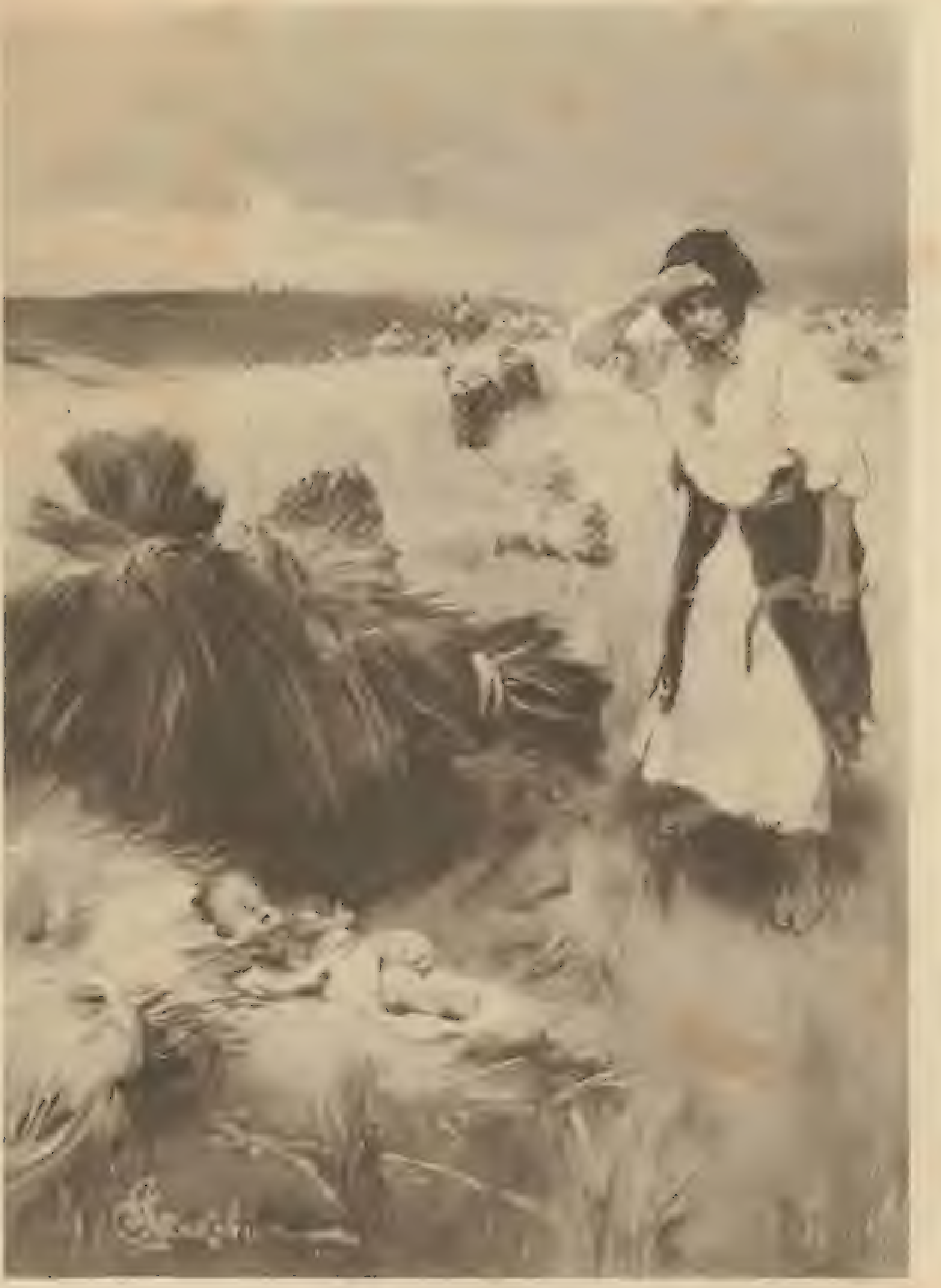

⁂

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яно́го,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

1858. 22 листопада.
[С.-Петербург]

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Мій боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілуються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший:—Ми не суєта!
І возвеличимо надиво
І розум наш і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
— Воскресну я!—той пан вам скаже,—
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша і слова.—
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі,—словеса
Твої, о господи, такії.
Розкинь же їх, твої святії,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

1859. 15 лютого
[С.-Петербург]

МАРКУ ВОВЧКУ

На память 24 Генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє. І оживу
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!—
Твоєю думу назову.

1859. Лютого 17.
С. П. Б.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

(ПОДРАЖАНІЄ)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святії
Луги́ зелені, береги́!
І честь Кармілова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укриє дорогим
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омо́фором своїм.
І люди темнії, незрячі
Дива господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,—
Се бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тоді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,—
Незрячі про́зрять, а криві,
Мов сарна з гаю, помайнують.

Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озéра
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживу́ть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

25 березня 1859
[С.-Петербург]

N. N.

Така, як ти, колись лілея
На Іордані процвіла
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
Якби то й ти, дністровий цвіте...
Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть.
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...
                    Веселий рай
Пошли їй, господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красотою
Надивуватись на землі.

19 квітня 1859
[С.-Петербург]

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ

На пам'ять 22 Сентября 1859 р.

Ой по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається,
Де та доля пишається?

* * *

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?

* * *

Не там, не там, друже-брате,
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин.
7 червня [1859]

* * *

Ой маю, маю я оченята—
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята—
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята—
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 червня [1859].
Пирятин.

СЕСТРІ

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав:—Де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі?—
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдиная сестра!
Многострадалиця святая!—
Неначе в раї спочиває
Та зза широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається—виринає
Зза хвилі човен, доплива́...
І в хвилі човен порина.
—Мій братіку! Моя ти доле!—
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще зма́лечку колючу ниву!
Молися, сестро! будем живі,
То бог поможе перейти.

20 липня [1859].
Черкаси

* * *

Колись дурною головою
Я думав:—Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітися, гнить,
Умерти—й сліду не покинуть
На обікраденій землі?..
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!

21 липня [1859].
Черкаси

* * *

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! здорово упивсь!
І, препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь.
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного. Амінь.

18 серпня [1859].
В Переяславі

* * *

Во Іудеї во дні они,
Во время Ірода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні
Романські п'яні легіони
Паскудились. А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори. А цар...
Самодержавний государ!
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се...
Хоч півдинарія позичив;
А той кишенею трясе,
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є!
Як ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі,
Марія сина привела
І в Віфлеєм з малим пішла...
Біжить почтар із Віфлеєма
І каже:—Царю! так і так!
Зіновать, кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не піднялось!
—Так що ж!—промовив Ірод п'яний,—
По всьому царству постинать
Малих дітей; а то, погані,
Нам не дадуть доцарювать.—
Почтар, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,

Щоб тільки в Віфлеємі били
Малих дітей.
                    Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.
Та де ж нам тую матір взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

24 жовтня [1859].
С.-Петербург

МАРІЯ

Радуйся, ты бо обновила еси
зачатыя студно.
Акаф. П. Б., Ікос 10.

Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих!
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твойо́го мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До са́мого, само́го краю.
Достойно пєтая! благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий конець, о всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої—убогії
Остатню лепту подаю.

У Йосипа, у тесляра
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.

Рідня була. Отож, небога,
Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу, було, і струг покине
Та й дивиться; і час мине,
А він і оком не мигне
І думає:—Ані родини,
Ані хатиночки нема!
Одна-однісінька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не за плечима?..—
А та стоїть собі під тином
Та вовну білую пряде
На той бурнус йому святешній.
Або на берег поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасти і напоїть.
Хоч і далеко, так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широкую Тіверіаду,
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип сидячи мовчав,
Не боронив її, не спиняв
На став іти. Іде, сміється,
А він сидить та все сидить,
За струг, сердега, не береться...
Коза нап'ється та й пасеться.
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гаєм
І смутно, сумно позирає
На той широкий божий став.
І мовила:—Тіверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо!
Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле!—
І похилилась, мов тополя

Од вітру хилиться в яру.
— Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старії підопру!—
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей.
А з добрих молодих плечей
Хітон полатаний додолу
Тихенько зсунувся. Ніколи
Такої божої краси
Ніхто не у́зрить! Злая ж доля
Колючим терном провела,
Знущалася над красотою!
О доленько!—Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, свою,
Свою головоньку смутную,
Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.

О світе наш незаходимий!
О ти, пречистая в женах!
Благоуханний сельний крине!
В яких гаях, в яких ярах,
В яких незнаємих вертепах
Ти заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?
Де ти сховаєшся? Ніде!
Огонь заклюнувся вже, годі!
Уже розжеврівся. І шкода,
Даремне сила пропаде.
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий,
І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний! Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі

Твоє грядущеє. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде.

Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора,
Неначе з злата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить. Підняла
На той Фавор свої святії
Очиці кроткії Марія
Та й усміхнулась. Зайняла
Козу з козяточком спід гаю
І заспівала:

«Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?»

Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенькая пішла
На хутір бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину, на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе теє кошеня,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням
Трохи, трохи не танцювала—

І не втомилась. Вигляда
Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину.
Зустрів її, і привітав,
І тихо мовив:—Де ти в бога
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу, опочий,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
Ходімо, доненько.—Який?
Який се гость?—Із Назарета
Зайшов у нас підночувать.
І каже:—Божа благодать
На ветхую Єлисавету
Учора рано пролилась:
Учора, каже, привела
Дитину-сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном.—
Так бачиш що!—А гость роззутий,
Умитий з кущі виходжав,
В одному білому хітоні,
Мов намальований, сіяв,
І став велично на порозі,
І, уклонившися, вітав
Марію тихо. Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела,
Очима в кущу. Принесла
Води погожої з криниці
І молоко і сир козлиці
Їм на вечерю подала.
Сама ж не їла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.

І словеса його святії
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

— Во Іудеї не було, —
Промовив гость, — того ніколи,
Що нині узриться! Равві,
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій!
І виростуть, і пожнемо,
І в житницю соберемо
Зерно святеє. Я месію
Іду народу возвістить. —
І помолилася Марія
Перед апостолом.
Горить
Огонь тихенько на кабиці,
А Йосип праведний сидить
Та думає. Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...
Холодочком
До сходу сонця провели
До самої Тіверіади
Благовістителя. І раді,
Радісінькі собі прийшли
Додому.
Жде його Марія
І, ждучи, плаче, молодії
Ланіти, очі і уста
Марніють зримо. — Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота! —
Промовив Йосип. — Диво сталось
З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то... — Й не вимовив: уб'ють,
На улиці, — і заховаймось
В своїм оазисі. — І в путь

Марія нашвидку збиралась
Та тяжко плакала, ридала.

Отож вони собі ідуть;
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий:
Спродать би то, та молодій
Купить хустиночку до речі,
Та й за повінчання оддать.

О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідної раби
І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малії душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот—і кують
Кайдани нові. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кривавої криниці
Собак напоять.

Де ж подівсь
Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний!
На брак окрадений! Не чуть,
Не чуть ані його, ані месії.
А люди ждуть чогось і ждуть,
Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш і ждатимеш од бога
І од людей його? Нічого,
Ніже апостола тогó
Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.

Молися й дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав,
А то б цеглиною убили,—
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люди, що стяли
У городі Тіверіаді
Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя месії.
— Його!—промовила Марія
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть,
Прийшли додому. І живуть
Повінчані, та не веселі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях. А вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна,
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сороченя—
Комусь то ще?
                                — Хазяїн дома?—
Надворі крикнуло.—Указ
Од кесаря, його самóго,
Щоб ви сьогодні, сей же час,
Ви на ревізію у город,
У город Віфлеєм ішли.—
І зник, пропав той тяжкий голос.
Тільки луна* в яру гулá.

Марія зараз заходилась
Пекти опрісноки. Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Віфлеєм.—Святая сило!

---

* В рукопису Шевченка тут «руна».

Спаси мене, мій боже милий!—
Тільки й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі обоє,
І, вбогії, перед собою
Козу з козяточком женуть:
Бо дома ні на кого кинуть.
А може, бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотина
Іде пасучися, рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти
Поволі, тихо.—Семіон
Протопресвітер,—Йосип мовив,—
Такеє то пророче слово
Сказав мені:—Святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновлять мужі єсеї.
І каже: поти не умру,
Поки месію не узрю!—
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!—Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!—
Марія мовила.
Найшов
Опрíснок Йосип у торбині,
Дає та й каже:—На, моя дитино,
Поки що буде, укріпись,
До Віфлеєма не близенько;
Та й я спочину. Утомивсь.—
Та й сіли на шляху гарненько—
Полуднувать. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Сховалося, і смеркло в полі.
І диво дивнеє! Ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива. Аж здригнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
Над самим Віфлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла.
І степ і гори осіяла.

Марія з шляху не вставала—
Марія сина привела.
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І, пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко край дороги
Ота́ру гнали чабани
Та й їх побачили. Небогу,
Її й дитяточко, взяли
І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом нарекли.

До сходу сонця, рано-рано,
У Віфлеємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,
Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї. Гомонить
І тихне люд.—О люди! люди!—
Чабан якийсь біжить, кричить.—
Пророчество Ієремія,
Ісаія збулось! збулось!
У нас, у пастирей, месія
Родився вчора!—Загуло
У Віфлеємі на майдані:
—Месія! Ісус! Осанна!—
І люд розходивсь.
Через час
Чи через два прийшов указ
І легіон з Єрусалима
Од того Ірода. Незриме
Й нечуте сталося тоді.

Ще діточки сповиті спали,
Ще ку́піль гріли матері,—
Намарне гріли: не купали
Маленьких діточок своїх!
Ножі солдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Такеє то на світі сталось!
Дивітеся ж, о матері!
Що роблять іроди царі!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода. Нагодували,
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу,
І, небораки, додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях Мемфіський. А мітла,
Мітла огненная світила,
Неначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що несла
В Єгіпет кроткую Марію
І нарожденного месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного бога!
Тебе ж, сердешну, коцт убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти. Мабуть, дорога
Таки завадила тобі?

У Нілі скупанеє спить
В пелюшках долі, під вербою,
Дитяточко. А між лозою
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
Зза Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться. За ними

На голому піску стоять
По шнуру піраміди вряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий,
І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває
Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш - гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина
І як його од зол спасти?
Од бурь житейських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постоли
Ременю доброго. Спочинув
Та й каже:—Доню, не журись.
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь.

Такеє то мені сказали.
Ходімо, каже, у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино.
—Ходім,—сказала та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А потім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялись
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
Удвох в колисочці несли.

То сяк, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє! Благодать,
Гайочок тихий серед поля,—
Одна єдиная їх доля
Отой гайочок!—і не знать,
Де він кохався, і хатина—
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелося ночувать.
В ярок Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись то з нею яснолиций
Зустрівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
Коло криниці поросли.
Маріє! Горенько з тобою!
Молися, серденько, молись!
Окуй свою святую силу...
Долготерпенієм окуй,
В сльозах кривавих загартуй!..
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б, іскупленим рабам!
Дитина б тая виростала

Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась
І тяжко-важко усміхнулась,
Та й заридала. Полились
На цямрину святії сльози
Та й висохли. А їй, небозі,
Полегшало.
Єлисавета,
Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та й була
Якась рідня їм. Вранці-рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці
В сусіду, в наймичку проситись.

Дитяточко собі росло,
З Івасем удовенком гралось.
Уже чимале підросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі і здорові,—
Аж любо глянуть, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Ївася,—
Івась у коники іграв ся,—
Зробило хрестик та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він умів майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку.—Злий!
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь! Покинь!—

А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І заридав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матернє. Небозі
Ніби полегшало. Взяла
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком погодувала,
Свіженьким коржиком. Воно ж
Попестилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло,
Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов ангеляточко в раю.
А на єдиную свою
Та мати дивиться і плаче
Тихенько - тихо: ангел спить,
То щоб Його то не збудить.
Та й не догледіла. Неначе
Окропу капля як огонь
На Його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив. І небозі
Не довелося одурить
Малого сина. Подивилось
І заридало.
Заробила
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела,
У ієссейську. Доглядала ж
Сама Його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в Його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає. Самий,

Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
Якось по сьомому годочку,—
Малий вже добре майстрував—
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь:
Який то з його майстер буде!
Які то люди з його будуть!
Та взявши відер, кандійок,
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у самий
Самісінький Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина
Та плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благать благого бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь!
Межи равінами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить
І научає, неповинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать! За правду згинуть!
Без правди горе!—Горе вам,
Учителі архієреї!—
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.
А радість матері Марії
Неізреченная. Месію,
Самого бога на землі
Вона вже зріла.
Спродались,
Во храмі помолились богу
І веселенькі у дорогу
Додому рушили вночі
По холодочку.

Виростали
І вкупі вчились, ростучи,
Святії діточки. Пишались
Святії тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлись
Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
І прорекли, і розп’ялись
За воленьку, святую волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій між люди. А за ним,
За сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині,
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи.
Бо за сином
Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла
Всі чула й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні*,
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним;
Сіяє в золотім вісоні
Ізраїльський архієрей!
Романський золотий плебей!
І час і два мине — не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлячись
На іудейськую столицю.
Й вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці,
Тихесенько. І принесе
Води погожої, і вмиє

---

* В рукопису тут і далі «Іліон».

Утомлені стопи святії,
І пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хітона,
Зашиє дірочку, та знову
Під смокву піде. І сидить
І дивиться, о всесвятая!
Як син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора біжить
Із города. Його любили
Святії діточки. Слідком
За ним по улицях ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали, малії.
Отож прибігли.—О святії!
Пренепорочнії!—сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував, благословляя,
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус. І веселенький
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово.
Не вняли слову! Розп'яли!
Як розпинать його вели,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати, ученики,
Перелякались, повтікали.
—Нехай іде! Нехай іде!
Отак і вас він поведе!—
Сказала дітям. І упала
На землю трупо̀м.
                    Розп'ялась
Твоя єдиная дитина!

А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій позиченій труні
Чужії люди. А Івана
Її зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало.

І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька! Такий
Талан твій латаний, небого!
Брати його, ученики,
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались, —
Сховались, потім розійшлись.
І ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумувати.
І ти, великая в женах!
І їх униніє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огне́нним словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святії,
По всьому світу розійшлись.
І іменем твойого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

А потім че́нці одягли
Тебе в порфіру. І вінчали,
Як ту царицю... Розп'яли
Її, як сина. Наплювали
На тебе, чистую, кати;
Розтлили, кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась,
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящій і убогій.

[11 листопада 1859.
С.-Петербург]

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Посажу коло хатини
На вспомин дружині
І яблуньку і грушеньку,
На вспомин єдиній!

Бог дасть, виростуть. Дружина
Під дре́вами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.

— Тоді, серце, як бра́лися,
Сі дре́ва садив я...
Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива!

19 листопада [1859].
С.-Петербург

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЇЛЮ

ГЛАВА 19

Восплач, пророче, сине божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
— Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей,
Незлобних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люди...
Хоч бачать люди, та мовчать.
Отож львеня те — дике! люте! —
Підстерегли його, взяли.
Та, закувавши добре в пута,
В Єгіпет люди одвели —
На каторгу. А люта мати!
Спустила друге біснувате
Своє скаженеє звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі пожирало.
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твого.
Окули люди і цього.
Заперли в щелепи удила
І в Вавілоні посадили
В тюрму глибоку. Щоб не чуть
Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого...

                    Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають.
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний. Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий
Вомісто львичищого рика
Почують люди. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!

Грудня 6 [1859.
С.- Петербург]

ОСІЇ. ГЛАВА XIV

ПОДРАЖАНІЄ

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе господь кара́,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить... Покара́,
Уб'є незримо. І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві:—Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!
І плача, матернього плача,
Ісполню гради і поля,
Да зрит розтлєнная земля,
Що я держитель і все бачу.—
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,

Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кривавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікать. Не втечете
І не сховаєтесь. Всюди
Вас найде правда-мста, а люди
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, розіпнуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі; вискажи: — Зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й речете,
Що цар наш бог, і цар надія,
І нагодує і огріє
Вдову і сирот... — Ні, не те!
Скажи їм ось що: — Брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах;
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтлєнноє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

25 грудня 1859 р.
[С.-Петербург]

* * *

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво,
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

[15 січня 1860.
С. П. Б.]

* * *

Ой діброво—темний гаю!
Тебе одягаę
Тричі на рік ... Багатого
Собі батька маęш.
Раз укриę тебе рясно
Зеленим покровом,—
Аж сам собі дивуęться
На свою діброву ...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Вóзьме її та й огорне
В ризу золотую,
І сповиę дорогóю
Білою габою,—
Та й спать ляже, втомившися
Турбóю такою.

15 січня 1860.
С. П. Б.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ

Наїхали старости
Й молодик за-ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого—
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуте, невкрите.
—Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?
— До. якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували.
— Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?

4 травня 1860.
С. П. Б.

МОЛИТВА

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай
І більш нічого не давай!

24 травня 1860.
С. П. Б.

Царів, кривавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

А чистих серцем—коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25 травня [1860]
С. П. Б.

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзиждущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли.

А чистих серцем?—Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

27 травня [1860.
С. П. Б.]

Тим неситим очам,
Земним бо́гам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі до́бра землі,
І хвалебні пса́лми —
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,

Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим - малим,
Тихолюбцям - святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі—не нам,
Все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі,
І всі дòбра землі,
Моя любо!.. А нам—
Нам любов між людьми.

31 травня [1860].
С. П. Б.

* * *

Колись то ще, во время оно,
Помпілій Нума, римський цар,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та, спочивавши,
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плести,
На шию б то. Коли погляне —
У холодочку під платаном
Дівча заквітчанеє спить...
Дріадам нічого робить
Перед такою красотою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіти
Дивується собі і дума:
— Який би ретязь ще сплести?

28 травня [1860]
С.-Петербург

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

В Путивлі граді вранці-рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
— Полечу, каже, зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху́, отру
Глибокії, тяжкії рани...—

І квилить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу́:
— Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютий... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав.—

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна.
І каже:—Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!

Пробив єси високі скали,
Текучи в землю половчина,
Носив єси на байдаках
На половчáн, на Кобяка
Дружину тую Святославлю...
О мій Словутицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посилала,—
Сльозами моря не долить.—

I плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валý на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
I каже:—Сонце пресвятеє
На землю радість принесло
I людям і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!

4 червня [1860]
С. П. Б.

* * *

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла̀ калèная,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаємому полі,
Середи землі́ Половецької.

Земля чорна копи́тами
Поорана, поритая;
Костьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-ту́га на тім полі
Зійшла для руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор військо на пригоду
Тому буй-туру Всеволоду.

І бились день,
І другий билися,
Та коло пòлудня на третій
Поникли Ігореві стязі.
Отак на березі Каяли
Брати різнились; бо нестало
Крові́-вина!.. Допирували
Хоробрі русичі той пир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися
За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава;
Високі гнулись дерева̀,
Додолу гнулися, журились!

6 липня [1860.
С.-Петербург]

* * *

В Путивлі граді вранці-рано
Сумує, плаче Ярославна:
— Полечу, рече, зозулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукав бебряний омочу
В ріці Каялі … І омию
На княжому дебелім тілі
Засохлу кров його … Отру
Глибокії на любім ладо рани.—

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі городі.
Й рече:
— Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієш, несеш
На легкому крилі своєму
Хиновські стріли?

14 вересня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Тихе поле аж крикнуло,
Аж зaридало, потряслось,
Тугу-журбу та ту неволю
На землю руську пронесло[*].

[СПБ. 1860 р. (?)]

---

[*] Чорновий начерк олівцем.

* * *

Умре муж велій в власяниці.
Не плачте, сироти, вдовиці!
А ти, Аскоченський, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юбкоборцеві восплач.
І вся, о Русская Беседа!
Во глас єдиний ісповєдуй
Свої грєхи.
І плач! і плач!

17 червня [1860.
С.-Петербург]

ГІМН ЧЕРНИЧИЙ

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи, співаєм:
Алілуя!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Алілуя!

Одурив ти нас, убогих,
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І, скиглячи, возопили:
Алілуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодиці...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, примовляєм:
Алілуя!

20 червня [1860.
С.- Петербург]

* * *

Над Дніпровою сагóю
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився,

Що без долі, без родини,
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Явір каже:—Похилюся
Та в Дніпрові скупаюся.—
Козак каже:—Погуляю
Та любую пошукаю.—

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи співають—

Повбирані, заквітчані
Та з таланóм заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнуться та співають.

24 червня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Росли укупочці, зросли;
Сміятись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром, побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А між людьми ж вони жили!

—

Подай же й нам, всещедрий боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічную, сугубу
На той світ тихий принести.

25 червня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
Защо ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багряницями закрито
І розп’ятієм добито?

Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітися,
Просвітися!.. Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову́ хату вимітати!

27 червня [1860.
С.-Петербург]

ЛИКЕРІ

На память 5 Августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський саваоф
Одурить! Не одурить бог,—
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його—ми люди!
Моя ти любо! Усміхнись
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він поможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 серпня [1860].
Стрельна

Н. Я. МАКАРОВУ

На память 14 Сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недòсвіт перед світом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14 вересня [1860.
С.-Петербург]

⁂

І Архімед і Галілей
Вина́ й не бачили. Єлей
Потік у черево черноче!
А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люди виростуть. Умруть
Ще незачатії царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

24 вересня [1860.
С.-Петербург]

Л.

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давне-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

27 вересня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на ко́го.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву! —
Та сію слово. Добрі жнива
Колись то будуть. І дурю!
Себе таки, себе само́го,
А більше, бачиться, ніко́го?

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясно́ю!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі бо́ки,
Ниво - десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ни́во!
Вийдуть люди жито жати...
Веселії жнива!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе само́го,
Ніж з ворогом по правді жить
І всує нарікать на бога!

5 жовтня [1860.
С.-Петербург]

САУЛ

В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І понад Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На по́лі вольнім вольно пас
Чабан, було, в своєму раї.
І гадки-гадоньки не має,
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу, та співає...
Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі́ підкрались, зайняли
Отари з поля; а пасущих,
І шатра їх, убогі кущі,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жону, і все взяли,
І все розтли́ли, осквернили,
І, осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали.
Царі лупилися, росли
І Вавілони мурували.
А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці)
В храма́х, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храмі́, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.
Жидам сердешним заздро стало,

Що й невеличкого царя
І з кизяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старо́го Самуїла,
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Отож премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв єлей,
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула здоровила,
І їм помазав во царя.
Саул, не будучи дурак,
Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювать.
Дивилися, та дивувались
На новобранця чабани,
Та промовляли,— що й вони
Таки не дурні.—Ач яко́го
Собі ми виблагали в бога
Самодержавця.—А Саул
Бере і город і аул,
Бере дівча, бере ягни́цю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволенье оддає
Своїм всеподданнійшим голим.
І в багряниці довгополій
Ходив по храмині, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега одурів.

Незабаром зібралась рада.
—Панове чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий цар,
Самодержавець - господар,
Сердешний—одурів. Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого?—По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.

                    В кедровій
В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфіру на онучі
І ніби морщить постоли,
Плете волоки, озуває
І у кедрових стін нових
Про батькове осля питає.
То возьме скіпетр і заграє,
Мов на сопілці.
                    Чабани,
Веніамінові внучата,
Тельця отро́кам принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревла
Сивоборода, волохата
Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусляра привела,
Якогось чабана Давида.
— І вийде цар Саул, і вийде,—
Чабан співає,—на войну...—
Саул прочумався, та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою рідненьку волохату
І вздовж і впоперек хрестить.
А гусляра того Давида
Трохи не вбив. Якби він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То, мов гадюку б, розтоптав
І ядовитую б розтер
Гадючу слину. А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном. Горе! Горе!
Дрібніють люди на землі,
Ростуть і висяться царі!

13 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті—
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема
Анікогісінько.—Нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу́!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни—святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди—
І нічогісінько не жди!..

18 жовтня [1860.
С.- Петербург]

* * *

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину...
Та колише московщеня,
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!

Титарівна-Немирівна
Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта
Юнкера з походу.

19 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о Суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила. Му́ко! Му́ко!
О скорбь моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують?
Не зацькують. А люди тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть.

20 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

І тут і всюди—скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
— Прокинься, каже. Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема! —
Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі...
І буде правда на землі.

30 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Вночі́ і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вночі́,
Іду та кашляю йдучи.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу. Де ж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми?
Повинна буть, бо сонце стане
І осквернéну землю спалить.

3 листопада [1860.
С.-Петербург]

* * *

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий.
Людей чимало на землі ...
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або ... Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сіялись лану,
А люди так собі пожнуть
І скажуть: — Десь його убито,
Сердешного, на чужині ... —
О горе, горенько мені!

4 листопада [1860.
С.-Петербург]

* * *

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

5 листопада [1860.
С.- Петербург]

* * *

Тече вода спід явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

—

Тече вода ізза гаю
Та попід горою.
Хлюпощуться качаточка
Поміж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

—

Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівчá воду брáти,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7 листопада [1860.
С.-Петербург]

* * *

Якось то йдучи уночі
Понад Невою... Та йдучи,
Міркую сам собі з собою:
— Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби!
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат.
Була б сестра, і був би брат.
А то... нема тепер нічого—
Ні бога навіть, ні півбога...
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годуємо та плачем.—
Отак то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов [із] ями,
Очима лупа кошеня,—
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами.—
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом, і тричі плюнув,
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13 листопада [1860.
С.-Петербург]

* * *

Бували войни й військовії свари:
Галагани́, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї,
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,—
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого [дуба]...
А од коріння тихо, любо
Зелені коріння ростуть.
І виростуть. І без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане.—Будяки
Та кропива—а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане ку́пою на купі
Смердячий гній,—і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося богу,
І небагатії, невбогі.

26 листопада [1860.
С.-Петербург]

Н. Т.

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща,
Недвига серцем; спала день
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає.
А ти ніби не добачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та матер божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем, не лукаво,
Хоть раз, сердего, соблуди!

2 грудня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5 грудня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Кума моя і я
В Петрополіськім лабіринті
Блукали ми — і тьма, і тьма...
— Ходімо, куме, в піраміду,
Засвітим світоч. — І зайшли,
Єлей і миро принесли,
І чепурненький жрець Ізіди,
Чорнявенький і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жерця: — Во Іудеї
Бисть цар Саул. — Потім хор
Ревнув з Бортнянського: — О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!..

[1860
С.-Петербург]

⁂

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу?—
На той світ, друже мій, до бога
Почимчикуєм спочивать...
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались,—
То й буде з нас!—ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано;
Походимо, посидимо—
На сей світ поглянем!
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
І широкий та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору—
Спочинемо... а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічнії, попід небом
Попливуть, засяють...
Підождімо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами

Помолимось богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу...
Над Летою бездонною
Та каламутною
Благослови мене, друже,
Славою святою!..

А поки те, да се, да оне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець—
Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?.. І тоді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею—
Та все б гекзаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання... А потім
Співали б прозу—та по нотах,
А не якнебудь...
Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона—
Через Лету бездонную
Та каламутнýю
Перепливем, перенесем
І славу святую—
Безвічную, молодую...
Або—цур її, друже!
І без неї обійдуся—
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку,—садочок
Кругом хатини насажу:
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу:

Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах—
І веселенько заспіваєм...

14—(?) лютого 1861.
[С.-Петербург]

ПРИМІТКИ

Примітки склали наукові співробітники Інституту української літератури ім. Шевченка АН УРСР: проф. Попов, П. М., проф. Маслов, С. І., Копиця, Д. Д., Геппенер, М. В., та наукові співробітники Інституту Історії України АН УРСР: Ястребов, Ф. О., проф. Петровський, М. Н.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ (стор. 11—13)

1. Котляревський, Іван Петрович (1769 — 1838) — видатний український письменник, автор «Енеїди», «Наталки-Полтавки», «Москаля-чарівника».

2. Недавно, недавно у нас в Україні.— Вірш «На вічну пам'ять Котляревському» Шевченко написав незабаром після смерті Котляревського (Котляревський помер 29 жовтня (ст. ст.) 1838 року).

3. Де ватагу пройдисвіта водив за собою. Пройдисвітом Шевченко називає Енея — головну дійову особу твору «Енеїда» Котляревського.

4. Як руїни Трої.— Троя — старовинне місто в Малій Азії, на березі Гелеспонта (давня назва Дарданельської протоки). У першому віці до нашої ери римський поет Вергілій написав велику поему під назвою «Енеїда», в якій змальовав, як греки зруйнували місто Трою, перебили або вигнали мешканців цього міста, троянців, як Еней-троянець після цілого ряду пригод прибув на територію теперішньої Італії і заснував тут нову державу, з якої згодом виникла Римська держава.

І. П. Котляревський перелицював «Енеїду» Вергілія по своєму. Коли у Вергілія це був героїчний твір, то свою «Енеїду» Котляревський написав у комедійно-сатиричному жанрі, пристосувавши зміст її до життя і побуту старої гетьманщини. Героям Вергілія — давнім троянцям — він надав українських характерів, весь зміст поеми наситив яскравими, часто гостро сатиричними, малюнками українського життя й побуту, викриваючи зловживання панів, попів і всяких чиновників, що знущалися над кріпаками-селянами.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ (стор. 17—20)

5. З булавами, з бунчугами—булава і бунчуг або бунчук — ознаки гетьманської влади.

КАТЕРИНА (стор. 24—42)

6. Жуковський, Василь Андрійович (1783 — 1852) — відомий російський поет і перекладач. Разом з художником Карлом Брюлловим та іншими Жуковський допоміг викупити Шевченка з кріпацької неволі. К. Брюллов намалював портрет Жуковського, і за гроші, виручені від продажу цього портрета, була куплена Шевченкові воля. Викуп стався 22 квітня (ст. ст.) 1838 року. На пам'ять про це Шевченко присвятив Жуковському свою поему «Катерина».

7. Та не з москалями.— Москалі — царські солдати. Тут розуміються офіцери-паничі. В іншому творі «Оксана» (в пізнішій редакції «Вільма») цю ж думку Шевченко висловлює так:

Стережіться ж, кохайтеся
Хоч і з наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами ...

8. Пішов москаль в Туреччину — на війну з Туреччиною.

9. Буде собі московкою — жінкою москаля, тобто солдата, солдаткою.

10. В Броварях спочила.— Бровари — село, кілометрів 25 від Києва, по шляху в Росію.

11. **Дуби з гетьманщини стоять** — з часів гетьманщини. Гетьманщина була на Україні до 1764 року.

12. **Берлин** — старовинна карета.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА (стор. 51 — 53)

13. **Квітка-Основ'яненко, Григорій Федорович** (1778—1843) — український письменник. Писав українською і російською мовами. Перший в українській літературі почав писати оповідання й повісті народною українською мовою. Автор відомих творів «Маруся», «Конотопська відьма», «Салдатський патрет», «Сердешна Оксана», «Пан Халявський» та ін. Дуже тепло відкликнувся на вихід у світ першої збірки поезій Т. Г. Шевченка «Кобзар» 1840 р. та поеми «Гайдамаки» 1841 р. Шевченко з ним листувався.

14. **Нема Січі.** *Січ Запорізька.* В другій половині XVI століття шляхетська Польща, що в 1596 р. остаточно оформила унію (об'єднання) з Литвою, захопила майже всю Україну (частину земель України Польща захопила раніше). Польська шляхта, а особливо великі пани-магнати, почали загарбувати на Україні в своє приватне володіння величезні земельні простори. До середини XVII століття майже всі незайняті землі були розібрані. Польські пани посилили закріпачення українського селянства, закріпостили непокріпачених ще селян, збільшуючи з кожним десятиріччям розміри панщини, оподатковуючи народ надмірними грошовими податками, позбавляли прав українське міське населення. З моменту укладення в 1596 році релігійної унії в Бресті на Україні посилився національно-релігійний гніт. Польська влада стала силою навертати український народ з православ'я в уніатство та католицтво.

Посилення кріпосного й національно-релігійного пригнічення викликало опір народних мас. Закріпачені селяни, незадоволені городяни-міщани ще більше стали тікати з населених місцевостей на низ Дніпра, в дикий степ. Так зросло *українське козацтво* (початки якого бачимо ще в кінці XV ст.) — вільне населення Подніпров'я і Брацлавщини, що займалося мисливством, рибальством, почасти хліборобством. Козацтво було організоване по-військовому, бо козаки змушені були весь час провадити боротьбу проти наскоків турків і татар на Україну, та й самі робили походи на татарські і турецькі міста й села. Центром козацтва стало укріплення за Дніпровими порогами, яке називалося *Запорізькою Січчю.* Козаки, що перебували в Січі та близько коло неї, називалися *запорожцями*, а ті, що жили по селах, містах і містечках Подніпров'я і Брацлавщини, дістали назву *городових козаків.* Заможнішу частину козацтва польський уряд взяв до себе на службу, записавши цих козаків у списки — реєстри; звідси пішла назва *реєстрові козаки.* Козацьке військо поділялося на полки і сотні, на чолі яких стояла старшина — полковники і сотники. В соціальному відношенні козацтво складалося з заможного козацтва й старшини — з одного боку, й з бідноти («голота», «сірома») — з другого. Старшина обирала споміж себе *гетьмана* — начальника всього козацького війська.

Більшість нереєстрових козаків жили так само злиденно, як і селяни. Щождо реєстрових козаків, то хоч вони й одержували за свою службу плату і деякі права, але ці права постійно порушував і польський уряд і магнати.

З кінця XVI століття український народ став відповідати на утиски польського панства повстаннями, намагаючись скинути іноземне ярмо. В цих повстаннях і війнах проти панської Польщі, з яких найбільшою була війна 1648 — 54 рр., що закінчилася приєднанням України до Росії, брали участь найширші верстви українського народу — селянство, козацтво, міщанство і частина української шляхти.

В усіх цих повстаннях запорізьке козацтво брало активну, провідну участь. Січ раз-у-раз бувала тим головним центром, де нагромаджувалися сили повстанців і звідкіля повстанці виходили на Україну підіймати народ на війну з панами. Так було, наприклад, в 1648 році, коли з Запоріжжя виступив проти Польщі Богдан Хмельницький.

Запорізька Січ проіснувала з перервами до червня 1775 року, коли її, за наказом Катерини II, було остаточно зруйновано.

15. **Кебети не маю.** — Кебета — хист, здібність.

ІВАН ПІДКОВА (стор. 54 — 55)

16. Іван Підкова — вславився походами з козаками. В 70-х роках XVI століття Підкова на чолі козацького загону захопив на деякий час владу в Молдавії, що належала тоді Туреччині. Турецьке військо примусило Підкову відступити назад на Україну. На вимогу Туреччини, в 1578 році польська влада скарала Підкову на смерть. Підкова у Шевченка виведений не як історична постать, а як художній образ.

17. Штернберг, В. І. (1818 — 1845)— художник, близький друг Шевченка по Академії мистецтв. Деякий час Шевченко разом з Штернбергом жив у Петербурзі на одній квартирі. Шевченко і Штернберг були близькими друзями до 1840 року, поки Штернберг не виїхав за кордон, до Італії.

18. Козацькеє біле тіло, в китайку повите.—Китайка — червона матерія. У запорізьких козаків був звичай покривати своїх товаришів, що загинули в бою, червоною китайкою.

19. Лиман (грецьке слово)— гавань, морська затока. Тут — гирло Дніпра, місце, де він багатьма рукавами впадає в Чорне море.

20. Байдаки — човни, на яких запорожці ходили Дніпром та Чорним морем у походи на Туреччину.

21. Синоп — місто в Туреччині, на березі Чорного моря.

22. Царград — давня слов'янська назва Стамбула, колишньої столиці Туреччини.

ТАРАСОВА НІЧ (стор. 56 — 61)

23. У цій поемі Шевченко оспівує повстання українського народу проти польського панування в 1630 році. На чолі повстання став Тарас Федорович (за «Историей Русов» — Трясило), якого нереєстрові козаки обрали на Запоріжжі своїм гетьманом. Головні події повстання розгорнулися навесні 1630 року на Подніпров'ї. Під Переяславом зійшлися в рішучому бою сили Тараса Федоровича з військами польського гетьмана С. Конецпольського, серед яких, крім поляків, були також наймані німці. Три тижні тривала уперта боротьба повстанців проти польсько-німецького війська, і, нарешті, 22 травня (ст. ст.) повстанці вщент розбили Конецпольського, знищивши у жорстокому бою значну частину його армії.

24. Гетьманщина — гетьманське урядування, що існувало на Україні з перервами від 1648 року до його остаточного скасування Катериною II в другій половині XVIII століття. Територіально гетьманщина, в основному, охоплювала Лівобережну Україну і м. Київ з околицями.

25. Запродана жидам віра.— В XV — XVIII століттях на Україні, особливо на Правобережжі, церкви й монастирі раз-у-раз бували приватною власністю того чи іншого пана, на землі якого стояла церква чи монастир. Було чимало випадків, коли церкви й монастирі, як і цілі маєтки, пани віддавали в оренду або в заставу різним багатіям — православним, католикам і євреям.

26. Уніати — так звалися прибічники унії. В 1596 році православна церква на Україні і в Білорусі, за згодою частини вищого православного духовенства, була підкорена церкві католицькій, якою керував папа римський. Це так звана Брестська унія. Польська шляхта примусово навертала до унії та до католицтва український народ. За опір проти унії жорстоко карали. Унія була знаряддям національно-релігійного утиску українського народу шляхетською Польщею.

27. Наливайко, Северин (за «Историей Русов»— Павло).—В 1591 році на Україні розпочалося народне повстання проти шляхетської Польщі, яке тривало до кінця травня 1596 року. Спочатку на чолі повстання стояв гетьман реєстровців К. Косинський, а потім Г. Лобода. Особливо уславився в боях з польськими військами третій вождь руху — Наливайко, керівник, найбільш близький до народних мас. Наливайко був захоплений в полон польськими панами і страчений у Варшаві в 1597 році. .

28. Павлюга.— Шевченко має тут на увазі Павлюка (Павла Михновича Бута)— одного з керівників повстання українського народу в 1637 р. проти панської Польщі. Павлюка польська влада скарала на смерть у Варшаві в 1638 р.

29. **Кравчина** — є думка, що Наливайко був з професії кравець. У творі «У неділеньку у святую» Шевченко сам називає його «Кравченко-Наливайко».

30. **Трубайло** або **Трубеж** — річка на Полтавщині, притока Дніпра. На Трубайлі стоїть місто Переяслав.

31. **Альта** — маленька річка, притока Трубежа.

Н. МАРКЕВИЧУ (стор. 62)

32. **Маркевич, Микола Андрійович** (1804 — 1860) — український поет, історик і етнограф. Знайомий Шевченка.

НА НЕЗАБУДЬ (стор. 63)

33. **На незабудь.** — Цей вірш Шевченко написав у примірнику «Кобзаря» 1840 р., який він подарував своєму другові, художникові Штернбергу, на прощання, з нагоди від'їзду Штернберга за кордон, до Італії.

ГАЙДАМАКИ (стор. 64 — 132)

34. **Григорович, Василь Іванович** (1786 — 1865) — брав близьку участь у викупі Шевченка з кріпацької неволі, на пам'ять про що Шевченко присвятив йому поему «Гайдамаки». Був секретарем Академії мистецтв у Петербурзі, де вчився Шевченко зразу ж після викупу з кріпацтва.

35. **Як над Вавілоном, над його садами.** — Вавілон — столиця давнього Вавілонського царства в Месопотамії (Азія). У Вавілоні, коло палацу царів, були славнозвісні «висячі сади», що їх звали «одним з семи чудес світу», бо вони були влаштовані на штучних горах та терасах, і вода для зрошування їх підіймалась за допомогою цілої системи спеціальних споруджень.

36. **Скутарі** — передмістя турецької столиці Стамбула (Царграда), лежить на азійському березі Босфорської протоки.

37. **Хортиця** — острів за Дніпровими порогами, один з центрів Запорізької Січі. В першій п'ятирічці на Дніпрі, близько Хортиці, збудована велика електростанція ім. Леніна — Дніпрогес.

38. **Тма, мна** — склади букв в церковно-слов'янському букварі. Шевченко згадує тут про свої дитячі роки, як він вчився у дяка читати, і висміює ту безглузду науку.

39. **Оксія** — значок, що ставився над окремими буквами в церковно-слов'янських книгах.

40. **Шляхетчина** — польське королівство або, як її звали, шляхетська республіка (Річ Посполита), де вся влада належала виключно шляхті. Усі державні справи шляхтичі вирішували на своїх загальних зборах: місцевих сеймиках і центральному сеймі, який збирався у Варшаві. На сеймі представники шляхти обирали короля.

41. **Інтродукція** — вступ до твору музичного або словесного. Тут — вступ до поеми. В інтродукції Шевченко спочатку згадує про старі часи існування польської шляхетської держави, коли вона в XV — XVII століттях вела завойовницькі війни проти Московської держави, Криму, Туреччини та інших держав («Мірялася з москалями, з ордою, з султаном, з німотою»). Згадавши далі про найвідоміших польських королів — Стефана Баторія (був королем польським з 1575 р. до 1586 р.) та Яна Собєського (був королем у рр. 1674—1696), Шевченко переходить до стану Польщі в XVIII столітті.

Тоді Польща доживала останні десятиліття свого самостійного існування. Шляхетська анархія, що здавна роздирала зсередини польську державу, економічна відсталість країни в наслідок безперестанних і невдалих війн привели, кінець-кінцем, до того, що Польщу в кінці XVIII століття (1795 р.) остаточно поділили між собою Австрія, Прусія і Росія.

Показуючи непривабливу картину державного життя Польщі, Шевченко глузує з чванства розгульної польської шляхти, з безладдя і неподобств, що панували на сеймах, роботу яких постійно зривало так зване «Nie pozwalam»: за правом, що існувало в Польщі, досить було хоча б одному членові сейму заявити про свою незгоду з тією чи іншою постановою і вигукнути «Nie pozwalam», тобто накласти свою заборону на цю постанову, як її вже не можна було проводити в життя.

Останній польський король Станіслав II Август Понятовський (1764—1795) хоч і був формально обраний сеймом, але фактично його поставила на польський престол Катерина II. Будучи слухняною зброєю в руках російського царизму, Понятовський провів в 1768 році в Польщі закон, що зрівнював православних у правах з католиками і обмежував права шляхти. Проти цього закону виступили *конфедерації* — збройні союзи польської шляхти, незадоволені політикою Понятовського.

Шляхетські конфедерації виступали під лозунгами оборони католицької віри і повної шляхетської свободи. Наймічнішою конфедерацією була Барська (м. Бар на Поділлі) на чолі з Пулавським (до речі, Пац керівником Барської конфедерації не був). Озброєні загони конфедератів частково діяли і на Правобережній Україні. Вони знущалися з народу, грабували населення, руйнували житла. В цій обстановці нелюдської експлуатації українського народу і розгулу шляхетської анархії і спалахнуло в 1768 році велике народне повстання — Коліївщина.

42. Герш-ту (єврейське) — чи ти чуєш?

43. Імості треба — треба милостивій пані.

44. Літаня. Літанія — коротка католицька церковна служба.

45. «My żyjemy, my żyjemy, Polska nie zginęła!» — Ми живемо, ми живемо, не загинула Польща — слова з польського гімну.

46. Завтра вночі у Чигрині свячений достану.— Повстання 1768 року, очолене Максимом Залізняком, почалося близько Чигрина, в Мотронинському монастирі. Тут, перед виступом повстанського загону, в другій половині травня, був відправлений молебень. В народі існує переказ, яким скористувався і Шевченко, що повстанці-гайдамаки в Чигирині, під час молебня, святили ножі, з якими потім пішли на польських панів. Шевченко в «Гайдамаках» відносить цей молебень до дня Маковія (1 серпня ст. ст.).

47. Чигирин або Чигрин — місто в теперішній Київській області. Довгий час в XVII столітті, починаючи від гетьманування Богдана Хмельницького, Чигирин був столицею, де перебували українські гетьмани.

48. Максим Залізняк — козак, запорожець. Один з керівників повстання 1768 року. Організував повстанські загони і привів їх від Чигрина до центру повстання — Умані, міста, що тоді належало польському магнатові Потоцькому і було одним з міських центрів Правобережжя.

Під Уманню Залізняк з'єднався з загоном другого керівника Коліївщини— Івана Гонти, який був сотником уманського надвірного (що служило при панському дворі) козацтва і перейшов на бік повсталого народу. Швидко після того як повстанці, під керівництвом М. Залізняка і І. Гонти, взяли Умань, повстання було придушене за допомогою царського війська. Польська шляхта нещадно розправилась з учасниками повстання. Особливо жорстоко карали полонених повстанців у Сербах і Кодні: багатьом з них постинали голови, садили на палі, різали з спини ремені, багатьом різали вуха і т. п. Гонту, після нелюдського катування, стратили, порубавши на шматки. Залізняка, як російського підданця, судив царський суд і після екзекуції батогами заслав у Сибір.

49. Од Конашевича — Петро Конашевич-Сагайдачний — український гетьман (помер в 1622 році).

50. Остряниця або Острянин, Яцько (Яків) — один з керівників народного повстання на Україні 1637—38 рр. Був гетьманом запорізького війська в 1638 р.

51. Богун Іван — козацький полковник. Талановитий полководець під час війни 1648—1654 рр. проти панської Польщі. Один з помічників Богдана Хмельницького. Страчений польською шляхтою в 1664 році. Ім'я цього талановитого полководця в часи громадянської війни надано одному з полків дивізії Миколи Щорса.

52. Жовті Води і Корсунь — місцевості, зв'язані з початком війни 1648—54 рр. Під Жовтими Водами і Корсунем, в травні 1648 року, Богдан Хмельницький вщент розгромив польське військо, очолюване головним начальником польської армії, коронним гетьманом М. Потоцьким.

53. Домаху гартує.— Домаха — шабля дамаської сталі.

54. Тікич — річка, що тече через м. Лисянку (Київська область).

55. Епілог (грецьке слово)— кінець промови. В художньому літературному творі — заключний його розділ.

56. Субскрибенти — передплатники. Це звертання було надруковане на обкладинці першого видання поеми «Гайдамаки», яке вийшло в 1841 році.

МАР'ЯНА - ЧЕРНИЦЯ (стор. 134 — 144)

57. Цей твір Шевченко присвячує Оксані К.....ко (Коваленко?) — дівчині, яку знав і любив ще з юнацьких років. Він не раз згадує її в своїх творах: «Мені тринадцятий минало», «Три літа», «Ми вкупочці колись росли» та ін.

В автографі, який Шевченко послав на початку 1842 р. Корсуну, редакторові альманаха «Сніп», цей уривок з поеми закінчується такою післямовою: «Отак зачинається моя черниця — а що дальше буде, то я і сам не знаю. Здається, і люльки не курю — а шматочки паперу, що була написана черниця, розгубилися — треба буде знову компонувать. А поки що буде, надрукуйте хоч це, що маю,— тільки друкуйте своєю граматкою, бо вона мені дуже полюбилась. Т. Шевченко».

58. Достеменний син Катрусі — такий самий, як Івась — син Катерини з поеми «Катерина», що став поводатарем кобзаря.

59. Придани — весільні гості з родичів молодої.

ГАМАЛІЯ (стор. 179 — 184)

60. Гамалія.— Історичного отамана Гамалії ми не знаємо. В цьому творі змальовується правдивий факт, як запорожці ходили морськими походами на Царград і там визволяли бранців з турецької неволі.

61. Великий Луг.— В давні часи так називалася місцевість по лівий бік Дніпра, близько його гирла, вкрита озерами і густими чагарниками. Ця місцевість належала Запорізькій Січі; тут запорожці рибалили й полювали.

62. Босфор — протока, що з'єднує Чорне море з Мармуровим.

63. Яничари — султанська гвардія.

64. Баша або паша — військовий і адміністративний чин у Туреччині.

65. Візантія — давня назва Царграда (Константинополя), тепер Стамбула. Візантією звалася й Грецька держава, яка існувала до середини XV ст. Царград (Константинополь) завоювали турки в 1453 році.

66. Хурдига — тюрма.

67. Дарданели — протока, що з'єднує Мармурове море з Егейським.

68. Чернець — мова йде про гетьмана Петра Конашевича - Сагайдачного, який вславився походами на турків і в одному з своїх походів з запорожцями спалив Галату, частину Стамбула. Сагайдачний насправді ченцем не був і помер в 1622 році від рани, яку дістав в бою.

69. Не кликнув в море на ралець.— Ралець — гостинець.

ТРИЗНА (стор. 185 — 198)

70. Рєпніна, В. М.— дочка князя Рєпніна, М. Г., військового губернатора Лівобережної України; Шевченко був з нею в близьких, дружніх стосунках.

71. Кант, Іммануіл (1724 — 1804)— видатний німецький філософ.

72. Галілей, Галілео (1564 — 1642) — великий італійський вчений, фізик і астроном.

РОЗРИТА МОГИЛА (стор. 201 — 202)

73. Богдан — гетьман Богдан Хмельницький (був гетьманом у 1648 — 1657 рр.). Видатний полководець. В 1648 — 1654 рр. був на чолі визвольної війни українського народу проти гніту шляхетської Польщі. В 1654 році Хмельницький очолив приєднання України до Росії, до братнього російського народу. Помер Хмельницький в 1657 році.

СОН (стор. 215 — 229)

74. Душі пропиває — пан пропиває гроші, що одержав за проданих кріпаків.

75. Цар волі, цар штемпом увінчаний — образ засланого у Сибір на каторгу революціонера, борця за повалення царизму. Каторжникам царська влада випікала на тілі штампи.

76. На багнищі город мріє — мова про Петербург, що був збудований на початку XVIII століття, за царювання Петра першого (царював 1682—1725 рр.), на березі Фінської затоки, саме там, де велика річка Нева багатьма своїми рукавами впадає в затоку. Там були болота і непрохідні хащі. На їх місці виросла столиця царської Росії.

77. Аж ось і сам — тобто цар Микола перший.

78. Твердиня і дзвіниця — Петропавлівська фортеця з церквою Петра і Павла, що стояла над Невою, якраз навпроти царського палацу. На високій стрілчастій дзвіниці цієї церкви був годинник.

79. Первому — вторая.— На пам'ятнику Петру I, збудованому за наказом цариці Катерини II (царювала 1762 — 1796 рр.) в 1782 р., написано двома мовами, латинською і російською: «Петру Первому — Екатерина Вторая». Автор пам'ятника — французький скульптор Фальконе.

80. Щось таке єневидиме.— Шевченко говорить про гетьмана Полуботка, якого за виступ проти царя Петра I було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він і помер в 1724 році.

81. Ти нас з України загнав голих і голодних...— тут Шевченко говорить про козаків і кріпаків, що загинули на будуванні Петербурга.

82. Сенат — найвищий судовий і адміністративний орган в Росії за часів царизму, заснований Петром I.

83. Медвідь виліз — себто цар.

ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ (стор. 234)

84. У першодрукові (журн. «Основа» 1861 р.) цей твір був з присвятою М. С. Щепкіну. В автографі, з якого ми друкуємо його, цієї присвяти нема.

Щепкін, М. С. (1788 — 1863) — видатний російський актор, колишній кріпак, один з основоположників сценічного реалізму, близький друг Шевченка.

ГОГОЛЮ (стор. 235)

85. Гоголь, М. В. (1809 — 1852) — великий російський письменник, сучасник Шевченка, автор «Тараса Бульби», «Ревізора», «Мертвих душ» та інших творів. Шевченко дуже високо цінив творчість Гоголя.

ЄРЕТИК (стор. 238 — 247)

86. Єретик — так церква називала тих людей, що виступали проти неї та її вчення. В даному творі Шевченко показує, як папи римські і католицька церква придушували всякий виступ проти офіціальних церковних догматів (див. прим. на слово — Догмати). Такі відомі філософи і вчені, як Джордано Бруно, Кампанелла, Галілей, були проголошені єретиками за те, що боролися за наукове пізнання світу всупереч офіціальній церковній вірі. Так само в Чехії був проголошений єретиком Ян Гус (1369 — 1415); за сміливі виступи проти католицької церкви його спалили в м. Констанці (в теперішній Швейцарії).

87. Шафарик, Павло (1795 — 1861) — чеський вчений, професор Празького університету, слов'янознавець, ідеолог і один з борців за національне визволення чеського народу від німецького панування. Був палким прихильником теорії панславізму — об'єднання всіх слов'ян в єдину федерацію.

88. Ієзекіїль — біблійний пророк.

89. Чернець голований — Шевченко тут пише про папу римського, що називав себе спадкоємцем апостола Петра і намісником бога на землі.

90. Тіара — так зветься корона папи римського: формою своєю вона схожа на три корони.

91. Віфлеємська каплиця — каплиця в Празі, в якій Ян Гус, починаючи з 1412 року, виступав проти римсько-католицької церкви.

92. Булла — папська грамота.

93. Догмати — основні релігійні положення (про походження світу, людини та ін.), які вважалися непорушними, не підлягали критиці і за критику яких церква жорстоко карала.

94. Конклав — збори кардиналів (найвищих духовних сановників католицької церкви).

95. **Ватікан** — великі і розкішні палаци в Римі; місце перебування папи римського.

96. **Авіньйон** — місто на півдні Франції, де в середні віки тимчасово перебували римські папи.

97. **Барони, герцоги і дюки** — титули вищої знаті в Західній Європі.

98. **Герольди** — вістуни, що привселюдно проголошували накази короля і оповіщали про початок урочистих церемоній.

99. **Трубадури** — мандрівні співці і поети в давній Європі.

100. **Сарацини** — в середні віки так звали арабів та ще деякі народи магометанської віри.

101. **Аттіла** — великий завойовник, вождь гунів в рр. 445 — 453, уславився своїми походами, величезними завоюваннями в Азії і Європі.

102. **І цесаря, і Вячеслава.** Цесар Сігізмунд — німецький імператор у рр. 1410 — 1437. Вячеслав — брат його, теж німецький імператор в рр. 1376—1400 і король чеський, помер в 1419 р.

103. **Прелати** — вищі духовні особи католицької церкви, що мали право судити (кардинали, єпіскопи, абати - настоятелі великих монастирів).

104. **Ливан** — гора в Сірії (Палестіна).

105. **На прю** (церк.- слов.) — на спірку, на суперечку.

106. **Автодафе** — смертна кара через спалення на вогні, широко застосовувана в середні віки.

107. **Голгофа** — гора коло Ієрусаліма, на якій, за євангельською легендою, був розп'ятий Христос.

108. **Овні шкури** (церк.- слов.) — овечі шкури.

109. **Te deum** (Te deum laudamus) — тебе бога хвалимо — католицька молитва.

110. **Трапеза** — їдальня в монастирі, їжа; *трапезувати* — їсти, бенкетувати.

111. **Старий Жижка з Таборова** — Ян Жижка в 1419 році, після скарання Яна Гуса, став на чолі повстання чеського народу проти німецького панування над Чехією.

СЛІПИЙ (стор. 248 — 266)

112. **Братства** — організації, що в XVI — XVII століттях були центром культурного і почасти політичного життя України. При братствах існували школи, в яких навчалася, здебільшого богословських наук, тодішня молодь, переважно з заможних кіл.

113. **Мисліте** — назва літери «м» у церковно - слов'янській азбуці.

114. **Тендер** — острів на Чорному морі.

115. **Межигірський Спас** — монастир в Межигір'ї, близько Києва, був тісно зв'язаний з Запорізькою Січчю.

116. **Почаїв** — почаївський монастир на Волині.

117. **Агарянська земля** — тут магометанські землі.

118. **Цареградська башта** — в'язниця в Стамбулі.

119. **Покрова** — церква в Запорізькій Січі.

120. **На тихому Дунаї новим кошем стали.** — Після зруйнування царським військом Січі в 1775 році значна частина запорожців втекла Дніпром на територію, що тоді належала Туреччині. В 1778 році турецька влада дозволила втікачам організувати Січ на гирлі Дунаю.

121. **Як цариця по Києву з Нечосом ходила... і по Дніпру у золотій галері гуляла.** — *Нечос* — прізвисько кн. Гр. Потьомкіна, фаворита Катерини II. Разом з ним цариця Катерина II робила подорож в 1787 р. по Україні та Криму.

122. **І як степи запорізькі німоті ділила та бахурям і байстрюкам люд закрепостила.** — Після зруйнування Січі Катерина II роздала величезні земельні простори на півдні України своїм фаворитам і урядовцям. Найбільше земель захопив до своїх рук Потьомкін. Ще в 1783 році Катерина II видала указ про остаточне закріпачення селян Лівобережної України.

123. **Як Кирило з старшинами пудром осипались.** — *Кирило* — Кирило Розумовський, що був останнім гетьманом на Україні (1750 — 1764).

Пудром осипались — перейняли звичаї царського двору, стали носити за тодішньою модою обсипані пудрою перуки.

124. Тепер, кажуть, Головатий останки збирає та на Кубань підмовляє, черкеса лякає.— Шевченко має тут на увазі організацію і оселення на Прикубанні в 1787 році так званого Чорноморського війська, що поставлене було проти черкесів. Князь Потьомкін доручив організацію цього війська колишній запорізькій старшині — А. Головатому та ін.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ (стор. 267 — 281)

125. Містерія (грецьке слово) — таїнства. Особливий жанр драматичного твору, що виник в XIV ст. у середньовічному театрі.

126. Суботове або Суботів — село і маєток Богдана Хмельницького біля Чигирина.

127. Юрусь гетьманенко — син Богдана Хмельницького Юрій. Був гетьманом з 1659 по 1663 рік та в 1677 — 1681 рр.

128. Що він їхав в Переяслав Москві присягати.— 8 січня 1654 року на народній раді в Переяславі було ухвалено приєднати Україну до Росії. Богдан Хмельницький присягнув з старшиною на вірність російському цареві Олексію.

129. Цареві московському коня напоїла в Батурині; як він їхав в Москву із Полтави.— Шевченко тут говорить про повернення Петра I після Полтави після розгрому шведів 27 червня 1709 року.

130. У самих палатах Мазепиних.— Мазепа Іван був гетьманом в рр. 1687 — 1708. В жовтні 1708 року зрадив Росію і Україну і перейшов на бік шведського короля Карла XII. Після поразки шведів під Полтавою Мазепа втік з Карлом XII на турецьку територію, де незабаром і помер.

131. Чечель, Дмитро — полковник, прибічник зрадника Мазепи.

132. Сейм — річка, притока Десни. На Сеймі стоїть м. Батурин.

133. Чута — назва одного з найбільших лісів, що були на території Запоріжжя.

134. Радзівіл і Потоцький — магнати, жорстокі кати українського народу. Володіли величезними маєтками в Польщі, Литві і на Україні.

135. Декабристи — дворянські революціонери (визначення Леніна), здебільшого офіцери. Перше покоління революціонерів у Росії; в першій чверті XIX століття вони виступили проти царизму з метою скинути монархічну владу і встановити в Росії буржуазну республіку. Декабристи мали три організації: «Південне товариство», «Північне товариство» і «Товариство з'єднаних слов'ян». 14 грудня (ст. ст.) 1825 року декабристи підняли в Петербурзі повстання, яке цар Микола I жорстоко придушив. Царські війська придушили і другий декабристський виступ — повстання Чернігівського полку в околицях м. Василькова на Київщині (кінець грудня 1825 р.— початок січня 1826 року). Микола I нещадно розправився з декабристами. П'ять керівників повстання (Пестель, Рилєєв, Бестужев-Рюмін, С. Муравьйов-Апостол, Каховський) були повішені, решту (понад 100 чол.) було заслано на каторгу, в Сибір. Різними карами були покарані також і солдати — учасники руху.

Шевченко глибоко співчував декабристам. Побачивши в Нижньому Новгороді у свого знайомого номер Герценівського журналу «Полярная звезда», на обкладинці якого були надруковані портрети декабристів, він записує в своєму щоденнику таке: «Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью: «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью: «Не первый русский коронованный палач».

136. Три указа накаркала на одну дорогу...— укази царя Миколи I про побудову залізниці між Петербургом і Москвою.

137. Да шесть тысяч в одной версте душ передушила — на будуванні залізниці працювали селяни-кріпаки, які тисячами вмирали від нелюдських умов праці, голоду та холоду.

138. Фон-Корф — барон Корф, М. А., царський чиновник, казнокрад, член державної ради. Керував поліцейською управою за царя Миколи I і одно-

часно поставляв кріпаків для земляних робіт на будуванні залізниці між Петербургом і Москвою. На цьому добре наживався.

139. Що розлили з річку крові та в Сибір загнали свою шляхту.— Мова йде про польське повстання 1830 — 1831 рр. Після придушення повстання Микола I заслав у Сибір багатьох його учасників.

140. Карамзін, Н. М. (1766 — 1826) — відомий російський історик і літератор. Написав «Историю государства российского» в 12 томах.

141. Сулу в Ромні загатила тільки старшинами козацькими.— Ромен або Ромни — місто на Полтавщині, над річкою Сулою, притокою Дніпра. Тут мова йде про скарання Петром I старшин козацьких — однодумців зрадника Мазепи.

142. Просто козаками Фінляндію засіяла; насипала бурта на Орелі... На Ладогу так гурти за гуртом виганяла та цареві болота гатила.— За часів Петра I люд український (особливо козацтво) брав участь у війні з Швецією, зокрема на території Фінляндії, багато козаків і кріпаків загнали на будування Петербурга і кріпостей, на будування укріплень на р. Орелі, на проведення Ладозького каналу і т. п. У війні з Швецією, а також на важких будівних та земляних роботах велика кількість людей загинула.

143. Бурта або бурти — купи.

144. Полуботок Павло — чернігівський полковник, пізніше наказний (тимчасовий) гетьман (1722 — 1723). За виступ проти Петра I був ув'язнений у Петропавлівській кріпості, де й помер в 1724 році.

145. Мучитель — цар Іван Грозний (царював у рр. 1533 — 1584).

146. Петруха — цар Петро I (був царем в 1682 — 1725 рр.).

147. Пчела — «Северная пчела», реакційна газета, що виходила в Петербурзі за часів Шевченка.

148. Ясси — місто в Румунії, колишня столиця Молдавії. В Яссах у 1652 р. старший син Богдана Хмельницького Тиміш одружився з Розандою, дочкою молдавського господаря (князя) Лупула.

149. Містечко Берестечко.— Під Берестечком в червні 1651 року сталася битва війська Богдана Хмельницького з польською армією. Зрада татарського хана, тодішнього спільника Хмельницького, дала змогу польській шляхті виграти бій.

СТОЇТЬ В СЕЛІ СУБОТОВІ (стор. 282 — 283)

150. Зіновію, Олексіїв друже!—Зіновій — друге ім'я Богдана Хмельницького. Олексій — цар Олексій Михайлович (царював у 1645 — 1676 рр.), за царювання якого, в 1654 році, Україна приєдналася до Росії.

НАЙМИЧКА (стор. 284 — 298)

151. Пролог (грецьк.) — переднє слово, в літературно-художньому творі вступна частина.

152. Габа — біле турецьке сукно; в народних піснях вживається в значенні краєчка хустки.

КАВКАЗ (стор. 299 — 303)

153. Яків де Бальмен (1813 — 1845) — близько знайомий Шевченкові офіцер і художник. Загинув на Кавказі під час одного з походів царського війська на черкесів у 1845 році.

154. Прометей — образ титана, напівбога в грецькій міфології. У давніх греків була поширена легенда, що Прометей викрав у богів огонь і дав його людям. За це найстарший бог Зевс звелів прикувати його до скелі на кавказькій високій горі, а орел став щодня клювати його печінку. Щоб муки Прометея тривали вічно, Зевс зробив так, що печінка в нього за ніч виростала і її знову клював орел.

155. Чурек — хліб.

156. Сакля — хата.

157. Мірри дим.— Мірра — пахуча смола.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ... (стор. 304 — 310)

158. Моголи — тут монголи.

159. Тамерлан (1336 — 1405) — монгольський хан, великий завойовник.

160. Коллар, Ян (1793 — 1852) — відомий чеський поет, прихильник ідеї загальнослов'янського об'єднання народів.

161. Ганка, Вацлав (1791 — 1861) — чеський поет і вчений, професор Празького університету.

162. Слав'янофіли, слав'янофільство — ідейно-політична течія, що існувала в 40 — 50-х роках XIX століття. Слов'янофіли розповсюджували ідею об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федерацію. Російські слов'янофіли стояли за об'єднання всіх слов'ян у єдину державу під владою російського царя.

Карл Маркс і М. Чернишевський називали теорію слов'янофілів реакційною, такою, яка по суті допомагала зміцненню російського царизму.

163. Брути.— В римській історії найбільш відомі два Брути: Луцій-Юній Брут вславився тим, що в 510 році до нашої ери очолив повалення з трону царя Тарквінія Гордого, після чого Рим став республікою; Марк-Юній Брут був одним з організаторів змови і вбивства Юлія Цезаря (44 р. до н. е.).

164. Коклеси.— Горацій Коклес, легендарний римський герой, вславився тим, що в 507 році до нашої ери обороняв від ворожого етруського війська міст на річці Тібрі у Римі.

165. Титла — особливий значок над словом, який в церковно-слов'янському письмі означає скорочення.

166. Синоп, Трапезонт — турецькі міста на березі Чорного моря.

167. І на Січі мудрий німець картопельку садить.— Тут Шевченко говорить про заселення, з наказу цариці Катерини II, півдня України німецькими багатіями-колоністами, яке почалося після зруйнування Запорізької Січі.

ХОЛОДНИЙ ЯР (стор. 311 — 313)

168. Холодний Яр — яр у лісі, недалеко від Чигирина. Тут збиралися в 1768 р. гайдамаки для боротьби проти панів.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ (стор. 314 — 321)

169. Вскую — (церк.-слов.), — чому, чого.

170. Ізраїль — біблійне найменування єврейського народу.

171. Всує (церк.-слов.) — даремно.

172. На бороду Аароню.— Аарон, за біблією,— єврейський первосвященик, брат Мойсея.

173. Омети ризи — краї, поли особливої верхньої одежі.

174. Єрмон — гора в Палестині.

175. Сіон — гора в Палестині.

176. Тимпан, орган — тут стародавні музичні інструменти.

177. Едомляни, едомськії діти — ідумеї, народ, що жив на південь від Палестини, в сусідстві з ізраїльським народом, і часто нападав на нього.

ВІДЬМА (стор. 333 — 346)

178. Бендерський шлях — шлях на місто Бендери, проходив по території колишньої Молдавії.

179. Волощина — Молдавія. За часів, про які говорить Шевченко, була окремим князівством і знаходилась під владою Туреччини.

Н. КОСТОМАРОВУ (стор. 359)

180. Костомаров, М. І. (1817 — 1885) — відомий український письменник і історик, професор Київського, а пізніше Петербурзького університету; один з організаторів у Києві Кирило-Мефодіївського братства — гуртка панславістського напрямку. Разом з Костомаровим та іншими братчиками Шевченко був заарештований в 1847 році. У Костомарова і Шевченка були різко протилежні ідейно-політичні переконання: Шевченко гостро ненавидів

всіляких панів та царів і був прихильником революційних дій, а Костомаров вірив, що полегшення становища народу можна добитися мирним шляхом, без революції. Характерний факт засвідчив на допиті в III відділі студент Андрузький, — що Шевченко до арешту 1847 року часто докоряв Костомарову, «что он много говорил, а действовал слабо», «бездеятельность их (братчиків) приводила его (Шевченка) в негодование».

КНЯЖНА (стор. 372 — 383)

181. Віват! (лат.)— хай живе!
182. Кунштики — ілюстрації, малюнки.
183. Ченчіо — Беатріче Ченчі, красуня, дочка римського вельможі. Родина Ченчі жила в Римі в другій половині XVI ст. За старими переказами, Беатріче Ченчі вбила свого батька, який хотів її згвалтувати.
184. Саваоф (староєвр.) — бог.

СОН (стор. 388 — 392)

185. Вибла могила — курган коло Переяслава.
186. Трахтемирів — містечко на правому березі Дніпра, проти Переяслава.

ІРЖАВЕЦЬ (стор. 393 — 395)

187. Гордієнко, Кость — запорізький кошовий. Разом з Мазепою зрадив Україну й Росію і перейшов на бік Карла XII.
188. Фастовський полковник — Семен Палій.
189. Прилуцький полковник — Гнат Галаган.
190. Дант — Данте Алігієрі (1265 — 1321), геніальний італійський поет, автор «Божественної комедії», в першій частині якої змальовані пекельні муки.
191. Шведчина — часи шведської інтервенції на Україні на початку XVIII ст.
192. Як дзвонили у Глухові — тобто як обрали в 1708 році нового гетьмана, Івана Скоропадського, після зради Мазепи.

N. N. (стор. 396)

193. Нерон — римський імператор в 54—68 рр. нашої ери, відомий своєю жорстокістю.
194. Сарданапал — останній ассірійський цар (VII ст. до н. е.).
195. Сократ (469 — 399 рр. до н. е.) — славнозвісний грецький філософ.

ЧЕРНЕЦЬ (стор. 398 — 401)

196. Бурсацтво — бурсаки, учні Києво-Могилянської Колегії, що була заснована при Братському монастирі.
197. Вишгород — село коло Межигір'я (Київщина).
198. Сивий гетьман — Мазепа, що був ворогом Палія і заарештував його під час бенкету в своєму таборі під Бердичевом. По доносу Мазепи, Палія було заслано до Сибіру, звідки після зради Мазепи Палій був повернений Петром I і брав участь у полтавському бої.
199. Патериця — палиця, посох.

ХУСТИНА (стор. 405 — 406)

200. Компанійці — наймане кінне військо при гетьманах.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ (стор. 407 — 410)

201. Козачковський, Андрій Осипович — лікар у Переяславі, знайомий Т. Г. Шевченка.
202. Сковорода, Ґригорій Савич (1722 — 1794) — видатний український філософ і поет. Його байки, пісні та псалми були дуже поширені серед народу.
203. Три царіє со дари — слова з народної колядки.

204. Талй (казах.)— піщані горби, зарослі лозою.

205. Понад Уралом — над річкою Уралом стояла Орська кріпость, в якій Шевченко перебував на засланні в 1847 — 48 рр.

206. До Миколи заблудила — Шевченко говорить про царя Миколу I.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (стор. 411 — 419)

207. Кухаренко, Я. Г.— кубанський генерал, письменник, автор п'єси «Чорноморський побит» та інших творів. Знайомий Т. Г. Шевченка.

208. Реву (франц.) — Revue — буквально: огляд; тут назва журналу.

209. Ла мод (франц.)— La Mode — мода, журнал мод.

210. Ненатля — ненаситність.

211. Ах! аллах! — Аллах — назва бога в магометанській релігії (тут Шевченко іронізує над тими письменниками, що не знають справжнього життя закріпаченого селянства).

212. І пу́гав Пу́гач над Уралом.— Пугач — Ємельян Пугачов.

213. Карались господом ляхи — тут мається на увазі поділ території Польської держави в кінці XVIII століття між Австрією, Прусією і Росією.

214. Піїти — поети.

215. Ода — урочистий, піднесений вірш.

216. Пікінери — військо. Пікінерські полки — військові поселення з козаків і селян на півдні України, створені царським урядом в 1764 році.

217. Хавтури — попівські побори.

А НУМО ЗНОВУ ВІРШУВАТЬ (стор. 421)

218. Сиріч (церк.-слов.)— тобто.

У БОГА ЗА ДВЕРМИ (стор. 422 — 424)

219. Цей вірш написаний за мотивами казахської легенди.

220. На хирю — на біду собі.

ВАРНАК (стор. 425 — 429)

221. Варнак — таврований каторжник-утікач.

222. Елек — невеличка річка, притока річки Урала.

223. Іква — річка на Волині, притока річки Стира.

ЦАРІ (СТАРЕНЬКА СЕСТРО АПОЛЛОНА) (стор. 432 — 438)

224. Аполлон — за міфами давніх греків, бог, покровитель мистецтв. Сестра його — муза мистецтв, одна з дев'яти муз.

225. Парнас — гора в Греції, де, за міфом, жив Аполлон і музи.

226. Стогни (церк.-слов.) — майдан.

227. Вертоград (церк.-слов.)— сад.

228. Сікер — міцний хмільний напій.

229. Анафан (Нафан) — за біблійною легендою, пророк часів царя Давида.

230. Крин сельний — польова лілія.

231. Ю (церк.-слов.)— її.

232. Рогволод чи Рогвольд — полоцький князь другої половини X ст.

233. Рогніда — дочка Рогволода.

234. Ладо — за старослов'янською міфологією, богиня весни та кохання; Лель — її син.

235. Валькірії — богині війни у давніх германців.

236. Потя (старослов.)— порізав, побив.

237. Поя — узяв (тут в наложниці).

ДОБРО́, У КОГО Є ГОСПО́ДА (стор. 439)

238. Ватага — рибальський зимовник. У такому зимовнику розташувалася експедиція для дослідження Аральського моря, в якій брав участь Т. Г. Шевченко.

ТИТАРІВНА (стор. 440 — 445)

239. Титарівна — дочка титаря, церковного старости.
240. Оранда — корчма, шинок.
241. Шеляг — дрібна монета, гріш.

НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА (стор. 447 — 448)

242. Діана — у давніх римлян — богиня полювання та місяця. Тут — місяць.

МОВ ЗА ПОДУШНЕ (стор. 449)

243. Подушне — податок з кожного дорослого чоловіка, заведений в царській Росії Петром I і остаточно скасований наприкінці XIX століття.

П. С. (стор. 450 — 451)

244. П. С. — П. И. Скоропадський. Власник великого маєтку на Чернігівщині. «Потомок гетьмана дурного» — Ів. Скоропадського, який гетьманував у 1708 — 1722 рр.

245. Готический — архітектурний стиль середньовічної Європи (деякі з ознак його — гостроверхі башти, дахи, вікна); цей стиль часто наслідували в XIX ст.

МАРИНА (стор. 455 — 463)

246. Схімник — чернець - затворник.
247. Коч — коляска, фаетон.

МІЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ (стор. 466 — 470)

248. Ішли можери п'ючи — так написано в автографі Шевченка. За життя поета цей твір не був опублікований. По смерті Шевченка усі видавці, починаючи з видання «Кобзаря» 1867 р. (вид. Кожанчикова), яке редагував М. Костомаров, цей рядок друкували так: «Ішли мажі рипучі» — очевидно, пристосовуючись до народної пісні. Є думка, що слово «можери» в автографі Шевченка, яке здавалося незрозумілим попереднім видавцям, походить від молдавського слова «мошер» (moşier) — поміщик, власник маєтку. Оскільки події твору відбуваються в Молдавії, таке запозичення слова тут можливе.

249. Оливо потрачу — оливо тут в значенні олівця. Колись олівці робилися з олива.

250. Файда — довгий батіг.

ШВАЧКА (стор. 486 — 487)

251. Швачка і Левченко. *Швачка, Микита* — один з ватажків селянського повстання 1768 року (Коліївщина). *Левченко* — учасник цього повстання.

252. Семен Палій — Фастовський, а потім Білоцерківський полковник кінця XVII—початку XVIII століття. Боровся проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні.

У ТІЄЇ КАТЕРИНИ (стор. 490 — 491)

253. Козлов — місто на Кримському побережжі Чорного моря, тепер Євпаторія.

254. Бакчисарай — колишня столиця татарських ханів у Криму.

У НЕДІЛЕНЬКУ У СВЯТУЮ (стор. 498 — 500)

255. Архімандрит — тут настоятель монастиря.

256. Бунчуги або бунчуки — древко з кінським хвостом на кінці, одна з ознак гетьманської влади.

257. Лобода, Іван (в дійсності звався Григор, а не Іван) — гетьман реєстрових козаків наприкінці XVI ст. Один з керівників повстання 1594—1596 рр. проти польської шляхти.

258. Кравченко-Наливайко — у повстанні 1594 — 1596 рр. стояв на чолі нереєстрового козацтва. В 1597 році закатований польською владою на смерть.

У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА (стор. 501)

259. Перетика — перелісок.

260. Кичка — подушечка в хомуті.

У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАНЕСЕНЬКО (стор. 502)

261. Притика — кілок, яким прикріплюють ярмо до дишла.

У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ (стор. 516 — 518)

262. Ще був тоді...— мова йде про Віленський університет, який після польського повстання (1830 — 1831 рр.) був перетворений на лазарет.

263. Бакаляри — тут студенти.

264. Остра брама — міська брама у Вільно з іконою «богородиці», перед якою треба було скидати шапки.

ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА (стор. 519 — 521)

265. Самойлович, Іван — гетьман (1672 — 1687), з попівського роду; за час свого гетьманування придбав величезні маєтки й багатства. В народі мав прізвисько «Попович».

266. Ромодан — Ромодановський Григорій, боярин, воєвода, начальник царського війська на Україні в другій половині XVII ст.; забитий під час стрілецького бунту в Москві (1682 р.).

267. Дорошенко, Петро — гетьман Правобережної України (1665 — 1676), боровся проти Самойловича в союзі з турками.

268. Клейноди — ознаки влади.

269. Сосниця — місто на Чернігівщині.

270. Улус — татарське селище.

271. Чарнецький Степан — польський полководець (помер 1665 р.), заклятий ворог українського народу.

272. Тиміш — син Богдана Хмельницького. В 1653 році під час облоги кріпості Сочави (коло Кам'янець-Под.) об'єднаним військом Польщі, Семигорода (Угорщини), Молдавії, Валахії був тяжко поранений і від рани помер.

273. Шлях Ромодан — Ромоданами звалися чумацькі шляхи на Лівобережній Україні.

274. Святий Ростовський — Дмитро Туптало (1651 — 1709), письменник, митрополіт ростовський в 1702 — 1709 рр.; батько його, сотник Сава, був прихильником гетьмана Дорошенка.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ (стор. 522 — 523)

275. У цьому вірші Шевченко звертається до свого оренбурзького знайомого Ф. М. Лазаревського.

276. Цидула — лист.

СОТНИК (стор. 525 — 538)

277. Óглав та Борисполь — містечка недалеко від Києва.

278. Богослов — тут учень вищого класу церковно-православної школи Київської академії.

ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ (стор. 558 — 559)

279. Дулевина — міцно загартована сталь.

МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ (стор. 563 — 564)

280. Сатурн — за римською міфологією бог часу.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ (стор. 583 — 584)

281. Великомученичесвятий — мова йде, очевидно, про Лермонтова або Рилєєва, що їх твори приятелі переслали Шевченкові разом з іншими книгами до Оренбурга.
282. Присносущий (церк.-слов.) — що існує вічно.

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ (стор. 585 — 587)

283. Елегія — вірш, в якому передається настрій спокійного суму. Тут треба, очевидно, «ідилій» тобто творів, що вихваляють спокійне (здебільшого сільське) життя.
284. Хула (церк.-слов.) — огуда, зневага.

БУВАЄ, В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ (стор. 588 — 591)

285. Третій Сигизмонд — Сігізмунд III, король польський (королем був 1587 — 1632 рр.).
286. Чура або джура — слуга-зброєносець козацького старшини.

МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО (стор. 598)

287. І знову потекла мужицька кров — в цьому уривку мова йде, очевидно, про початок кримської війни між Росією — з одного боку, Туреччиною, Англією, Францією — з другого (1853 — 1856).

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (стор. 599 — 609)

288. Друга поема під тією самою назвою (перша — 1847 р.); писав її Шевченко, не маючи, очевидно, під руками першої поеми,— з пам'яті.
289. 7 Маія 1857 р.— дата, коли Шевченко дістав першу звістку про своє звільнення з заслання.
290. Кобила — тут колода, до якої прив'язували засудженого, щоб карати.
291. Скрениця — дерев'яні колодки, що набивалися на ноги замість кайданів.
292. Очаков — місто над Дніпровим лиманом.
293. Бо тут Сибір була колись — Сибір в розумінні місця заслання каторжан. Ще в першій половині XIX ст. на Єлек чи Ілецьку защиту посилали каторжан ламати сіль.

НЕОФІТИ (стор. 610 — 624)

294. Неофіт (грецьке) — новоохрещений.
295. Щепкін, М. С. (1788 — 1863) — видатний російський актор, колишній кріпак, один з основоположників сценічного реалізму, близький друг Шевченка. Коли Шевченко по дорозі з заслання, затриманий жандармами, був змушений прожити зиму в Нижньому Новгороді, то не хто інший, як 70-літній Щепкін приїхав до нього з Москви побачитись після понад десятирічної розлуки. Така міцна була між ними дружба.
296. 24 декабря 1857 р. — в цей день Щепкін приїхав до Шевченка в Нижній Новгород для побачення.
297. Возлюбленику муз і грацій. — *Музи* в античній міфології богині мистецтв і наук; *грації* — у римлян богині краси.
298. Лета — міфологічна річка забуття в підземному царстві.
299. Декій, Нерон — римські імператори, що жорстоко переслідували християн. Декій був імператором в 249 — 251 рр. нашої ери, Нерон — в 54 —68 рр.
300. Гіменей — античний бог шлюбу.
301. Гінекей — жіночі покої в античному домі.
302. Пенати — хатні боги у римлян.
303. Капітолій — кріпость з храмом бога Юпітера в давньому Римі.
304. Алкід — син Алкея, Геркулес.
305. Гетера — тут повія.
306. Венера — богиня кохання у римлян.

307. Козлоногий п'яний дід — фавн, античний божок гаїв, полів та гір.

308. Аппіїв шлях — шлях між Римом і містом Капуя.

309. Пріап — бог плодючості.

310. Терми — розкішні споруди в Римі, що містили в собі купальні та приміщення для розваг.

311. Амфора — старогрецький посуд.

312. Кіпріда — богиня Венера.

313. Катакомби — печери під Римом, в яких ховали мерців; у цих печерах збиралися перші християни, ховаючись від переслідування римської влади.

314. Сіракузи — місто на острові Сіцилії.

315. Скіфія — давня назва місцевості на південному березі Чорного моря; місце заслання політичних злочинців римської держави.

316. Медуза — в грецькій міфології легендарне страховище з зміями замість волосся на голові. За легендою, Медуза одним поглядом своїм перетворювала все живе в камінь.

317. Преторіанци — імператорська гвардія в Римі.

318. Ліктори — почесна сторожа римських вищих урядовців.

319. Патриції — римська знать.

320. Юпітер — найвищий римський бог.

321. Нотабене (Nota Bene) — зверни увагу.

322. Плебеї — в давньому Римі обмежена в правах суспільна верства.

323. Колізей — цирк у Римі.

324. Тібр — річка в Італії, над якою стоїть Рим.

325. Стратег — начальник війська, полководець.

326. Зевес (Зевс) — найвищий бог у греків, те саме, що римський Юпітер.

327. Гладіатор — боєць в римському цирку; гладіатори набиралися з рабів та полонених.

328. Сціпіони — багатий і знатний римський рід; в III і II ст.ст. до н. е. з нього вийшло декілька відомих полководців.

329. Лідійський. — Лідія — країна в Малій Азії.

330. Альбано — місто недалеко від Рима.

331. Морок — бог підземного царства у скіфів.

ЮРОДИВИЙ (стор. 625 — 627)

332. Фельдфебель-цар — цар Микола I.

333. Капрал Гаврилович Безрукий — Дмитро Гаврилович Бібіков (дійсно не мав однієї руки). В 1837 — 1848 рр. займав посаду київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

334. Долгорукий — князь Микола Андрійович Долгоруков, генерал-губернатор харківський, полтавський та чернігівський у 1840 — 1847 рр.

335. Сатрапи — повновладні царські намісники в провінціях давньої Персії.

336. Єфрейтор малий — чиновник Пісарев, управитель канцелярії Бібікова.

337. Вашінгтон Георг — борець за звільнення Північної Америки з-під влади Англії в другій половині XVIII століття. Перший президент Сполучених Штатів Північної Америки.

338. Поляни, дулеби, древляни — давні слов'янські племена, що жили на території сучасної України.

339. Прафос — тут мерзотник.

340. Смітничок Миколи — Петербург часів Миколи I.

341. Байкал — озеро в Сибіру.

МУЗА (стор. 629 — 630)

342. Феб-Аполлон — див. прим. 224.

СЛАВА (стор. 631)

343. Версаль — місто поблизу Парижа, колишня резиденція французьких королів у XVII — XVIII ст.ст.

344. А надто з тим Миколою у Севастополі — натяк на величезні поразки царського війська під Севастополем у Кримській війні (1853 — 1856).

МАРКУ ВОВЧКУ (стор. 635)

345. Марко Вовчок (Марія Маркович) — відома українська письменниця, автор «Народних оповідань», «Інститутки» та інших творів. Шевченко дуже високо цінив творчість Марка Вовчка. Познайомився з нею Шевченко у Петербурзі після заслання.

346. На память 24 Генваря 1859 — очевидно, день знайомства Шевченка з Марком Вовчком.

ІСАІЯ, ГЛАВА 35 (стор. 636 — 637)

347. Карміл і Ліван — гори в Палестині.
348. Омофор — частина архієрейського одягу.
349. Сіон — див. примітку 175.

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ (стор. 639).

350. Черненко, Ф. І. — інженер, петербурзький знайомий Шевченка.

ВО ІУДЕЇ, ВО ДНІ ОНИ (стор. 644 — 645).

351. Хоч півдинарія — динарій — римська монета.

МАРІЯ (стор. 646 — 664)

352. Лепта — дрібна монета.
353. Бурнус — верхній одяг у народів сходу.
354. Тіверіада — тут в значенні Тіверіадського озера в Галілеї (Палестіна).
355. Хітон — одяг у давніх греків та євреїв.
356. Фавор — гора в Галілеї, над Тіверіадським озером.
357. Куща (церк.-слов.) — шатро, курінь.
358. Назарет — місто в Галілеї.
359. Нарек (церк.-слов.) — назвав, нарік.
360. Равві (староєвр.) — учитель.
361. Месія — легендарний спаситель-ватажок, приходу якого чекали в Іудеї.
362. Кабиця — вогнище в сінях або на дворі замість печі.
363. Ланіти (церк.-слов.) — щоки.
364. Сіон — див. примітку 175.
365. Кесар — римський імператор.
366. Ревізія — тут перепис населення.
367. Опріснок — прісний, неквашений хліб.
368. Протопресвітер (грецьке) — первосвященик.
369. Єсеї — секта у давніх євреїв.
370. Віфлеєм — місто в Палестині, де, за євангельською легендою, народився Христос.
371. Мітла огненная — комета.
372. Вертеп (церк.-слов.) — печера.
373. Єремія, Ісаія — за біблійною старозавітною легендою, іудейські пророки.
374. Осанна (староєвр.) — спаси!
375. Легіон — військова одиниця у римському війську.
376. Шлях Мемфіський — шлях на південь Єгипта. *Мемфіс* — місто на південь від дельти ріки Ніла, столиця давнього Єгипетського царства.
377. Копт убогий.—Копти—нащадки стародавніх єгиптян, жителі Єгипта.
378. Сфінкси — великі кам'яні статуї-фігури в Єгипті, що зображають міфічно-казкову істоту з головою жінки і з тулубом левиці.
379. Піраміди — величезні кам'яні споруди, де ховали в давньому Єгипті царів-фараонів.
380. Хрестик-шибеничка — на хрестах в давні часи розпинали засуджених на смерть.

381. Кандійка — миска з увігнутими вінцями.

382. Голгофа — гора, де, за євангельською легендою, був розп'ятий син Марії Христос.

383. Єлеон — гора поблизу Ієрусаліма.

384. Вісон — тонка дорога матерія.

385. Ізраїльський архієрей — тут під ізраїльським архієреєм розуміється Ієрусалім.

386. Романський — римський.

387. Романський золотий плебей — Ієрусалім, що для римської імперії був плебеєм; з нього вона збирала, у вигляді податків, багато золота.

388. Смоква — плодове дерево.

389. Порфіра — дорога царська одежа, яку надягали в урочистих випадках (коронування і т. ін.).

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ (стор. 665)

390. Едуард Сова — польський письменник Едуард Желіговський, що писав під псевдонімом Антонія Сови; був разом з Шевченком на засланні в Орській кріпості.

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЇЛЮ (стор. 666 — 667)

391. Ієзекіїль — біблійний пророк.

ОСІЇ. ГЛАВА XIV (стор. 668 — 669)

392. Осія — біблійний пророк.

393. Богдан — гетьман Богдан Хмельницький.

394. Петро — цар Петро I.

395. Потреблю — знищу.

КОЛИСЬ ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО (стор. 676)

396. Помпілій Нума — другий (після Ромула) легендарний римський цар (VIII — VII ст.ст. до н. е.). Є думка, що під Нумою Помпілієм Шевченко тут розумів сучасного йому царя Олександра II.

397. Платан — гілляcте дерево в південних краях.

398. Дріади — лісові німфи-мавки в давніх грецьких міфах.

399. Егерія — німфа, що, за легендарними переказами, була жінкою й радницею римського царя Нуми Помпілія.

400. Ретязь — ланцюг.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ (стор. 677 — 678)

401. Плач Ярославни — Шевченків переклад кількох місць із «Слова о полку Ігоревім», найвидатнішого літературного пам'ятника стародавньої Київської Русі (XII ст.).

402. Путивль — стародавнє місто на правому березі річки Сейма, притоки Десни.

403. Ярославна — дружина Ігоря, центрального героя «Слова о полку Ігоревім», дочка галицького князя Ярослава Осмомисла.

404. Зигзиця — зозуля.

405. Каяла — річка, на якій відбувся в 1185 році нещасливий для Ігоревого війська бій із степовими кочовиками-половцями.

406. Ладо — тут чоловік-дружина.

407. Кобяк — половецький хан.

408. Словутицю — власне Словутичу, в значенні сина слави — один з епітетів, що прикладалися до Дніпра в старослов'янській поезії.

З ПЕРЕДСВІТА ДО ВЕЧОРА (стор. 679)

409. Буй-тур Всеволод — князь, брат Ігоря, що ходив разом з ним на половців. Автор «Слова о полку Ігоревім» називає його *буй-туром*, тобто буйним, завзятим туром. *Тури* — дикі бики, що колись водилися в межах теперішньої України.

410. Стязі — стяги, військові знамена.

В ПУТИВЛІ ГРАДІ ВРАНЦІ-РАНО (стор. 680)

411. Бебряний — бобровий.
412. Хиновські стріли — мабуть, ханські стріли.

УМРЕ МУЖ ВЕЛІЙ (стор. 682)

413. Умре муж велій — сатиричний вірш, написаний Шевченком з приводу смерті петербурзького митрополіта Григорія (помер в 1860 р.).

414. Власяниця — грубий одяг з кінського волосу, що його носили давні ченці.

415. Аскоченський, В. І. (1820 — 1879) — реакційний журналіст-письменник.

416. Хомяков, А. С. (1804 — 1860) — російський письменник, поет і політичний діяч, один з найбільш видатних в Росії слов'янофілів.

417. О юбкоборцеві восплач. — Юбкоборець — митрополіт Григорій; він робив донос царському уряду, протестуючи проти того, що в крамницях продавали тканину для жіночого одягу з хрестиками. За це був висміяний в «Колоколі» Герцена.

418. «Русская Беседа» — слов'янофільський журнал, виходив у 1856 — 1860 рр.

СВІТЕ ЯСНИЙ! СВІТЕ ТИХИЙ! (стор. 686)

419. Явленними піч топити — тобто так званими чудотворними іконами.

ЛИКЕРІ (стор. 687)

420. Ликера — Ликера Полусмакова, дівчина-кріпачка, з якою хотів одружитися Т. Г. Шевченко в Петербурзі.

Н. Я. МАКАРОВУ (стор. 688)

421. Макаров — поміщик, у якого кріпачкою була Ликера.

І АРХІМЕД І ГАЛІЛЕЙ (стор. 689)

422. Архімед — великий вчений-математик стародавньої Греції (IV — III століття до н. е.).

Л. (стор. 690)

423. Під Л. тут треба розуміти Ликеру Полусмакову. Поезія ця написана з приводу розриву поета з Ликерою.

САУЛ (стор. 692 — 694)

424. Саул — перший іудейський (єврейський) цар.

425. Маги, бонзи, жерці, панотці — служителі культу у різних релігій.

426. Пагода — буддійський храм.

427. Самуїл — за біблійною легендою, іудейський пророк.

428. Аул — тут село.

429. Порфіра — див. прим. 389.

430. Веніамінові внучата — за біблією, Веніамін був молодший дванадцятий син патріарха Іакова. З роду Веніаміна походив цар Саул.

ЯКОСЬ ТО ЙДУЧИ УНОЧІ (стор. 703)

431. Доїжджачі — панські слуги, на обов'язку яких лежало вигодовувати ловецьких собак і водити їх на охоту.

432. Коло апостольської брами — брама коло церкви Петра і Павла в Петропавлівській кріпості.

БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІЇ СВАРИ (стор. 704)

433. Галагани — давній рід українських старшин-поміщиків. Галаган, Г. П. (1819 — 1888)— сучасник Шевченка, нащадок цього багатого роду. Відомий громадський діяч-націоналіст.

434. Киселі — давній український шляхетський рід. Найвідоміший з Киселів: Адам — брацлавський, а потім київський воєвода (помер 1653 р.). Під час визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі Адам Кисіль був на службі у польської влади і зраджував український народ.

435. Кочубеї — Кочубей, В. Л.— видатний діяч української козачої старшини кінця XVII — початку XVIII ст. За те, що повідомив царя Петра I про зрадницькі плани Мазепи, був Мазепою скараний на смерть в 1708 р. Один з героїв поеми Пушкіна «Полтава».

436. Нагаї — *Нагай* або *Ногай* — хан Золотої Орди, видатний полководець XIII ст. нашої ери.

Н. Т. (стор. 705)

437. Н. Т.— Надія Тарновська, знайома Шевченкова, дочка великого українського поміщика Тарновського.

КУМА МОЯ І Я (стор. 707)

438. В Петрополіськім лабіринті—Петрополіс —так називає Шевченко Петербург.

439. Ходімо, куме, в піраміду — тут слід розуміти — в церкву.

440. Жрець Ізиди — служитель культу богині Ізиди. Ізида — богиня плодючості у давніх єгиптян.

441. Бортнянський, Д. С. (1751 — 1825)— відомий російський композитор. З 1779 року був «директором вокальної музики і управителем придворної царської капели». Автор багатьох церковних музичних творів.

ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО (стор. 708 — 710)

442. Над Летою бездонною.— Лета — за античною міфологією, одна з річок, що відділяє потойбічний світ від земного (див. прим. 298).

443. До Ескулапа.— Ескулап — бог лікування у давніх греків та римлян. Тут в значенні лікар.

444. Харон — за античною міфологією, перевізник душ померлих через річку, що відділяє потойбічний світ від земного.

445. Парки-прялки.— Парки — за античною міфологією, богині. Прялками Шевченко їх називає тому, що в античні часи їх уявляли в образі трьох сестер, які прядуть нитки людського життя; у кожної людини є своя нитка: коли Парка цю нитку обірве — та людина й помирає.

446. Епопея — великий поетичний твір про визначну, часто історичну, всенародну подію.

447. Гекзаметр — розмір вірша, яким писалися великі епічні поеми (епопеї).

448. Флегетон, Стікс — за античною міфологією, річки в підземному царстві.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ПРИМІТОК*

А

Аарон — 172
Авіньйон — 96
Автодафе — 106
Агарянська земля — 117
Алкід — 304
Аллах — 211
Альбано — 330
Альта — 31
Амфора — 311
Анафан — 229
Аполлон — 224
Апостольська брама—432
Аппіїв шлях — 308
Архімед — 422
Архімандрит — 255
Аскоченський, В. І.— 415
Аттіла — 101
Аул — 428

Б

Байдак — 20
Байкал — 341
Бакаляри — 263
Бакчисарай — 254
Бальмен (де), Я.— 153
Барон — 97
Баша — 64
Бебряний — 411
Безрукий —333
Бендерський шлях — 178
Берестечко—149
Берлин — 12
Богдан — 73, 393
Богослов — 278
Богун, Ів. — 51
Бонза — 425
Борисполь — 277
Бортнянський, Д. С.—441
Босфор — 62
Бровари — 10
Братство — 112
Брути — 163
Буй - тур — 409
Булла — 92
Булава — 5
Бунчуг — 5, 256
Бурнус — 353
Бурсацтво — 196
Бурта — 143

В

Вавілон — 35
Валькірії — 235
Варнак — 221
Ватага — 238
Ватікан — 95
Вашінгтон — 337
Великий Луг — 61
Великомучениче — 281
Венера — 306
Веніамінові внучата—430
Версаль — 343
Вертеп — 372
Вертоград — 227
Віват — 181
Візантія — 65
Вісон — 384
Віфлеєм — 370
Віфлеємська каплиця—91
Вибла могила — 185
Вишгород — 197
Власяниця — 414
Вовчок Марко — 345
Волощина — 179
Всеволод — 409
Вскую — 169
Всує — 171
Вторая — 79
Вячеслав — 102

Г

Габа — 152
Галаган — 433
Галілей, Г.— 72
Ганка, В.— 161
Гекзаметр — 447
Герольд — 98
Герцог — 97
Герш - ту — 42
Гетера — 305
Гетьманщина — 11, 24
Гіменей — 300
Гінекей — 301
Гладіатор — 327
Гоголь, М. В.— 85
Голгофа — 107, 382
Головатий — 124
Гонта, Іван — 48
Гордієнко — 187
Готический — 245
Грації — 297
Григорович, В. І.— 34
Гус, Ян — 86

Д

Дант — 190
Дарданели — 67
Дзвіниця — 78

---

* Цифри означають номери приміток.

Дзвонили у Глухові—192
Декабристи — 135
Декій — 299
Діана — 242
Динарій — 351
Догмати — 93
Доїжджачі — 431
Долгорукий — 334
Домаха — 53
Дорошенко, П.— 267
Древляни — 338
Дріади — 398
Дулеби — 338
Дулевина — 279
Душі пропиває — 74
Дюк — 97

Е

Еломляни — 177
Елегія — 283
Елек — 222
Еней — 3, 4
Енеіда — 3, 4
Ескулап — 443
Епопея — 446
Епілог — 55

Є

Єгерія — 399
Єлеон — 383
Єретик — 86
Єрмон — 174
Єсеї — 369
Єфрейтор малий — 336

Ж

Жижка, Ян — 111
Жовті Води — 52
Жрець — 425
Жуковський, В. А.— 6

З

Залізняк, Максим — 48
Запродана . . . віра — 25
Зевес — 326
Зіновій . . . — 150
Зигзиця — 404

І

Іван Підкова — 16
Ієзекіїль — 88, 391
Ієремія — 373
Ізіда — 440
Ізраїль — 170
Ізраільський архієреї — 385
Іква — 223
Імості треба — 43
Інтродукція — 41
Ісаія — 373

К

Кабиця — 362
Кандійка — 381
Кант, Ім.— 71
Капітолій — 303
Капрал Гаврилович Безрукий — 333
Карамзін, Н. М.— 140
Карміл — 347
Катакомби — 313
Катруся — 58
Каяла — 405
Квітка - Основ'яненко, Г.— 13
Кебета — 15
Кесар — 365
Кирило — 123
Кисіль — 434
Китайка — 18
Кичка — 260
Кіпріда — 312
Клейноди — 268
Кобила — 290
Кобяк — 407
Козачковський, А. О.— 201
Козлов — 253
Козлоногий . . . дід — 307
Коклеси — 164
Колізей — 323
Коллар, Ян — 160
Компанійці — 200
Конклав — 94
Конашевич — 49
Конти — 377
Корсунь — 52
Костомаров, М.— 180
Котляревський, І. П.— 1
Коч — 247
Кочубей — 435
Кравченко - Наливайко, П.— 258
Кравчина — 29
Крин — 230
Кунштики — 182
Кухаренко, Я. Г.— 207
Куща — 357

Л

Л.— 423
Ладо — 234, 406
Ла мод — 209
Ланіти — 363
Левченко — 251
Легіон — 375
Лента — 352
Лета — 298
Ликера Полусмакова — 420
Лиман — 19
Ліван — 104, 347
Лілія — 329
Ліктори — 318
Літаня — 44
Лобода — 257

М

Маг — 425
Мазепа, Ів.— 130
Макаров, Н. Я.— 421
Маркевич, М.— 32
Марко Вовчок — 345
Медвідь — 83
Медуза — 316
Межигірський Спас—115
Мемфіський шлях — 376
Месія — 361
Мітла огненная — 371
Ми живемо ...— 45
Микола — 206
Мисліте — 113
Мірри дим — 157
Містерія — 125

Моголи — 158
Можери — 248
Морок — 331
Московка — 9
Москалі — 7
Мудрий німець — 167
Муза — 297
Мучитель — 145

Н

Назарет — 358
Наливайко — 258
Наливайко, Северин — 27
Нарек — 359
Ненатля — 210
Неофіт — 294
Нерон — 193, 299
Нечос — 121
Новий кін — 120
Нагай або Ногай — 436
Нотабене — 321
Н. Т. — 437
Нума Помпілій — 396

О

Овні шкури — 108
Óглав — 277
Ола — 215
Оксана Коваленко — 57
Оксія — 39
Олексій — 150
Оливо — 249
Омети ризи — 173
Омофор — 348
Опріснок — 367
Оранда — 240
Орган — 176
Осанна — 374
Осія — 392
Остра брама — 264
Остряниця — 50
Очаков — 292

П

Павлюга — 28
Пагода — 426
Палій, Семен — 252
Панотець — 425
Парка — 445
Парнас — 225
Патерица — 199
Патриції — 319
Пенати — 302
Первий — 79
Перетика — 259
Переяслав — 128
Петро — 394
Петропольський
лабіринт — 438
Петруха — 146
Підкова, Ів. — 16
Піїти — 214
Пікінери — 216
Піраміда — 379, 439
Платан — 397
Плач Ярославни — 401
Плебеї — 322
Подушне — 243
Покрова — 119
Полуботок, П. — 144
Поляни — 338
Порфіра — 389, 429
Потоцький — 134
Потреблю — 395
Почаїв — 116
Потя — 236
Поя — 237
Прафос — 339
Прелат — 103
Преторіани — 317
Прилани — 59
Прилуцький полковник — 189
Притика — 261
Присносущий — 282
Пріап — 309
Пролог — 151
Прометей — 154
Протопресвітер — 368
Пря — 105
П. С. — 244
Пудром осипались — 123
Пугач — 212
Путивль — 402
Пчела — 147

Р

Равві — 360
Радзівіл — 134
Разумовський — 123
Ралець — 69
Ревізія — 366
Реву — 208
Репніна В. М. — 70
Ретязь — 400
Рогволод — 232
Рогніда — 233
Романський — 386, 387
Ромен або Ромни — 141
Ромодан — 266, 273
Ростовський — 274
Русская Беседа — 418

С

Саваоф — 184
Сакля — 156
Сам — 77
Самойлович — 265
Самуїл — 427
Сарацин — 100
Сарданапал — 194
Сатрап — 335
Сатурн — 280
Саул — 424
Севастополь — 344
Сейм — 132
Сенат — 82
Синон — 21, 166
Сибір — 293
Сивий гетьман — 198
Сигизмонд (третій) — 285
Сиріч — 218
Сікер — 228
Сіон — 175, 349, 364
Сіракузи — 314
Січ Запорізька — 14
Скіфія — 315
Сковорода, Г. С. — 202
Скрениця — 291
Скутарі — 36
Слав'янофіли — 162
Смітничок Миколи — 340
Словутицю — 408
Смоква — 388
Сова, Ел. — 390
Сократ — 195
Сосниця — 269
Стікс — 448

Стогни — 226
Стратег — 325
Стязі — 410
Суботове — 126
Субскрибенти — 56
Сула — 141
Сфінкс — 378
Схімник — 246
Сципіон — 328

Т

Тали — 204
Тамерлан — 159
Тарасова ніч — 23
Твердиня — 78
Тендер — 114
Te deum — 109
Терми — 310
Тиміш — 272
Тимпан — 176
Титарівна — 239
Титло — 165
Тібр — 324
Тіверіада — 354
Тікич — 54
Тма, мна — 38
Трапеза — 110
Трапезонт — 166
Трахтемирів — 186
Три царіє ...— 203
Троя — 4
Трубадури — 99
Трубайло — 30
Трубеж — 30
Туреччина — 8

У

Указ — 136
Уніати — 26
Улус — 270
Урал, ріка — 205

Ф

Фави — 307
Фавор — 356
Фаїда — 250
Фастовський полковник — 188
Феб — 342
Фельдфебель - цар — 332
Фінляндія — 142
Флегетон — 448
Фон - Корф — 138

Х

Хавтури — 217
Харон — 444
Хиновські стріли — 412
Хиря — 220
Хітон — 355
Холодний Яр — 168
Хомяков, А. С. — 416
Хортиця — 37
Хрестик-шибеничка—380
Хула — 284
Хурдига — 66

Ц

Цар волі — 75
Царград — 22
Цареві московському — 129
Цареградська башта — 118
Цесар — 102
Цилула — 276

Ч

Чарнецький, С.— 271
Ченчіо — 183
Черкеса лякає — 124
Черненко Ф. І.— 350
Чернець — 68
Чернець годований — 89
Чечель — 131
Чигирин — 47
Чура — 286
Чурек — 155
Чута — 133

Ш

Шафарик — 87
Швачка — 251
Шведчина — 191
Шеляг — 241
Шляхетчина — 40
Штернберг, В. І.—17, 33

Щ

Щепкін, М. С.— 84, 295

Ю

Ю — 231
Юбкоборець — 447
Юпітер — 320
Юрусь гетьманенко—127

Я

Явленні — 419
Яничари — 63
Ярославна — 401, 403
Ясеп— 148

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А нумо знову віршувать . . . 421
А ти, задрипанко, шинкарко . . 631
А ти, пречистая, святая 629
Бандуристе, орле сизий 62
Барвінок цвів і зеленів 688
Буває, в неволі іноді згадаю . . 588
Буває, іноді старий 557
Бували войни й військовії свари 704
Було, роблю що, чи гуляю . . . 356
Б'ють пороги; місяць сходить . 51
Варнак (Туляючи на чужині) . 425
Великомученице кумо! 705
Великий льох (містерія) 267
Веселе сонечко ховалось 339
Відьма (поема) 333
Вітер з гаєм розмовляє 133
Вітре буйний, вітре буйний . . 9
В неволі, в самоті немає 543
В неволі тяжко — хоча й волі . 363
Во дні фельдфебеля - царя . . . 625
Во Іудеї во дні они 644
В Путивлі граді вранці - рано . 680
Гайдамаки (поема) 64
Гамалія 179
Г. З. (Немає гірше, як в неволі) 452
Гімн черничий (Удар, громе, над тим домом) 683
Гоголю (За думою дума) 235
Гори мої високії! 388
Готово! Парус розпустили . . . 565
Давидові псалми 314
Давно се діялось колись 440
Давно те діялось 407
Дівча любе, чорнобриве 670
Дівичії ночі (Розплелася густа коса) 213
Добро́, у кого є господа 439
Доля (Ти не лукавила зо мною) 628
До Основ'яненка (Б'ють пороги; місяць сходить) 51
Думка (Вітре буйний, вітре буйний!) 9
Думка (Нащо мені чорні брови) 49
Думка (Тече вода в синє море) 14
Думка (Тяжко, важко в світі жити) 15
Думи мої, думи мої 17
Думи мої, думи мої, ви мої єдині 371
Дурні та гордії ми люди . . . 360
Єретик 238
За байраком байрак 354
Заворожи мені, волхве 234
За думою дума 235
Закувала зозуленька 485
Заповіт (Як умру, то поховайте) 327
Заросли шляхи тернами 549
За сонцем хмаронька пливе . . 539
Заступила чорна хмара 519
Зацвіла в долині червона калина 551
За що мене, як росла я 328
Згадайте, братія моя... 349
Зійшлись, побрались, поєднались 706
З передсвіта до вечора 679
І Архімед і Галілей 689
І багата я, і вродлива я 478
І виріс я на чужині 472
Іван Підкова (В. І. Штернбергу) 54
І день іде, і ніч іде 701
І день не день, і йде не йде . . 324
І досі сниться: під горою . . . 397
Ізза гаю сонце сходить 492
І знов мені не привезла 542
І золотої й дорогої 562

І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнеє посланіє 304
І небо невмите, і заспані хвилі 471
Іржавець 393
Ісаія. Глава 35 (Радуйся, ниво неполитая) 636
І станом гнучим і красою 592
І тут і всюди — скрізь погано 698
І широкую долину 505
Кавказ 299
Катерина 24
Княжна (поема) 372
А. О. Козачковському (Давно те діялось) 407
Коло гаю, в чистім полі 475
Колись дурною головою 642
Колись то ще, во время оно 676
Косар (Понад полем іде) 364
Н. Костомарову (Веселе сонечко ховалось) 359
Кума моя і я 707
Л. (Поставлю хату і кімнату) 690
Лілея (За що мене, як росла я) 328
Лічу в неволі дні і ночі (1850 р.) 568
Лічу в неволі дні і ночі (переробка 1858 р. 571
Ликері (Моя ти любо! Мій ти друже!) 687
Н. Я. Макарову (Барвінок цвів і зеленів) 688
Маленькій Мар'яні (Рости, рости, моя пташко) 322
Марія (Все упованіє моє) 646
Марина (Неначе цвяшок в серце вбитий) 455
Н. Маркевичу (Бандуристе, орле сизий) 62
Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом) 635
Мар'яна - Черниця 134
Мені здається, я не знаю 583
Мені однаково, чи буду 353
Мені тринадцятий минало 385
Між скалами, неначе злодій 466
Мій боже милий, знову лихо 598
Ми вкупочці колись росли 563
Ми восени таки похожі 566
Ми заспівали, розійшлись 573
Минають дні, минають ночі 323
Минаючи убогі села 641
Минули літа молодії 695
Мов за подушне, оступили 449
Молитва (Царям, всесвітнім шинкарям) 673
Москалева криниця (1847 р.) 444
Москалева криниця (поема) (1857 р.) 599
Моя ти любо! Мій ти друже! 687
Муза (А ти, пречистая, святая) 629
На батька бісового я трачу 596
На великдень, на соломі 555
Навгороді коло броду 506
На вічну пам'ять Котляревському 11
Наїхали старости 672
Наймичка 284
Над Дніпровою сагою 684
На незабудь. (В. И. Штернбергу) 63
На ниву в жито уночі (Сичі) 465
На панщині пшеницю жала 632
На улиці невесело 489
Нащо мені женитися 541
Нащо мені чорні брови 49
Не вернувся із походу 545
Не гріє сонце на чужині 387
Недавно я поза Уралом 635
Не для людей, тієї слави 474
Не додому вночі йдучи 522
Не жаль на злого: коло його... 450
Не женися на багатій 237
Не завидуй багатому 236
Не кидай матері! — казали 354
Немає гірше, як в неволі 452
Не молилася за мене 574
Не нарікаю я на бога 691
Неначе праведних дітей 464
Неначе степом чумаки 524
Неначе цвяшок в серце вбитий 455
N. N. (Мені тринадцятий минало) 385
N. N. (О думи мої, о славо злая!) 396
N. N. (Сонце заходить, гори чорніють) 384
N. N. (Така, як ти, колись лілея) 638
Неофіти (поема) 610
Не спалося, — а ніч, як море 366

Не так тії вороги . . 494
Не тополю високую 503
Н. Т. (Великомученице кумо!) . 705
Не хочу я женитися . . . 508
Ну що б, здавалося, слова . . . 447
Огні горять, музика грає 494
Одни у другого питаєм . . . 402
О думи мої! О славо злая! . 396
Ой виострю товарища 482
Ой гляну я, подивлюся 430
Ой діброво — темний гаю! . . 571
Ой крикнули сірії гуси 543
Ой люлі, люлі, моя дитино . . 495
Ой маю, маю я оченята . . . 640
Ой по горі ромен цвіте . . . 639
Ой не п'ється горілочка 486
Ой не п'ються пива, меди . . . 488
Ой одна я, одна 450
Ой пішла я у яр за водою 493
Ой стрічечка до стрічечки 404
Ой сяду я під хатою . 484
Ой три шляхи широкії 358
Ой умер старий батько . . 544
Ой чого ти почорніло . . 496
Ой я свого чоловіка 481
О люди! люди небораки 699
Осії. Глава XIV (Подражаніє) . 658
Перебендя (Перебендя старий, сліпий) 21
Петрусь (поема) 576
Плач Ярославни . 677
Повій, вітре, понад яром . . . 446
Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19 666
Подражаніє 11 псалму (Мій боже милий, як то мало) 634
Подражаніє сербському (Наїхали старости) . 672
Подражаніє Едуарду Сові (Посажу коло хатини) 665
Полюбилася я, одружилася я 479
Понад полем іде 364
Породила мене мати 480
Породила мене мати . . . 331
Породила мати сина 206
Посажу коло хатини . 665
Поставлю хату і кімнату . 690
По улиці вітер віє . . . 483
Причинна (Реве та стогне Дніпр широкий) 3
Пророк (Неначе праведних дітей) 464
П. С. (Не жаль на злого: коло його) 450
Рано-вранці новобранці 361
Радуйся, ниво неполитая! . . . 636
Реве та стогне Дніпр широкий 3
Розплелася густа коса 213
Розрита могила (Світе тихий, краю милий) 201
Росли укупочці, зросли 685
Рости, рости, моя пташко . . . 422
Русалка (Породила мене мати) 331
Садок вишневий коло хати . . 360
Самому чудно. А де ж дітись? 403
Саул (В непробудимому Китаї) 692
Світе тихий, краю милий! . . . 201
Світе ясний! Світе тихий! . . . 686
Сестрі (Минаючи убогі села) . . 641
Сичі 465
Слава (А ти, задрипанко, шинкарко) 631
Сліпа (поема) 151
Сліпий (Невольник) (поема) . . 248
Сова (Породила мати сина) . . 206
Сон (Гори мої високії) 388
Сон (На панщині пшеницю жала) 632
Сон (У всякого своя доля) (комедія) 215
Сонце заходить, гори чорніють 384
Сотник (У Óглаві) 525
Старенька сестро Аполлона (Царі) 432
Стоїть в селі Суботові . . . 282
Така, як ти, колись лілея . . . 638
Та не дай, господи, нікому . . 431
Тарасова ніч (На розпутті кобзар сидить) 56
Тече вода в синє море . . . 14
Тече вода спід явора 702
Ти не лукавила зо мною 628
Титарівна (Давно се діялось колись) 440
Титарівна-Немирівна . . . 696
Тихе поле аж крикнуло . . 681
Тополя 43
То так і я тепер пишу . . . 420
Тризна 185
Три літа (І день не день, і йде не йде) 324
Туман, туман долиною 497
Тяжко, важко в світі жити . . 15

У богя за дверми лежала сокира 422
У Вільні, городі преславнім . . 516
У всякого своя доля 215
У всякого своє лихо 311
Удар, громе, над тим домом . . 683
Умре муж велій в власяниці . . 682
У нашім раї на землі 352
У неділеньку та ранесенько . . 502
У неділеньку у святую 498
У неділю не гуляла 230
У Óглаві 525
У перетику ходила 501
У тієї Катерини 490
Утоплена (балада) 145
Утоптала стежечку 504
Хіба самому написать 558
Холодний Яр (У всякого своє лихо) 311
Хоча лежачого й не б'ють . . . 697
Хустина (Чи то на те божа воля) 405
Царі (Старенька сестро Аполлона) 432
Царям, всесвітнім шинкарям . . 673
Федору Івановичу Черненку (Ой по горі ромен цвіте) 639
Чернець (У Києві на Подолі) . 398
Чигрине, Чигрине 203
Чи ми ще зійдемося знову . . . 365
Чи не покинуть нам, небого … . 708
Чи то на те божа воля 405
Чи то недоля та неволя 595
Чого мені тяжко, чого мені нудно? 233
Чого ти ходиш на могилу? . . 356
Чума (Чума з лопатою ходила) 510
Швачка (Ой не п'ється горілочка) 486
Ще як були ми козаками . . . 397
Юродивий (Во дні фельдфебеля-царя) 625
Якби ви знали, паничі 583
Якби з ким сісти, хліба з'їсти . 700
Якби зустрілися ми знову . . . 454
Якби мені, мамо, намисто . . . 507
Якби мені черевики 477
Якби тобі довелося 545
Якби то ти, Богдане п'яний . . 643
Як маю я журитися 540
Якось то йдучи уночі … 703
Як умру, то поховайте 327
Я не нездужаю, нівроку 633

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Портрет Т. Г. Шевченка роботи художника
І. Є. Рєпіна (кольорова репродукція)

Ілюстрації до творів Т. Г. Шевченка роботи
художника І. С. Їжакевича

між сторінками

1. Перебендя . . . . 22 — 23
2. Катерина . . . . 36 — 37
3. Гайдамаки. Титар . . . . 84 — 85
4. » Гупалівщина . . . . 104 — 105
5. » Гонта в Умані . . . . . . 120 — 121
6. Мар'яна-Черниця . . . . 144 — 145
7. Сова . . . . 208 — 209
8. Сова . . . . 212 — 213
9. Сон (У всякого своя доля) . . . . . . 218 — 219
10. Сон » » . . . . 222 — 223
11. Сон » » . . . . 226 — 227
12. Єретик . . . . 246 — 247
13. Наймичка . . . . 284 — 285
14. Кавказ . . . . 300 — 301
15. Рано-вранці новобранці . . . . 362 — 363
16. Княжна . . . . 374 — 375
17. Мені тринадцятий минало . . . . . . 386 — 387
18. N. N. (О думи мої! О славо злая!) . . 396 — 397
19. А. О. Козачковському (Давно те діялось) . . . . 408 — 409
20. Варнак . . . . 428 — 429
21. Т. С. (Не жаль на злого) . . . . 450 — 451
22. І виріс я на чужині . . . . 472 — 473
23. По улиці вітер віє . . . . 484 — 485
24. Швачка . . . . 486 — 487
25. І золотої й дорогої . . . . 562 — 563
26. Петрусь . . . . 582 — 583
27. Якби ви знали, паничі . . . . 586 — 587
28. Буває, в неволі іноді згадаю . . . . . 590 — 591
29. Неофіти . . . . 616 — 617
30. Юродивий . . . . 626 — 627
31. Сон (На панщині пшеницю жала) . . 632 — 633

ЗМІСТ[1]

Стор.
Від редакційної колегії V
Тарас Григорович Шевченко (біографічний нарис). *І. Стебун* XI
1. Причинна (Реве та стогне Дніпр широкий) 3
2. Думка (Вітре буйний, вітре буйний!) 9
3. На вічну пам'ять Котляревському (1—4) 11
4. Думка (Тече вода в синє море) 14
5. Думка (Тяжко, важко в світі жити) 15
6. Думи мої, думи мої (5) 17
7. Перебендя (Перебендя старий, сліпий) 21
8. Катерина (6—12) 25
9. Тополя 43
10. Думка (Нащо мені чорні брови) 49
11. До Основ'яненка (Б'ють пороги; місяць сходить) (13—15) 51
12. Іван Підкова (В. І. Штернбергу) (16—22) 54
13. Тарасова ніч (На розпутті кобзар сидить) (23—31) 56
14. Н. Маркевичу (Бандуристе, орле сизий) (32) 62
15. На незабудь (В. І. Штернбергу) (33) 63
16. Гайдамаки (поема) (34—56) 64
    Інтродукція 71
    Ярема 72
    Конфедерати 75
    Титар 79
    Свято в Чигрині 85
    Треті півні 95
    Червоний бенкет 99
    Гупалівщина 104
    Бенкет у Лисянці 108
    Лебедин 116
    Гонта в Умані 119
    Епілог (Давно те минуло, як, мала дитина) 127
    Примітки 131
    Передмова 132
    Панове субскрибенти 132
17. Вітер з гаєм розмовляє 133
18. Мар'яна - Черниця (57—59) 134
19. Утоплена (балада) 145
20. Слепая (поэма) 151
21. Гамалія (60—69) 179
22. Тризна (70—72) 185
23. Розрита могила (Світе тихий, краю милий) (73) 201
24. Чигрине, Чигрине 203
25. Сова (Породила мати сина) 206
26. Дівичії ночі (Розплелася густа коса) 213
27. Сон (У всякого своя доля) (комедія) (74—83) 215
28. У неділю не гуляла 230
29. Чого мені тяжко, чого мені нудно? 233

---

[1] Цифри в дужках біля назви означають номери приміток до даного твору.

30. Заворожи мені, волхве (84) . . . 234
31. Гоголю (За думою дума) (85) . . . 235
32. Не завидуй багатому . . . 236
33. Не женися на багатій . . . 237
34. Єретик (86 — 111) . . . 238
35. Сліпий (Невольник) (поема) (112 — 124) . . . 248
36. Великий льох (містерія) (125 — 149) . . . 267
Три душі . . . 267
Три ворони . . . 272
Три лірники . . . 278
37. Стоїть в селі Суботові (150) . . . 282
38. Наймичка (153 — 157) . . . 284
39. Кавказ (151 — 152) . . . 299
40. І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє (158 — 167) . . . 304
41. Холодний Яр (У всякого своє лихо) (168) . . . 311
42. Давидові псалми (169 — 177) . . . 314
43. Маленькій Мар'яні (Рости, рости, моя пташко) . . . 322
44. Минають дні, минають ночі . . . 323
45. Три літа (І день не день, і йде не йде) . . . 324
46. Заповіт (Як умру, то поховайте) . . . 327
47. Лілея (За що мене, як росла я) . . . 328
48. Русалка (Породила мене мати) . . . 331
49. Відьма (поема) (178 — 179) . . . 333
50. Згадайте, братія моя... . . . 349
51. Ой одна я, одна I . . . 350
52. За байраком байрак II . . . 351
53. Мені однаково, чи буду III . . . 353
54. Не кидай матері! — казали IV . . . 354
55. Чого ти ходиш на могилу? V . . . 356
56. Ой три шляхи широкії VI . . . 358
57. Н. Костомарову (Веселе сонечко ховалось) VII (180) . . . 359
58. Садок вишневий коло хати VIII . . . 360
59. Рано-вранці новобранці IX . . . 361
60. В неволі тяжко — хоча й волі X . . . 363
61. Косар (Понад полем іде) XI . . . 364
62. Чи ми ще зійдемося знову? XII . . . 365
63. Не спалося, — а ніч, як море . . . 366
64. Думи мої, думи мої, ви мої єдині . . . 371
65. Княжна (поема) (181 — 184) . . . 372
66. N. N. (Сонце заходить, гори чорніють) . . . 384
67. N. N. (Мені тринадцятий минало) . . . 385
68. Не гріє сонце на чужині . . . 387
69. Сон (Гори мої високії) (185 — 186) . . . 388
70. Іржавець (187 — 192) . . . 393
71. N. N. (О думи мої! О славо злая!) (193 — 195) . . . 396
72. Ще як були ми козаками . . . 397
73. Чернець (У Києві на Подолі) (196 — 199) . . . 398
74. Один у другого питаєм . . . 402
75. Самому чудно. А де ж дітись ? . . . 403
76. Ой стрічечка до стрічечки . . . 404
77. Хустина (Чи то на те божа воля) (200) . . . 405
78. А. О. Козачковському (Давно те діялось) (201 — 206) . . . 407
79. Москалева криниця (1847 р.) (207 — 217) . . . 411
80. То так і я тепер пишу . . . 420
81. А нумо знову віршувать (218) . . . 421
82. У бога за дверми лежала сокира (219 — 220) . . . 422
83. Варнак (Тиняючи на чужині) (221 — 223) . . . 425
84. Ой гляну я, подивлюся . . . 430
85. Та не дай, господи, нікому . . . 431
86. Царі (Старенька сестро Аполлона) (224 — 227) . . . 432
87. Добро́, у кого є госпо́да (228) . . . 439
88. Титарівна (Давно се діялось колись) (229 — 241) . . . 440

89. Повій, вітре, понад яром . . . 446
90. Ну що б, здавалося, слова (242) . . . 447
91. Мов за подушне, оступили (243) . . . 449
92. П. С. (Не жаль на злого: коло його ...) (244 — 245) . . . 450
93. Г. З. (Немає гірше, як в неволі) . . . 452
94. Якби зустрілися ми знову . . . 454
95. Марина (Неначе цвяшок в серце вбитий) (246 — 247) . . . 455
96. Пророк (Неначе праведних дітей) . . . 464
97. На ниву в жито уночі (Сичі) . . . 465
98. Між скалами, неначе злодій (248 — 250) . . . 466
99. І небо невмите, і заспані хвилі . . . 471
100. І виріс я на чужині . . . 472
101. Не для людей, тієї слави . . . 474
102. Коло гаю, в чистім полі . . . 475
103. Якби мені черевики . . . 477
104. І багата я, і вродлива я . . . 478
105. Полюбилася я, одружилася я . . . 479
106. Породила мене мати . . . 480
107. Ой я свого чоловіка . . . 481
108. Ой виострю товарища . . . 482
109. По улиці вітер віє . . . 483
110. Ой сяду я під хатою . . . 484
111. Закувала зозуленька . . . 485
112. Швачка (Ой не п'ється горілочка) (251 — 252) . . . 486
113. Ой не п'ються пива, меди . . . 488
114. На улиці невесело . . . 489
115. У тієї Катерини (253 — 254) . . . 490
116. Ізза гаю сонце сходить . . . 492
117. Ой пішла я у яр за водою . . . 493
118. Не так тії вороги . . . 494
119. Ой люлі, люлі, моя дитино . . . 495
120. Ой чого ти почорніло . . . 496
121. Туман, туман долиною . . . 497
122. У неділеньку у святую (255 — 258) . . . 498
123. У перетику ходила (259 — 260) . . . 501
124. У неділеньку та ранесенько (261) . . . 502
125. Не тополю високую . . . 503
126. Утоптала стежечку . . . 504
127. І широкую долину . . . 505
128. Навгороді коло броду . . . 506
129. Якби мені, мамо, намисто . . . 507
130. Не хочу я женитися . . . 508
131. Чума (Чума з лопатою ходила) . . . 510
132. І знов мені не привезла . . . 512
133. В неволі, в самоті немає . . . 513
134. Ой умер старий батько . . . 514
135. Не вернувся із походу . . . 515
136. У Вільні, городі преславнім (262 — 264) . . . 516
137. Заступила чорна хмара (265 — 274) . . . 519
138. Не додому вночі йдучи (275 — 276) . . . 522
139. Неначе степом чумаки . . . 524
140. Сотник (У Óглаві ...) (277 — 278) . . . 525
141. За сонцем хмаронька пливе . . . 539
142. Як маю я журитися . . . 540
143. Нащо мені женитися . . . 541
144. Ой крикнули сірії гуси . . . 543
145. Якби тобі довелося . . . 545
146. Заросли шляхи тернами . . . 549
147. Зацвіла в долині червона калина . . . 551
148. У нашім раї на землі . . . 552
149. На великдень, на соломі . . . 555
150. Було, роблю що, чи гуляю . . . 556
151. Буває, іноді старий . . . 557

152. Хіба самому написать (279) . . . 558
153. Дурні та гордії ми люди . . . 560
154. І золотої й дорогої . . . 562
155. Ми вкупочці колись росли ([illegible]) . . . 563
156. Готово! Парус розпустили . . . 565
157. Ми восени таки похожі . . . 566
158. Лічу в неволі дні і ночі (1850 р.) . . . 568
159. Лічу в неволі дні і ночі (переробка 1858 р.) . . . 571
160. Ми заспівали, розійшлись . . . 573
161. Не молилася за мене . . . 575
162. Петрусь (поема) . . . 576
163. Мені здається, я не знаю ([illegible]) . . . 583
164. Якби ви знали, паничі ([illegible]) . . . 585
165. Буває, в неволі іноді згадаю ([illegible]) . . . 588
166. І станом гнучим і красою . . . 592
167. Огні горять, музика грає . . . 594
168. Чи то недоля та неволя . . . 595
169. На батька бісового я трачу . . . 596
170. І досі сниться: під горою . . . 597
171. Мій боже милий, знову лихо ([illegible]) . . . 598
172. Москалева криниця (поема) (1857 р.) ([illegible]) . . . 599
173. Неофіти (поема) ([illegible]) . . . 610
174. Юродивий (Во дні фельдфебеля-царя) ([illegible]) . . . 625
175. Доля (Ти не лукавила зо мною) . . . 628
176. Муза (А ти, пречистая, святая) ([illegible]) . . . 629
177. Слава (А ти, задрипанко, шинкарко) ([illegible]) . . . 631
178. Сон (На панщині пшеницю жала) . . . 632
179. Я не нездужаю, нівроку . . . 633
180. Подражаніє 11 псалму (Мій боже милий, як то мало) . . . 634
181. Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом) (345 — 346) . . . 635
182. Ісаія. Глава 35 (Радуйся, ниво неполитая!) (347 — [illegible]) . . . 636
183. N. N. (Така, як ти, колись лілея) . . . 638
184. Федору Івановичу Черненку (Ой по горі ромен цвіте) ([illegible]) 639
185. Ой маю, маю я оченята . . . 640
186. Сестрі (Минаючи убогі села) . . . 641
187. Колись дурною головою . . . 642
188. Якби то ти, Богдане п'яний . . . 643
189. Во Іудеї во дні они (351) . . . 644
190. Марія (Все упованіє моє) (352 -- 389) . . . 646
191. Подражаніє Едуарду Сові (Посажу коло хатини) (390) . . . 665
192. Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19 (391) . . . 666
193. Осії. Глава XIV (Подражаніє) (392 — 395) . . . 668
194. Дівча любе, чорнобриве . . . 670
195. Ой діброво — темний гаю! . . . 671
196 Подражаніє сербському (Наїхали старости) . . . 672
197. Молитва (Царям, всесвітнім шинкарям) . . . 673
198. Колись то ще, во время оно (396 — 400) . . . 676
199. Плач Ярославни (401 — 408) . . . 677
200. З передсвіта до вечора (409 — 410) . . . 679
201. В Путивлі граді вранці-рано (411 — 412) . . . 680
202. Тихе поле аж крикнуло . . . 681
203. Умре муж велій в власяниці (413 — 418) . . . 682
204. Гімн черничий (Удар, громе, над тим домом) . . . 683
205. Над Дніпровою сагою . . . 684
206. Росли укупочці, зросли . . . 685
207. Світе ясний! Світе тихий! ([illegible]) . . . 686
208. Ликері (Моя ти любо! Мій ти друже!) ([illegible]) . . . 687
209. Н. Я. Макарову (Барвінок цвів і зеленів) ([illegible]) . . . 688
210. І Архімед і Галілей ([illegible]) . . . 689
211. Л. (Поставлю хату і кімнату) ([illegible]) . . . 690
212. Не нарікаю я на бога . . . 691
213. Саул (В непробудимому Китаї) ([illegible]) . . . 692
214. Минули літа молодії . . . 695

215. Титарівна-Немирівна 696
216. Хоча лежачого й не б'ють 697
217. І тут і всюди — скрізь погано 698
218. О люди! люди небораки! 699
219. Якби з ким сісти, хліба з'їсти 700
220. І день іде, і ніч іде 701
221. Тече вода спід явора 702
222. Якось то йдучи уночі ... (431 — 432) 703
223. Бували войни й військовії свари (433 — 436) 704
224. Н. Т. (Великомученице кумо!) (437) 705
225. Зійшлись, побрались, поєднались 706
226. Кума моя і я (438 — 441) 707
227. Чи не покинуть нам, небого ... (442 — 448) 708
Примітки 711
Алфавітний покажчик приміток 735
Алфавітний покажчик творів 739
Перелік ілюстрацій 743

Відповідальний за випуск літредактор
А. С. Хуторян

Ілюстрації роботи художника
І. С. Їжакевича

Оправа і форзац роботи художника
В. В. Кричевського

Технічна редакція та керівництво виробництвом
П. С. Письменний

Технічний керівник
С. Д. Білокінь

Коректор
В. М. Вороніна

Художнє видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка надруковано в друкарні ім. М. В. Фрунзе Держлітвидаву України в Харкові.

Ілюстрації надруковано засобом меццо-тинто в 4-й поліграфічній фабриці ім. В. І. Леніна в Києві.

Видання № 895. Папір 82×110 — 63,5 кг. Вишерського комбінату ім. Менжинського. Здано на виробництво 11 I 1939 року. Підписано до друку 26 II 1939 року. Уповноважений Головліту № 314. Замовлення № 22. Тираж 20.000 примірників. 97½ друкованих аркушів, один кольоровий портрет та 31 ілюстрація.

№8190
100

Контроль
№ 5

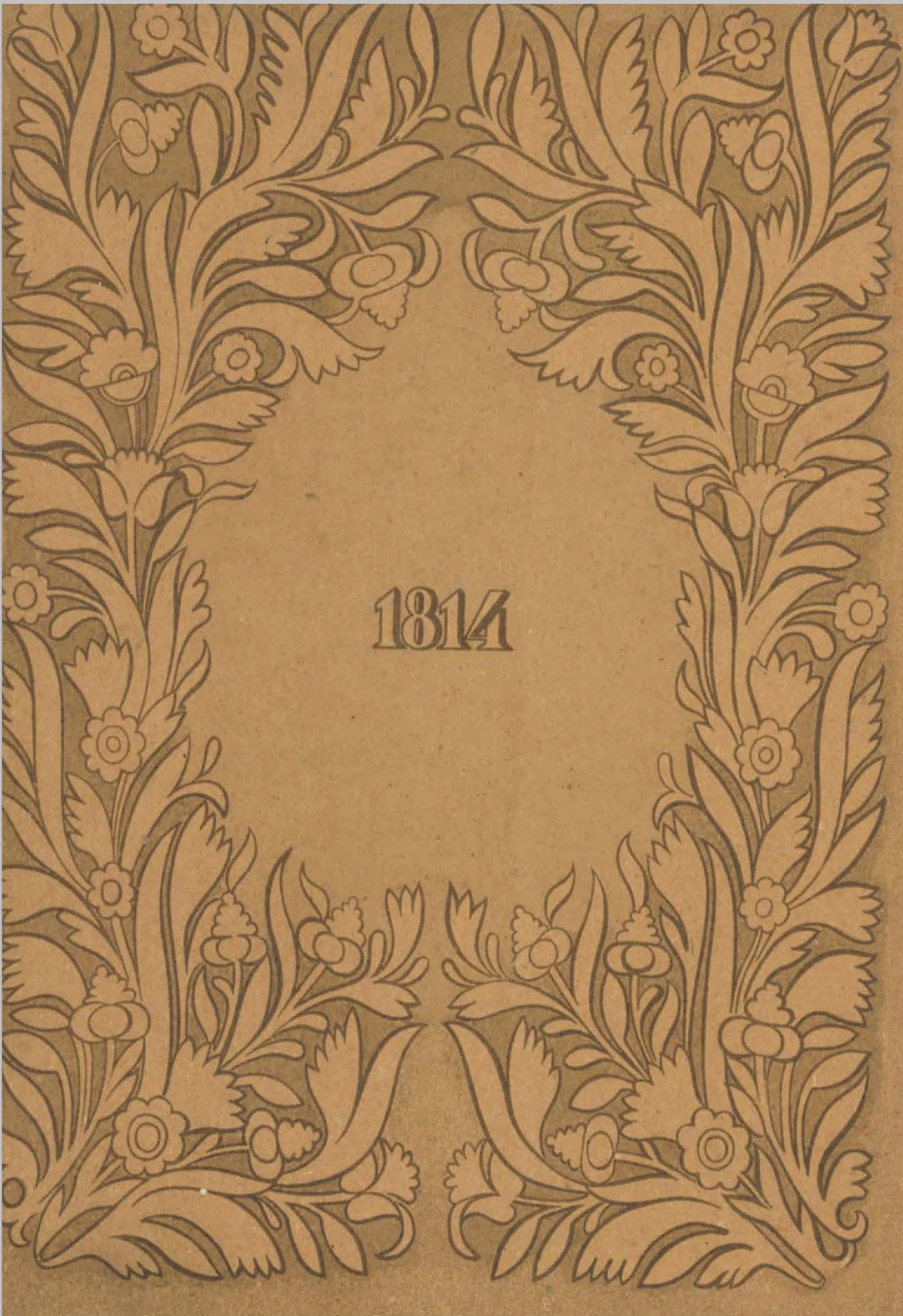

1814

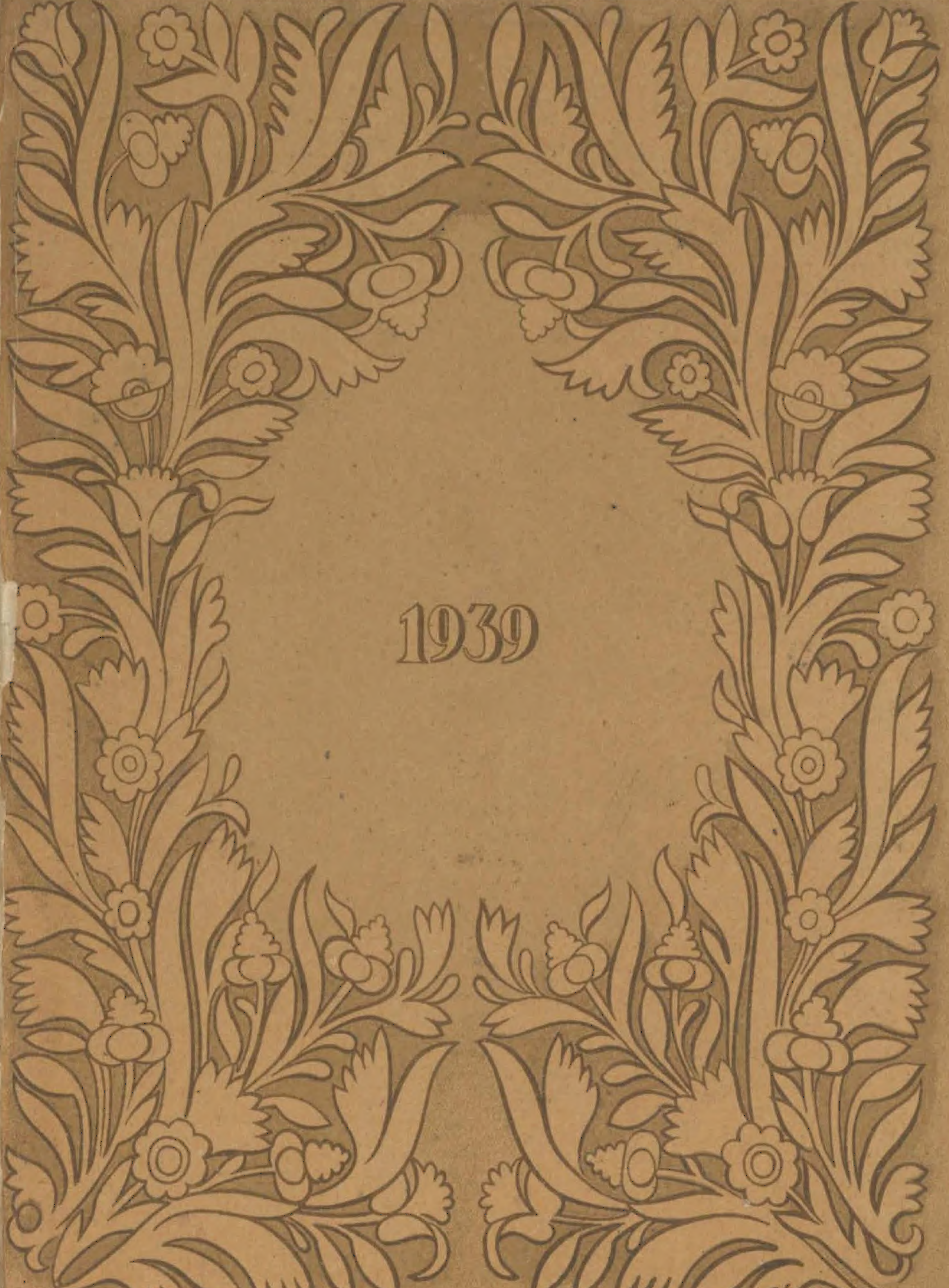

1939

[illegible] 20 [illegible]